

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY Series

№ 2(135)/2021

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Жанат	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бахтикиреова Улдана	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жаң Динжиң	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Әкиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№КЗ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 15 дана.
Басуға 30.06.2021 ж. қол қойылды. Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief Dikhan Kamzabekuly

Doctor of philology, academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief Zharkynbekova Sholpan

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial board

Aimukhambet Zhanat	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008 Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year. Circulation: 15 copies.

Signed in print: 30.06.2021

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, академик НАН РК, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Жанат	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Тажобаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Турысбек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шариш Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева».
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 15 экземпляров.
Подписано в печать 30.06.2021 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

МАЗМҰНЫ

ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Амалбекова М.Б., Гирицкий А.А.</i> Якуб Колас және Янка Купала өлеңдерінің қазақ тіліне аудармалары: контрастық-семантикалық аспект	8
<i>Шаймұрат Н.</i> Мәулана Жәлал-ад-дин Руми туралы дерек көздері	22
<i>Уәли Н.М., Шойбеков Р.Н.</i> Қазақ тойының түрлері мен қызметіне этносемантикалық талдау	32
<i>Жалмаханов Ш.Ш., Жартыбаев А.Е.</i> Түркілік «от» ұғымының этимологиясы	40
<i>Кожаметова Г.А., Тажимаева С.Ж.</i> Қазақ зергерлік бұйым атаулары: аудару және көптілді тезаурус құрастыру мәселелері	55
<i>Нұриманов Б.Т.</i> Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасындағы «сүбашы» (әскербасы) бейнесі	64
<i>Абдыханова Б.А., Мейрамбекова Л.К.</i> Неміс халқы және оның базалық этноспецификалық концептілер жүйесі	75
<i>Ердембеков Б.А., Исбек Б., Сатбай Ж.И.</i> Абай өлеңдерінің шығу тарихы	82

ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕ

<i>Кузембаева Г.А., Сугуралиева А.М.</i> Хинди және қазақ тіліндегі сұлулық: психоллингвистикалық эксперимент	92
<i>Жарқынбекова Ш.К., Исенова Ф.Қ.</i> Қазақстанның жоғары оқу орындары пәндерінің жүйесіндегі «Академиялық жазылым»: теориялық негіздеу және практикалық сынақтан өткізу мәселелері	100
<i>Абайдельданова М.К., Ларина Т.В.</i> Зияткерлік белсенділік пен цифрландыру - жоғары лингвистикалық білім берудің жаңа форматының шынайылығы	110
<i>Бейсханова С.А., Жунусова Ж.Н.</i> Паремология кеңістігіндегі бинарлық оппозициялардың лексикографиялық ерекшеліктері: салғастырмалы аспект	120
<i>Ковлакас Е.Ф.</i> Когнитивтік кеңістік модельдерін құру туралы: лингвосемиотикалық тәсіл ("кеңістік" топонимикалық концептісі негізінде)	128
<i>Жарқынбекова Ш.К., Агабекова Ж.А.</i> Қазақстанның топонимикалық кеңістігі: стандарттау және кодификация мәселелері	139

МЕРЕЙТОЙ

<i>Тұрысбек Р.</i> Бедерлі белес, өрнекті өріс	154
--	-----

CONTENTS

FOLKLORE AND LITERARY STUDIES

<i>Amalbekova M.B., Hirutski A.A.</i> Translations of Yakub Kolas and Yanka Kupala poems into the Kazakh language: a contrastive-semantic aspect	8
<i>Shaimurat N.</i> A review of materials and publications about Mevlana Jalal-ad-din Rumi	22
<i>Uali N.M., Shoibekov R.N.</i> Ethno-semantic analysis of the types and functions of the Kazakh wedding	32
<i>Zhalmakhanov Sh.Sh., Zhartybaev A.E.</i> Etymology of the Turkic concept «ot» («fire»)	40
<i>Kozhakhmetova G.A., Tazhibayeva S.Zh.</i> Kazakh jewelry: problems of translation and creation of a multilingual thesaurus	55
<i>Nurimanov B.</i> The image of "Subashy" (Military Commander) in the work of Yusuf Balasagun "Kutadgu bilig"	64
<i>Abdykhanova B., Meirambekova L.</i> The German people and their system of basic ethno-specific concepts	75
<i>Yerdembekov B.A., Isbek B., Satbay Zh.I.</i> History of Abay's poems	82

LINGUISTICS AND METHODICS

<i>Kuzembayeva G., Suguraliyeva A.M.</i> Beauty in Hindi and Kazakh languages: Psycholinguistic Experiment	92
<i>Zharkynbekova Sh.K., Issenova F.K.</i> "Academic writing" in the system of higher education disciplines in Kazakhstan: problems of theoretical justification and practical approbation	100
<i>Abaideldanova M.K., Larina T.V.</i> Intellectual activity and digitalization - the realities of a new format of higher linguistic education	110
<i>Beiskhanova S.A., Zhunussova Zh.N.</i> Lexicographic specifics of binary oppositions in paremiological space: a comparative aspect	120
<i>Kovlakas E.F.</i> On the construction of cognitive spatial models: a linguosemiotic approach (on the example of the toponymic concept "space")	128
<i>Zharkynbekova Sh.K., Agabekova Zh.A.</i> Toponymic space of Kazakhstan: issues of standardization and codification	139

ANNIVERSARY

<i>Turysbek R.</i> A relief ridge, a patterned field	154
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Амалбекова М.Б., Гируцкий А.А.</i> Переводы стихотворений Якуба Коласа и Янки Купалы на казахский язык: контрастивно-семантический аспект	8
<i>Шаймұрат Н.</i> Обзор материалов и публикаций о Мевлане Джалал-ад-дине Руми	22
<i>Уәли Н.М., Шойбеков Р.Н.</i> Этносемантический анализ видов и функций казахской свадьбы	32
<i>Жалмаханов Ш.Ш., Жартыбаев А.Е.</i> Этимология тюркского понятия «от»	40
<i>Кожаметова Г.А., Тажибаева С.Ж.</i> Казахские ювелирные изделия: проблемы перевода и создания многоязычного тезауруса	55
<i>Нуриманов Б.Т.</i> Образ «Субашы» (военачальника) в произведении Юсуфа Баласагуна «Кутадгу билиг»	64
<i>Абдыханова Б.А., Мейрамбекова Л.К.</i> Немецкий народ и система его основных этноспецифических концепций	75
<i>Ердембеков Б.А., Исбек Б., Сатбай Ж.И.</i> История создания стихотворений Абая	82

ЛИНГВИСТИКА И МЕТОДИКА

<i>Кузембаева Г.А., Сугуралиева А.М.</i> Красота на хинди и в казахском языке: психолингвистический эксперимент	92
<i>Жарқынбекова Ш.Қ., Исенова Ф.Қ.</i> «Академическое письмо» в системе вузовских дисциплин Казахстана: проблемы теоретического обоснования	100
<i>Абайдельданова М.К., Ларина Т.В.</i> Интеллектуальная активность и цифровизация – реалии нового формата высшего лингвистического образования	110
<i>Бейсханова С.А., Жунусова Ж.Н.</i> Лексикографические особенности бинарных оппозиций в паремиологическом пространстве: сопоставительный аспект	120
<i>Ковлакас Е.Ф.</i> К вопросу о построении когнитивных пространственных моделей: лингвосемантический подход (на примере топонимического концепта «пространство»)	128
<i>Жарқынбекова Ш.К., Агабекова Ж.А.</i> Топонимическое пространство Казахстана: вопросы стандартизации и кодификации	139

ЮБИЛЕЙ

<i>Турысбек Р.</i> Рельефный гребень, узарчатое поле	154
--	-----

МРНТИ 16.31.41

М.Б. Амалбекова^{1*}

А.А. Гируцкий^{2,3}

¹Евразийский национальный университет имени Н. Гумилёва, Нур-Султан, Казахстан

²Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка,
Минск, Беларусь

³Международный государственный экологический институт имени А.Д. Сахарова
Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь

*Автор для корреспонденции: maraluspen@mail.ru

Переводы стихотворений Якуба Коласа и Янки Купалы на казахский язык: контрастивно-семантический аспект

Аннотация. Проведен контрастивно-семантический анализ переводов отдельных стихотворений классиков белорусской литературы Я. Коласа и Я. Купалы. Выявлено общее и специфическое в содержании оригиналов и переводов на уровне отдельных лексем, предложений и строф. Установлены переводческие трансформации (лексические, грамматические замены, перестановки, добавления, опущения и др.), стилистические приемы (ин-версии, метафоризации, синонимии), использованные при переводе. Отмечены некоторые неточности перевода. Сделан вывод о том, что в целом переводы на казахский язык белорусской поэзии являются точными, прагматически адекватными. Иногда казахский текст является более динамичным, экспрессивным по сравнению с оригиналом, что во многом определяется как спецификой языковых систем двух языков, так и индивидуальностью переводчика.

Ключевые слова: контрастивная лексическая семантика, контрастивная пара, перевод поэзии, переводческие трансформации, семантический контекст, прагматически адекватный перевод.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-8-21

Введение

Современное переводоведение является широко разветвленной и одной из наиболее сложных филологических наук. Фактиче-

ски это часть гуманитаристики, возникшая на стыке лингвистики, литературоведения, семиотики, социологии, психологии, теории коммуникации, культурологии и других наук. Собственно лингвистический аспект

переводоведения включает в себя практически весь набор лингвистических дисциплин, все направления и течения языкознания, изучающие процесс и результаты устного и письменного перевода, взаимодействие в нем языковых систем и факторов, влияющих на особенности перевода. Назовем имена только некоторых авторов, работы которых стали классическими или на пути к этому по теории и практике перевода: А.В. Федоров [1], Г.Р. Гачечиладзе [2], В.Н. Комиссаров [3], Л.С. Бархударов [4], В.С. Виноградов [5], Я.И. Рецкер [6], С. Влахов, С. Флорин [7] и др.

Одним из новых направлений в современной переводческой науке выступает контрастивная лингвистика, выросшая из недр сопоставительного языкознания в 60-е – 70-е гг. XX века и активно развивающаяся в настоящее время. Художественный перевод становится одним из предметов контрастивной лингвистики. Обуславливается это тем, что контрастивная лингвистика в большей степени, чем сопоставительная, связана с прикладным языкознанием, в том числе с преподаванием неродного языка, с теорией и практикой перевода, выступая для них надежной лингвистической базой.

Важными концептуальными понятиями контрастивной лингвистики становятся понятия контрастивной синтаксической семантики [8] и контрастивной лексической семантики [9]. В рамках последнего подхода выполнена статья.

Основной единицей контрастивного анализа лексической семантики выступает контрастивная пара, под которой понимаются две лексические единицы сопоставляемых языков. Эти единицы рассматриваются как межъязыковые соответствия сравниваемых языков. В каждой контрастивной паре методом компонентного анализа вычлняются и сопоставляются отдельные семы, составляющие их семантический объем. Интерпретация полученных результатов дает возможность выявить сходства и различия в семантике сопоставляемых единиц. Контрастивный анализ семантики предложения, строфы, всего стихотворения позволяет установить пере-

водческие способы и приемы изменения их семантического содержания, эквивалентность и точность перевода. Эти положения выступают основной методологической базой проведенного исследования, его технологическим инструментарием.

Актуальность исследования обуславливается дальнейшим развитием перспективного для переводческой науки направления – контрастивной лингвистики. Актуальность статье придает также межкультурное сотрудничество Казахстана и Беларуси в рамках ЕАЭС.

Методология исследования

Основная цель данной статьи – выявить семантические особенности переведенных поэтических текстов, а также установить способы и приемы, используемые переводчиками для достижения точности перевода с семантической интерпретацией его эквивалентности. Достижение поставленной цели требует решения нескольких задач с привлечением следующих методов: а) с помощью контрастивного метода выявить семантические особенности оригинала и перевода; б) с помощью контекстного анализа установить основные способы и приемы, используемые для достижения эквивалентности перевода; в) определить при помощи компонентного анализа семантическую специфику казахского перевода по сравнению с русско-язычным оригиналом.

Обсуждение

История переводов литературы на казахский язык имеет свою давнюю традицию. Основоположником русско-казахского перевода является известный казахский писатель, просветитель Ыбырай Алтынсарин, опубликовавший в 1879 г. переводы басен И.А. Крылова, рассказов Л.Н. Толстого, статей К. Ушинского и И. Паульсона. В 1882 г. увидели свет поэтические переводы Абая Кунанбаева – отрывок из «Бородино» и стихотворение «Горные вершины спят во тьме ночной» М.Ю. Лермонтова. В советское время на казахский язык с

языка-посредника (русского) была переведена почти вся мировая литература и литература народов СССР.

Немало было переведено на казахский язык и произведений белорусской литературы – прозы и поэзии. Среди переведенных прозаических художественных текстов можно назвать такие произведения, как романы И. Мележа «Дыхание грозы» («Найзағай тынысы», Шаншаров А.), И. Шамякина «Сердце на ладони» («Алақандағы жүрек», Амандосов Т.), повесть А. Адамовича «Хатыньская повесть» («Хатынь қасіреті», Нүсіпбекова Б.), рассказы В. Адамчика («День ранней осени» («Ерте түскен күз», Баяндин К.), А. Василевич «Мариула» («Мариула», Таурбаева К.), В. Гигевича «Булавка» («Түйреуіш», Сапуанов Е.), В. Ковтун «Переправа» («Өткел», Таурбаева К.), Г. Далидовича «Маня» («Маня», Юсупов К.), В. Домашевича «Синий конь» («Көк ат», Калиев А.), В. Карамазова «Городские» («Қаладан келген жігіттер», Жанысбаев С.), П. Мисько «Полесская сказка» («Полесье аңыз», Нусипбаев Т.), Б. Саченко «Соль» («Тұз», Нускабаев Ж.), Я. Сипакова «В городке, который называется Вчера» («Кеше деп аталатын қалашықта», Илесов М.), Я.Скрыгана «Лунная ночь» («Айлы түн», Ахметбеков К.), А. Кудравца «След» («Із», Жуманкулов А.), И. Шамякина «Крестьянка» («Шаруа әйел», Сармурзин Г.). Переведены также 2 рассказа, названиям которых мы пока не нашли русских соответствий. Это «Можантопай» И. Шамякина (переводчик Адетов Б.) и «Терезеге телмірген келіншек» Я. Брыля (Шынбатыров А.)

Из белорусской поэзии переведены произведения Янки Купалы (поэмы «Никому» («Ешкімге») и «Тарасова доля» («Тарас тағдыры») – перевод Абдрашева Ж.); 84 стихотворения (переводчики: Абдрашев Ж., Сеитов С., Асанов С., Машаков С., Нурпейсов Р., Алдибеков Ш., Ыскаков Буркут, Кашкынов Ж.) и Якуба Коласа (поэма «Симон-музыкант» («Симон музыкант», Бекхожин К.) и 81 стихотворение (переводчики: Медетбеков Т., Алимбаев М., Мауленов С., Салыков К., Молдағалиев Т., Баймолдин С., Оразбаев И., Есдаулетов У., Тлеужанов З., Исаев И., Зикибаев Е., Калиев С.).

Предметом нашего анализа явились переводы отдельных стихотворений на казахский язык классиков белорусской литературы Якуба Коласа и Янки Купалы, которые в переводческой традиции выполнены с языка-посредника – русского. Толкование значений лексем, меняющих семантический контекст в переводе и создающих его специфику в сравнении с оригиналом, в статье опирается на русско-казахский [17, 18] и казахско-русские переводные словари [11, 16], толковые словари казахского и русского языков [10, 19], фразеологические словари [20, 21].

Результаты

Особенности перевода стихов белорусских поэтов можно выявить уже при рассмотрении перевода названий произведений, многие из которых переведены дословно, например, стихи Я. Купалы «Ну как тут не смеять-ся...» - «Қалайша бұған күлмесің...» (Ж. Абдрашев), «Диктатура труда» - «Еңбек диктатурасы» (Саду Машаков), «А кукушка куковала» - «Көкек сұңқылдады» (Ж. Кашкынов), стихи Я. Коласа «Где ты, моя доля...» - «Қайдасың, менің сыбағам» (Т. Молдағалиев), «Ночь перед грозой» - «Найзағай алдындағы түн» (Е. Отетлеуов), «Мы молчали, как немые...» - «Мылқаулардай үндемедік» (И. Исаев) и т.д. Но и в заголовках используются переводческие приемы, например, при переводе названия стихотворения Я. Коласа «У порога» использована конкретизация с добавлением лексемы в тюрьме: «Түрме табалдырығында» (С. Баймолдин), в стихотворении «Сельская учительница», наоборот, использовано опущение: «Мұғалім» (С. Баймолдин), при переводе названия стихотворения Я. Купалы «Отцветание» не совсем уместно использована конкретизация; «Сарғайып гүлдер солғанда» (Ж. Абдрашев), хотя речь не идет об увядании именно цветов.

Переводы стихотворений Я. Коласа. Рассмотрим перевод стихотворения Я. Коласа «Не ищите, не просите...» [12, с.317]. С белорусского языка на русский стихотворение переведено русским переводчиком Евгением

Мозольковым. На казахский язык перевод осуществлен известным казахским писателем, публицистом переводчиком Акылбеком Шахметовым [13, с.154].

Не ищите, не просите...

Не ищите, не просите
Светлых песен у меня.
Только песню заиграю -
Жжет печаль сильней огня.

Я шутил бы и смеялся,
Чтобы вас развеселить,
Да на жизнь вокруг посмотришь –
Начинает сердце ныть.

Несчастлива наша доля:
Ничего нам не дала.
Не ищите цвета в поле,
Ведь весна к нам не пришла.

Сұрамаңдар, іздемеңдер

Сұрамаңдар, іздемеңдер,
Менен жарқын әндерді.
Қайғы-мұңым оттан бетер,
Барады өртеп кеудемді.

Күлем десем, сауық құрсам,
Әзіл-оспақ жетеді.
Тек жан-жаққа қарап тұрсам,
Жүрек сыздап кетеді.

Тағдыр қатты бізге деген,
Ештеңе де берген жоқ.
Даладан гүл іздемеңдер,
Көктем әлі келген жоқ.

При сравнении обоих текстов сразу бросается в глаза, что сделан точный перевод с сохранением рифмы и ритма оригинала (ср. *Светлых песен у меня - Менен жарқын әндерді; Начинает сердце ныть - Жүрек сыздап кетеді*), но все же имеются незначительные изменения, например, в 1-й строфе не передано содержание третьей строки *Только песню заиграю*, а информация 4-ой строки *Жжет пе-*

чаль сильней огня излагается на двух строках перевода: *Қайғы-мұңым оттан бетер, Барады өртеп кеудемді* (буквально: Печаль сильнее огня Жжет/обжигает мою грудь). Если в русском тексте печаль жжет грудь только когда заиграю песню, то в казахском переводе печаль жжет грудь постоянно, а не только когда пою песни. Кроме того, лексема печаль заменена собирательным парным сочетанием *қайғы-мұң* ('сбир. печаль и уныние' [11, с.467]), что усиливает значение русской лексемы.

Во 2-й строфе на 4-й строке называется цель субъекта/говорящего: *Чтобы вас развеселить*, а в переводе сообщается, что у говорящего достаточно шуток, чтобы развеселить (*Әзіл-оспақ жетеді*). Лексема *шутка* заменена устойчивым парным сочетанием *әзіл-оспақ* ('шутка с намеками' [11, с.102]; *оспақ* '1) подоплека, иносказание, намек, 2) парное к *әзіл*' [11, с.659]), а сочетание *на жизнь вокруг* заменено лексемой *жан-жаққа* – 'по сторонам' [11, с.297].

В 3-й строфе в русском тексте доля несчастлива, а в переводе *Тағдыр қатты бізге деген* - доля/судьба жестока/сурова [11, с.521]. Исползованные в русском тексте на 1, 2 и 4 строках местоимения *наша, нам* переведены только 1 раз на первой строчке *бізге*, связано это, возможно, с нежеланием переводчика повторять это слово трижды или с необходимостью сохранить ритм русского текста.

Интересно обратить внимание на перевод лексемы *цвет*, которая имеет значения '1. устар. и прост. То же, что цветок. 3. Период цветения у растений' [19, т.4, с. 634]. На наш взгляд, именно 3-е значение подразумевается в русском тексте, т. е. цветенье всех трав в поле, а переводчик использовал конкретизацию, заменив слово *цвет* лексемой *гүл* – цветок. Вместо *гүл* более точным было бы употребление существительного *көк*, выражающего значение 'зелень, молодая трава' [11, с.418]: *Даладан көк іздемеңдер*.

Однако все внесенные в казахский перевод замены не исказили содержание русского текста, и потому перевод А. Шаяхметова можно считать адекватным, точным.

Интересно представить анализ еще одного стихотворения Я. Коласа «Белорусам» [12,

с.321], переведенного на русский язык Е. Мозольковым, на казахский язык перевод сделан поэтом Туманбаем Молдагалиевым [13, с.72].

Белорусам

Встаньте, хлопцы, встаньте, братья!
Встань ты, наша сторона!
Ведь не зря к нам сквозь ненастье
Шлет тепло тебе весна.

Иль мы сил своих не знаем?
Иль нам руки бог связал?
Иль над бедным нашим краем
Луч свободы не блистал?

Выйдем вместе на работу,
Дружно встанем, как стена.
И стряхнет с себя дремоту
С нами наша сторона!

Белорустарға

Тұрыңдар, жігіттер, тұрыңдар, туыстар,
Тұрыңдар түгелдей біздің жақ.
Жоқтықты жаныштап, бөлердей ырысқа,
Соғады жаз самал зуылдап.

Ұқпаймыз күш барын біз әлде,
Қойды ма бұл құдай қол байлап.
Келмей ме бақытсыз ізгі елге,
Еркіндік сәулесі айғайлап.

Жұмысқа барайық кел тұрып,
Тұрайық қамалдай тізгінді ап.
Оянып ұйқыдан сілкініп,
Бізбен бір болады біздің жақ.

Сравнительный анализ обоих текстов показывает, что на казахский язык сделан адекватный перевод с сохранением основных интенций автора, но в то же время имеются некоторые замены. Например, лексема *братья* (1-я строка 1-й строфы) заменена существительным с более общим значением *туыстар* — родственники (генерализация). На 4-й строке весна шлет тепло, а в казахском тексте - летний приятный, прохладный ветер

(*жаз самал*), который гудит/свистит (1-е значение глагола *зуылдау*) или мчится/несется (2-е значение [11, с.369]). Скорее всего, ветер мчится/несется, потому что на 3-й строке казахского текста сообщается, что давит/громит/сокрушает (*жаныштап* – жаныштау `1) мять, давить, 2) давить, громить, разбивать противника` [11, с.298]) бедность/нищету (*жоқтықты* [11, с.331]), как будто наделит/предоставит богатство (*бөлердей ырысқа*). Лексемами *жоқтық*, *ырыс* заменено русское *ненастье*.

Во 2-й строфе край представлен как бедный, а в казахском переводе он несчастный (*бақытсыз*), в русском тексте луч свободы блистал, в переводе же он кричит/шумит (*айғайлап* [11, с.34]). Если в русском тексте две последние строки 2-й строфы оформлены как вопросительное предложение, они понимаются как утвердительные: ведь блистал над бедным нашим краем луч свободы. В переводе глагол *келмей ме* с вопросительной частицей можно интерпретировать двояко: и как выражение возмущения/недовольства (в значении `пришел бы и сделал...`), и как выражение сомнения/надежды (в значении `неужели не придет?`).

В 3-й строфе лексема *стена* переведена как *қамал* - `крепость, крепостная стена` [11, с.489], дремота заменена на сон (*ұйқы* [11, с.862], дремота, дремать – *қалғу, мүлгу`* [18, с.231]).

Во 2-й строфе в русском тексте использована лексическая анафора, в казахском же переводе употреблена инверсия - первые три строки начинаются с глагола-сказуемого (*Ұқпаймыз, Қойды ма, Келмей ме*).

В переводе имеются и синтаксические замены: восклицательные и вопросительные предложения русского перевода представлены повествовательными (восклицательные: 1, 2 предложения 1-й строфы, последнее предложение 3-й строфы, вопросительные – три предложения 2-й строфы).

Необходимо обратить внимание на то, что казахский текст является более экспрессивным, динамичным по сравнению с русским за счет употребления лексем *жоқтық*, *ырыс*, *жаныштап*, *соғады*, *зуылдап*, *айғайлап*, *қамалдай*, *ұйқыдан*, использования обратного порядка слов в предложении.

Перевод стихотворений Я. Купалы. Перейдем к произведениям Янки Купалы. Как мы отмечали выше, переводчиками стихов Я. Купалы были Абдрашев Ж. (54 стихотворения), Сеитов С. (4), Асанов С. (10), Машаков С. (4), Нурпеисов Р. (1), Алдибеков Ш. (4), Ыскаков Б. (1), Кашкынов Ж. (6). Интересно отметить, что 4 стихотворения, переведенные С. Сеитовым, переведены также Ж. Абдрашевым. Это стихи «Солнцу», «А кто там идет?» «Вперед – неизменно», «За все».

Рассмотрим переводы на казахский язык двух стихотворений Я. Купалы. Первое стихотворение «Солнцу» [14, с.126], которое с белорусского языка на русский перевел известный советский поэт Михаил Светлов. На казахский язык переводы были сделаны Жарасканом Абдрашевым [15, с.142] и Сагынғали Сеитовым [15, с.164].

Особенности перевода стихотворения на казахский язык видны уже по заголовку: оба казахских переводчика дали одинаковый вариант «Күнге арнау», что переводится как «Посвящение солнцу» (см. **арнау I** предназначать, **арнау II 1**) предназначение, посвящение, 2) лит. посвящение [11, с.74]).

Солнцу (Светлов М.)

Ой ты, мое солнце!
Как ты светишь ясно!
Где ж ты было раньше
Надо мной, несчастным?

Как я с малолетства
Радости не ведал,
Как за мной плелися
Беда, горе следом.

Как отца зарыл я
В темную могилу,
Как отца могилу
Паводком размыло.

Как я шел, забытый,
Не зная дороги,
Обивать с поклоном
Барские пороги.

Как я, одинокий,
Бедовал на свете,
Как погибла юность
В самом расцвете...

Ой ты, мое солнце!
Как ты светишь ясно!
Где ж ты было раньше
Надо мной, несчастным

Күнге арнау (Әбдірашев Ж.)

Ойхой, күнім! Менің күнім,
Жап-жарықсың сен қандай!
Ертеректе қайда болдың,
Едім ғой мен, сормаңдай?

Қаршадайдан білмеп ем ғой
Қуаныштың не екенін.
Қайғы қуып, қасіреттің
Ұстап ем ғой етегін.

Әкемді де көміп ем ғой
Көрге әкеліп қараңғы.
Оны-дағы жазғытұрым
Жайылма су – қар алды.

Жүріп ем ғой айдалада
Табанымнан сыз өтіп.
Басымды иіп, бай біткеннің
Босағасын күзетіп.

Жалғандағы жалғыздықтан
Көкректі шер тіліп,
Жайнар кезде жастығымды
Алып ем ғой өлтіріп.

Ойхой, күнім! Менің күнім,
Жап-жарықсың сен қандай.
Ертеректе қайда болдың,
Едім ғой мен, сормаңдай?

Күнге арнау (Сеитов С.)

Уа, күнім, сен, күнім, сен!
Неткен нұрлы ең бүгін сен?
Мен байғұсқа көрінбей,
Қайда жүрдің бұрын сен?

Қаршадайдан жоқ зейнет,
Қайғы мені арбады.
Қайда барсам, бір бейнет
Қыр соңымнан қалмады.

Бір күн байғұс әкемді
Көзсіз көрге көмгемін.
Сол моланы тасқын су
Шайғанын да көргемін.

Жол таба алмай қарманып,
Қараңғыда адасқам.
Бай үйіне жалданып,
Жатқа солай жанасқам.

Жалғыз жүрдім жасқанып,
Солған гүлдей семді бой.
Қайран менің жас шағым,
Жанбай жатып сөнді ғой.

Уа, күнім, сен, күнім, сен!
Неткен нұрлы ең бүгін сен!
Мен байғұсқа көрінбей,
Қайда жүрдің бұрын сен!

Оба перевода на казахский язык являются точными, полностью передающими смысл русского текста, только каждый переводчик использует разные языковые единицы казахского языка, являющиеся по сути синонимами. Рассмотрим перевод первой строки стихотворения. Русское риторическое обращение *Ой ты* Ж. Абдрашев передает казахским восклицанием *Ойхой*, которое чаще используется в сочетании с междометием *шіркін* (ср. *Ойхой шіркін, қазақтың келіндер-ай!*), выражающим чувство восторга, удовлетворения или сожаления [10, с.626], С. Сеитов использует восклицание *Уа*, значение которого в толковом словаре казахского языка объясняется следующим образом: 1. Біреудің зейінін өзіне қарату үшін көтеріңкі үнмен айтылатын ишарат сөз; 2. Адамның көңіл-күйі төмендегенде, қайғырғанда айтылатын сөз [10, с.849]. Можно сказать, что оба значения подходят для передачи содержания русского обращения.

В русском тексте лексема *солнце* употребляется один раз (*Ой ты, мое солнце!*), в обоих

же казахских переводах идет повторение обращения: *күнім! Менің күнім* (Ж. Абдрашев) и *күнім, сен, күнім, сен!* (С. Сеитов), что, на наш взгляд, усиливает экспрессивность казахского текста. Усилению способствует также у Ж. Абдрашева двойной способ передачи местоимения *мое*: при помощи личного окончания существительного *күнім* и употребления при 2-й лексеме *күнім* местоимения *менің*, а у С. Сеитова – повторением местоимения *сен* (*ты*).

Определительное наречие как во 2-й строке, обозначающее высшую меру или степень проявления действия, состояния (в данном случае яр-кость солнца) [19, т. 2, с. 16], Ж. Абдрашевым переведена как *қандай*, которое больше соответствует русскому местоимению какой [16, с.199; 18, с.492]. В переводе Ж. Абдрашева реализуется 2-е значение лексемы *қандай* - 'обозначает оценку качества кого-чего-либо; выражает восхищение, удивление и др. эмоции'. В русском тексте и переводе Ж. Абдрашева восклицательный знак подтверждает стремление передать высшую степень проявления состояния, выражение восхищения. С. Сеитов использовал лексему *неткен*, которая в словаре Мусабаева имеет перевод «что за; ка-кой» [16, с.252], в казахско-русский словарь данная лексема не включена, а в толковом словаре объясняется через синоним *қандай* и дается с пометой (қарапайым – разговорный или даже просторечный). И если, как мы отметили выше, в русском тексте и в переводе Ж. Абдрашева во второй строке предложение восклицательное (*Как ты светишь ясно!; Жап-жарықсын сен қандай!*), то у С. Сеитова оно преобразовано в вопросительное предложение. В таком случае имеет место грамматическая замена: определительное наречие заменено вопросительным, и предложение *Неткен нұрлы ең бүгін сен?* приобретает значение *Какое же ты сегодня ясное?*

Словосочетание *светишь ясно* Ж. Абдрашев передал лексемой с частичной редупликацией *жап-жарықсың*, передающей значение 'очень светлый; совершенно светлый' [18, с.301]. С. Сеитов использовал имя прилагательное *нұрлы* - 'светлый; ясный; лучистый, лучезарный' [18, с.644].

Для перевода вопроса *Где ж ты было раньше?* Ж. Абдрашев использовал неполное предложение с опущенным подлежащим и прямым порядком слов (*Ертеректе қайда болдың*). С. Сеитов использовал инверсию, поместив подлежащее *сен* в конец предложения, добавил глагол *көрінбей*, что значит *не показываясь* (*көрінбей, Қайда жүрдің бұрын сен?*), а также переместил сам вопрос на четвертую строчку. Использование С. Сеитовым глагола *жүрдің* придает вопросу более категоричный оттенок (буквально *Где ж ты ходил раньше?*) по сравнению с глаголом *болдың* (*был*) Ж. Абдрашева.

Лексему *несчастный* Ж. Абдрашев представил как *сормаңдай* (= *сорлы* - *бедняжка; несчастный*) [16, с.298]; *бедняга, горемыка; бедный, несчастный* [11, с.731], С. Сеитов использовал синоним *байгұс* (*бедняга; беспомощный*) [16, с.60]; *бедняга, бедняжка; несчастный* (с оттенком сочувствия) [11, с.116].

Оба переводчика подобрали один и тот же вариант перевода для слова *малолетство* — *қаршадай*, хотя, например, в словаре даются еще варианты *балалық, жастық шақ* [17, с.396].

Ж. Абдрашев к лексеме *радость* подобрал прямой перевод — *қуаныш* и информацию первых двух строк 2-й строфы русского текста также представил на двух строчках с той лишь разницей, что словосочетание *радости* не ведал передано придаточным предложением (с малолетства) не знал, что такое *радость* (*білмеп ем гой қуаныштың не екенін*). С. Сеитов эту информацию вместил в одну (первую) строчку: *Қаршадайдан жоқ зейнет*, что делает текст его перевода лаконичным и более экспрессивным. Соответствием для лексемы *радость* стало слово *зейнет*, только второе значение которого приближено к значению русской лексемы: 2. *плоды, результат чего-л.; результат труда* [11, с.366]. Однокоренным словом является *зейнеткер* (*пенсионер*) — человек, вышедший на заслуженный отдых. Смысловой перевод текста С. Сеитова может быть таким: *С малолетства нет покоя*.

Казахские переводы последнего предложения (3-я и 4-я строки) русского текста намного сильнее, жестче, ср. в русском тексте

горе и беда плелися следом, у Ж. Абдрашева *қайғы* (*печаль, горе, скорбь*) [11, с.467]) *қуып* (*қуу* — 2. *догонять, преследовать, пускаться вдогонку, идти по стопам*) [11, с.558], а у С. Сеитова *қайғы арбады* (*арбау* — 1. *завораживать, заколдовывать; заклинать*) [11, с.71]), *бейнет* (1. *мука, мучение, страдание*) [11, с.145]) *қалмады* (*қалу* - 2. *отставать*) [11, с.485] + отрицание *-ма-*). В целом у Ж. Абдрашева перевод этих двух строк звучит следующим образом: *Горе (скорбь) гнало, и я держался за подол (етек) большого горя/глубокой скорби (қасірет)*, у С. Сеитова: *Горе/скорбь* меня заколдовало. Куда бы я ни пошел, мука (мучение) не отставала от меня.

Перевод 2-й строфы у С. Сеитова намного удачнее. Во-первых, у него строки короче на один слог (каждая строка по 7 слогов), чем у Ж. Абдрашева (первые три строки по 8 слогов, только последняя 7 слогов), что делает текст более четким, резким, во-вторых, применена перекрестная рифмовка (*зейнет* — *бейнет*, *арбады* - *қалмады*), в-третьих, использованы звуковая анафора (каждая строка начинается с фрикативного К) и олицетворение (*қайғы арбады; бейнет қалмады*).

Перевод 3-й строфы у Ж. Абдрашева полностью соответствует русскому тексту, за исключением добавления лексемы *жазғытұрым* (весной): *в темную могилу — қараңғы көрге; зарыл - көміп ем гой*. У С. Сеитова перевод более экспрессивный за счет использования дополнительных элементов: *байгұс әкемді - бедняжку/ несчастного отца; көзсіз көрге — в безглазую (= темную) могилу; Сол моланы тасқын су Шайганын да көргемін — Я видел, как паводок размыл могилу*.

При переводе первых двух строк 4-й строфы *Как я шел, забытый, Не зная дороги* у обоих переводчиков присутствуют лексические добавления, которые вносят определенные изменения в исходный текст. Например, перевод Ж. Абдрашева можно представить так: *Замерзнув/замерзший (Табанымнан сыз өтіп), я шел/бродил по безлюдным местам (айдала — необитаемое, безлюдное пространство; покинутая, брошенная местность*) [11, с.34]), в то время как в русском тексте не указывается

на отсутствие людей вокруг героя. Выражение Табанымнан сыз өтіп (буквально: 'через стопы/ступни холод (сыз — сырость, холод [11, с.747]) прошел'), хотя в исходном тексте также не говорится, что герой был босиком. Перевод С. Сеитова выглядит следующим образом: *Не находя дорогу (жол таба алмай), на ощупь (қарманып – қарману 1) ощупывать что-либо (вокруг себя); 3) перен. искать способ, путь, выход (из создавшегося положения) [11, с.511]) заблудился в темноте (қараңғыда адасқам).*

Следующие две строки 4-й строфы русского текста не обязательно предполагают желание героя наняться на работу, обивать барские пороги можно с любой просьбой. У Ж. Абдрашева герой не бьет поклоны (для данного действия в казахском языке есть глагол *иілу* — 1) гнуться, сгибаться 2) склоняться, наклоняться [11, с.381]), а только склоняет голову (*Басымды иіп* – бас ию 'склонять голову; покориться, подчиниться' [11, с.130; 382]. У С. Сеитова использована конкретизация — герой не просто обивает пороги, а нанимается на работу в дом богача (*Бай үйіне жалданып, жалдану* — 'наниматься на работу' [11, с.288].

Строки 5-й строфы *одинокий, Бедовал на свете* Ж. Абдрашев передал более образно: 'В (этом) брэнном мире (*Жалгандагы, жалған І ложный, мнимый; ІІ уст. брэнный мир [11, с.287]) от одиночества (жалғыздықтан) печаль/тоска (шер [11, с.913]) исполосовала (тіліп) грудь/душу (көкректі, көкірек 1) грудь; 2) перен. сердце, душа (как средоточие душевных волнений, переживаний) [11, с.420]). У С. Сеитова в переводе используется сравнение: От одиночества (*жалғыз жүрдім*) мое тело усохло/исчезло (*семді, сему 1) вянуть, 2) отсыхать, 3) перен. исчезнуть, погаснуть; перестать [11, с.720]), как увядший цветок (Солған гүлдей). Использованный в переводе С. Сеитова глагол *семді* является как бы мостиком к последующему сообщению в исходном тексте о гибели юности. Гибель С. Сеитов передал глаголом *потухнуть (сөнді гой, сөну 1) 'потухать, гаснуть, угасать; 2) перен. угасать, исчезать, пропадать' [11, с.733]), в то время как Ж. Абдрашев представляет данную ситуацию, будто он сам своими руками убил юность - *Алып ем гой өлтіріп****

(өлтіру 'убивать, умертвлять' [11, с.667]). Для перевода лексемы *юность* использованы синонимы *жастық (жастығымды - Ж. Абдрашев)* и *жас шақ (жас шагым - С. Сеитов)*, но С. Сеитов добавляет еще определения *менің (моя) и қайран*, значение которого в словаре представлено как 'жаль, увы (обычно употребляется с оттенком сожаления)', но чаще переводится как 'бедный/несчастный' (с оттенком сожаления). Интересен перевод словосочетания *в самом расцвете*. Ж. Абдрашев передал ее сочетанием *жайнар кезде* - в тот период/ время, когда должна была расцвести/засиять (*жайнау - 'блестеть, сверкать, сиять' [11, с.282]), т. е. если в русском тексте юность уже началась (в самом расцвете), то в казахском переводе этот период еще не настал. Он не настал и в переводе С. Сеитова: *жанбай жатып* — еще не успев зажечься. Таким образом, перевод последних двух строк 5-й строфы у Ж. Абдрашева звучат так: 'В период, когда должна была засверкать/засиять (моя) юность, я ее убил'; у С. Сеитова: 'Несчастливая/бедная моя юность, не успев зажечься, погасла'.*

Кроме того, в русском тексте 5-я строфа заканчивается многоточием, в казахских же переводах этой недосказанности, умолчания нет.

При переводе имеют место грамматические трансформации. Например, в русском тексте в 1-й строфе обращение к солнцу оформлено как восклицательное вокативное предложение. Эту же структуру сохранил при переводе С. Сеитов. Ж. Абдрашев объединил две первые строки и представил их как простое восклицательное предложение, осложненное обращением, что немного снижает эмоциональность текста. Далее в той же первой строфе в русском тексте 2 восклицательных предложения (первая и вторая строки), у Ж. Абдрашева – одно (объединены первая и вторая строки), у С. Сеитова тоже одно (только первая строка), а второе восклицательное предложение русского текста заменено вопросительным предложением.

Рассмотрим перевод второго стихотворения Я.Купалы «А кто там идет?» [14, с.43]. На русский язык перевод осуществлен М. Горьким.

А кто там идет?

А кто там идет по боло-там и лесам
Огромной такою толпой!

- Белорусы.

А что они несут на ху-дых плечах,
Что подняли они на ху-дых руках?

- Свою правду.

А куда они несут эту кривду всю,
А кому они несут напо-каз свою?

- На свет божий.

А кто ж это их — не один миллион -
Кривду несть научил, разбудил их сон?

- Нужда, горе.

А чего же теперь захоте-лось им,
Угнетенным века, им, слепым и глухим?

- Людьями зваться.

Кімдер анау келе жатқан? (Әбдірашев Ж.)

Кімдер анау жер қайыса топталып,
Ну орманнан келе жатқан көп халық?

- Белорустар.

Әлсіз иық, әлсіз қолдар әлемі
Әрең-әрең не көтеріп келеді?

- Қорлық, зорлық, қиянат.

Қайда және қалай қарай жол шекпек,
Әшкерелеп, оны кімге көрсетпек?

- Жарығына жалғанның.

Бас қосуға, бұзардай зор қамалды,
Кім үйреткен, кім оятқан оларды?

- Аштық, азат, қасірет.

Мәңгі-бақи маңдайларын төбелеп,
Жүрген керең, соқырларға не керек?

- Адам сынды күнелту.

Кімдер анда келе жатқан? (Сейітов С.)

Кімдер орман, батпақ кешіп аттаған.

Кімдер анда қарақұрым қаптаған?

- Белорустар.

Не арқалап өңкей жадау иықтар,
Не көтерген әлжуаз қол кіріптар?

- Өзінің азап-соры.

Азап-сорын апармақшы қай жаққа?
Көрсетпекші қандай ғана аймаққа?

- Мына жалпақ жаһанға.

Миллиондарды кім оятқан түнектен -
Кім азабын арқалауды үйреткен?

- Мұқтаждық, қайғы.

Заман езген соқыр, керең сордағы,
Керегі не, тілегі не сондағы?

- Адам болу санаттағы.

В названии стихотворения наречие *там* правильно переведено С. Сеитовым — *анда* [11, с.63]. Употребленная Ж. Абдрашевым лексема *анау* имеет значение *тот* (та/то) [11, с.63]. С. Сеитов также сохранил функцию вопроса, а Ж. Абдрашев преобразовал в восклицательное предложение.

В 1-й строфе сочетание *огромной толпой* в обоих переводах представлено более объемно, с удвоенной силой: у Ж. Абдрашева использованы обороты *жер қайыса топталып* (буквально: `земля прогибается от толпы/множества людей` - см. *топ, топта, топтану* [11, с.800-801]) и *көп халық*. У С. Сеитова использован оборот *қарақұрым қаптаған*, где *қарақұрым* имеет значение `множество, масса` [11, с.504] и *қаптаған* тоже обозначает `1) окружать, охватывать со всех сторон, заволакивать, заполнять, двигаться большой массой, 2) перен. полно, много` [11, с.499].

При переводе имени прилагательного 2-й строфы *худые* переводчиками использованы синонимы: у Ж. Абдрашева для характеристики худых плеч и рук использовано прилагательное *әлсіз* (әлсіз `1) слабый, немощный, бессильный` [11, с.106]). С. Сеитов сочетает существительное *плечи* с прилагательными *еңкей жадау* (согнутые; жадау - худые, тощие; усталые, изнуренные [11, с.276]), а для рук подобрал лексему *әлжуаз* (әлжуаз – `1) тоненький, хилый, худой, 2) слабый, слабосильный` [11, с.105]. Для лексемы *правда* обоими переводчи-

ками подобраны совершенно неожиданные варианты с прямо противоположными значениями: Ж. Абдрашев в качестве ответа на поставленные вопросы использовал слова *қорлық* ('позор, унижение, презрение' [11, с.552]), *зорлық* ('насилие, принуждение' [11, с.369]), *қиянат* ('зло, пакость, вред; ущемление, злоупотребление, преступление; вероломство, насилие' [11, с.536]), С. Сеитов употребил парное сочетание *азасор* (азап - 'мука, мучение, страдание, пытка' [11, с.30], сор - 'несчастье, беда; бедствие, неудача' [11, с.730]). Очевидно, что существительное *правда* в сочетании с худыми плечами и руками имплицитно подразумевает несчастья и неудачи героев. Подтекст *правды* раскрывается автором в 3-й строфе использованием антонима *кривда* ('неправда, несправедливость, ложь' [19, т.II, с.128]). Оба переводчика поняли и эксплицировали подтекст, подобрав самые подходящие варианты перевода, ни разу не повторившись и продемонстрировав богатство казахского языка.

Употребленная в 3-й строфе лексема *кривда* в переводе Ж. Абдрашева не используется, а С. Сеитов повторяет употребленный во 2-й строфе оборот *азасор*. Интересен перевод ответа героев — на свет божий. Ж. Абдрашев сохранил в ответе предложно-падежное сочетание *на свет - жарыгына*, но не на божий, а на *жалған* - I. 'ложный, мнимый, II. бранный мир' [11, с.287]. У С. Сеитова ближе к русскому тексту - *Мына жалпақ жаһанға* (буквально: 'на этот широкий свет/мир/Вселенную').

Лексемы 4-й строфы *миллион* и *кривда* передал в переводе только С. Сеитов (сочетание *не один миллион он передал* формой множественного числа *миллиондарды*) и вновь употребил для перевода *кривды* слово *азап* (*азабын*). Ж. Абдрашев опустил эти две лексемы, зато добавил предложение *Бас қосуға, бұзардай зор қамалды*, что переводится как 'объединиться, будто собираются разрушить мощную крепость/крепостную стену' (*зор қамалды*), а в сочетании с последующим предложением *Кім үйреткен, кім оятқан* получается *Кто научил, кто разбудил объединиться...* Перевод вопросов *Кто научил, кто разбудил?* совпадает у обоих переводчиков с той лишь разницей, что

у Ж. Абдрашева они располагаются рядом на 2-й строке, а у С. Сеитова первый вопрос на 1-й строке, а второй вопрос на 2-й. Интересно отметить, что в русском тексте вопрос *кто?* употреблен один раз, а у обоих переводчиков по два раза, что усиливает прагматику текста.

Ответ на эти вопросы *Нужда, горе* у обоих переводчиков представлены разными точными соответствиями: у Ж. Абдрашева *аштық* (голод), *азат* (1.2) лишний, незанятый; оставленный, 2. уст. раб, получивший свободу [11, с.30]), *қасірет* (большое горе, глубокая скорбь, кручина [11, с.518]), у С. Сеитова *мұқтаждық* (потребность, нужда), *қайғы* (печаль, горе, скорбь).

В 5-й строфе вопрос *чего захотелось?* в обоих переводах переведен одинаково *не керек* (Ж. Абдрашев) *керегі не* (С. Сеитов), но казахские лексемы более жесткие, требовательные (ср. керек 'нужно, необходимо, надо' [11, с.401]) по сравнению с русским глаголом (ср. захотеть - 'о возникновении, появлении желания, какой-л. потребности' [19, т.4, с.592]).

Лексемы *слепые, глухие* также переведены одинаково и точно - *соқыр, керек*.

Словосочетание *Угнетенным века* Ж. Абдрашев образно представил как *Мәңгі-бақи* ('вечно, навеки' [11, с.609]) *маңдайларын төбелеп* (буквально: 'получать удары по лбу', потому что төбелеу '1) бить, ударять (особенно по голове) [11, с.806]). С. Сеитов более сдержан *Заман езген* — эпоха/эра/времена давили/угнетали [11, с.243]).

Перевод ответа на вопрос 5-й строфы *Людьми зваться* также передает видение переводчика: Ж. Абдрашев - *Адам сынды күнелту* - поддерживать/подтверждать качество/звание человека (ср. сын II 'внешнее и внутреннее (природное) качество кого-чего-л. [11, с.750], күнелту I жить, поддерживать свое существование чем-л., за счет кого-чего-л. [11, с.440]), С. Сеитов перевел как *Адам болу санаттағы*, что можно интерпретировать следующим образом: 1) 'быть в ряду людей', потому что лексема *санат* имеет значение 'ряд' или 2) 'быть уважаемым человеком', потому что однокоренные слова выражают *санаткер* означает уважаемого, заслуженного человека и *санатты* — уважаемый [11, с.705].

Выводы

Контрастивно-семантический анализ переводов стихов с русского языка-посредника на казахский язык классиков белорусской литературы Я. Коласа и Я. Купалы показал как общее, так и специфическое в содержании оригиналов и переводов. На уровне отдельных лексем это проявляется в их различном семантическом объеме в русском и казахском языках, что отмечается и в названиях отдельных стихотворений. Сопоставление семантической адекватности текстов оригинала и перевода на уровне отдельных предложений и строф позволило установить способы и приемы, применяемые переводчиками для достижения адекватности перевода. В результате

выявления всех переводческих трансформаций (лексические, грамматические замены, перестановки, добавления, опущения и др.), стилистических приемов (инверсии, метафоризации, синонимии), примененных при переводе на казахский язык, некоторых неточностей перевода, авторы пришли к выводу, что в целом переводы на казахский язык белорусской поэзии являются точными, прагматически адекватными, вся информация, содержащаяся в русском тексте, передана полностью. При этом порой казахский текст является более динамичным, экспрессивным по сравнению с русским переводом, что во многом определяется как спецификой языковых систем двух языков, так и индивидуальностью переводчика.

Список литературы

- 1 Федоров А.В. Основы общей теории перевода: лингвистический очерк: учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Высшая школа, 1968. – 396 с.
- 2 Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – Москва: Сов. писатель, 1980. – 255 с.
- 3 Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – Москва: Международные отношения, 1980. – 167 с.
- 4 Бархударов Л.С. Язык и перевод. (Вопросы общей и частной теории перевода). – Москва: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
- 5 Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – Москва: Изд-во МГУ, 1978. – 174 с.
- 6 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвист. теории перевода. – Москва: Междунар. отношения, 1974. – 216 с.
- 7 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – 343 с.
- 8 Селиверстова О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика: (Опыт описания). – Москва: Наука, 1990. – 150 с.
- 9 Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. – Воронеж: Истоки, 2004. – 189 с.
- 10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 11 Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 962 с.
- 12 Колас Я. Стихотворения и поэмы// Библиотека всемирной литературы. – Москва: Художественная литература, 1969. – С. 317-659.
- 13 Колас Я. Жер үні Голос земли. – Алматы: Жазушы, 1982. – 199 б.
- 14 Купала Я. Стихотворения и поэмы// Библиотека всемирной литературы. – Москва: Художественная литература, 1969. – С. 25-312.
- 15 Купала Я. Таңдамалы. Избранное. Стихи и поэмы. – Алматы: Жазушы, 1982. – 215 б.
- 16 Махмудов Х., Мусабаев Г. Қазақша-орысша сөздік Казахско-русский словарь. – Алматы: Өнер, 1998. – 448 с.
- 17 Орысша-қазақша сөздік. Русско-казахский словарь. В 2-х т. – Алматы, 1978.
- 18 Русско-казахский словарь. В 2-х т. – Алматы: Арыс, 2007.
- 19 Словарь русского языка. В 4-х т. – Москва: Русский язык, 1982.

20 Фразеологиялық сөздік. - Алматы: Арыс, 2007. - 800 б.

21 Фразеологический словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1986. - 543 с.

М.Б. Амалбекова¹, А.А. Гируцкий^{2,3}

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

²*Максим Танк атындағы Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті, Минск, Беларусь*

³*Беларусь мемлекеттік университетінің А.Д. Сахаров атындағы халықаралық мемлекеттік экологиялық институты, Минск, Беларусь*

**Якуб Колас және Янка Купала өлеңдерінің қазақ тіліне аудармалары:
контрастық-семантикалық аспект**

Аңдатпа. Мақалада Беларусь әдебиетінің классиктері Якуб Колас пен Янка Купаланың кейбір өлеңдерінің аудармаларына контрастық-семантикалық талдау жүргізілді. Жеке лексемалар, сөйлемдер мен шумақтар деңгейінде түпнұсқа мен оның аудармаларының мазмұнына қатысты ортақ және ерекше сипаттары айқындалды. Аудармада қолданылатын трансформациялар (лексикалық, грамматикалық алмастырулар, ауыстырулар, толықтырулар, түсіріп тастау және т.б.), стилистикалық құралдар (инверсия, метафора, синоним) анықталды. Сонымен қатар аудармадағы кейбір дәлсіздіктер көрсетілген. Жалпы, беларусь поэзиясының қазақ тіліне аудармалары дәл, прагматикалық тұрғыдан адекватты деген тұжырым жасалды. Кейде қазақ мәтіні түпнұсқамен салыстырғанда едәуір динамикалы, мәнерлі болады, бұл көбіне екі тілдің тілдік жүйелерінің ерекшеліктеріне де, аудармашы тұлғасына да байланысты екендігі көрсетілді.

Түйін сөздер: контрасты лингвистика, контрастық лексикалық семантика, контрасты жұп, поэзия аудармасы, аударма трансформациялары, семантикалық контекст, прагматикалық адекватты аударма.

M.B. Amalbekova¹, A.A. Hirutski^{2,3}

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University, Minsk, Belarus*

³*A.D. Sakharov International State Environmental Institute of the Belarusian State University, Minsk, Belarus*

**Translations of Yakub Kolas and Yanka Kupala poems into the Kazakh language:
a contrastive-semantic aspect**

Abstract. There is carried out a contrastive-semantic analysis of translations of individual poems by the classics of Belarusian literature Y. Kolas and Y. Kupala. The article reveals general and specific features in the content of originals and translations at the level of individual lexemes, sentences, and stanzas. There have been established translation transformations (lexical, grammatical substitutions, permutations, additions, omissions, etc.), stylistic expedients (inversions, metaphorizations, synonyms) used in translation. The authors have noted some translation inaccuracies.

It is concluded that, the translations of Belarusian poetry into the Kazakh language are accurate and pragmatically adequate. Sometimes the Kazakh text is more dynamic, expressive in comparison with the original. It is largely determined by both specifics of the language systems of the two languages and the personality of the translator.

Keywords: contrastive linguistics, contrastive lexical semantics, contrastive pair, translation of poetry, Belarusian poets, translation transformations, semantic context, pragmatically adequate translation.

References

1 Fedorov A.V. Osnovy obshhej teorii perevoda: lingvisticheskij ocherk [Basics of general theory of translation: linguistic sketch]. Tutorial for institutes and faculties of foreign languages. 3-rd issue., revised and supplemented (Vysshaya shkola, Moscow, 1968, 396 p.).

- 2 Gachechiladze G. Hudozhestvennyj perevod i literaturnye vzaimosvjazi [Literary translation and literary relationships] (Soviet writer, Moscow, 1980, 255 p.).
- 3 Komissarov V.N. Lingvistika perevoda [Linguistics of translations] (Mezhdunarodnyye otnosheniya, Moscow, 1980, 167 p.).
- 4 Barkhudarov L.S. Jazyk i perevod (Voprosy obshhej i chastnoj teorii perevoda [Language and translation (Issues of general and special theory of translation)] (Mezhdunarodnyye otnosheniya, Moscow, 1975, 240 p.).
- 5 Vinogradov V.S. Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj prozy [Lexical issues of translation of fictional prose] (MSU publisher, Moscow, 1978, 174 p.).
- 6 Retsker Ya.I. Teoriya perevoda i perevodcheskaja praktika: ocherki lingvist. teorii perevoda [Theory of translation and translation practice: sketches of linguistic theory of translation] (Mezhdunarodnyye otnosheniya, Moscow, 1974, 216 p.).
- 7 Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode [Untranslatable in translation] (International relationships, Moscow, 1980, 343 p.).
- 8 Seliverstova O.N. Kontrastivnaja sintaksicheskaja semantika: opyt opisaniya [Contrastive syntactic semantics: description experience] (Nauka, Moscow, 1990, 150 p.).
- 9 Sternin I.A. Kontrastivnaja lingvistika [Contrastive linguistics] (Istoki, Voronezh, 2004, 189 p.).
- 10 Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Dictionary of Kazakh language] (Dayk-Press, Almaty, 2008, 968 p.).
- 11 Kazaksha-oryssha sozdik. Kazahsko-russkij slovar' [Kazakh-Russian dictionary] (Dayk-Press, Almaty, 2008, 962 p.).
- 12 Kolas Y. Poems and poems [Library of World Literature], Stihotvorenija i pojemy [Biblioteka vseмирnoj literatury] (Fiction, Moscow, 1969, p. 317-659).
- 13 Kolas Y. Zher yni. Golos zemli [Voice of the earth] (Zhazushy, Almaty, 1982, 199 p.).
- 14 Kupala J. Stihotvorenija i pojemy [Poems and poems], Library of world literature [Biblioteka vseмирnoj literatury] (Fiction, Moscow, 1969).
- 15 Kupala Ya. Tandamaly. Izbrannoe. Stihi i pojemy [Selected. Poems and poems] (Zhazushy, Almaty, 1982, 215 p.).
- 16 Makhmudov H., Musabaev G. Kazaksha-oryssha sozdik. Kazahsko-russkij slovar' [Kazakh-Russian dictionary] (Oner, Almaty, 1998, 448 p.).
- 17 Oryssha-kazaksha sozdik. Russko-kazahskij slovar' [Russian-Kazakh dictionary]. In 2 vols. (Almaty, 1978).
- 18 Russko-kazahskij slovar' [Russian-Kazakh dictionary]. In 2 vols. (Arys, Almaty, 2007).
- 19 Slovar' russkogo jazyka [Dictionary of the Russian language]. In 4 vols. – (Russian language, Moscow, 1982).
- 20 Frazeologijalyk sozdik [Phraseology dictionary] (Arys, Almaty, 2007, 800 p.).
- 21 Frazeologicheskij slovar' russkogo jazyka [Phraseology dictionary of Russian] (Russian language, Moscow, 1986, 543 p.).

Сведения об авторах:

Амалбекова Марал Бимендиновна – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Гируцкий Анатолий Антонович – 1. доктор филологических наук, профессор кафедры языкознания и лингводидактики, Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, Минск, Беларусь. 2. профессор кафедры лингвистических дисциплин и межкультурных коммуникаций, Международный государственный экологический институт им. А. Д. Сахарова Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.

Amalbekova Maral Bimendinovna – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and Practice of Translation at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Girutsky Anatoly Antonovich – 1. Doctor of Philology, Professor at Maksim Tank Belarusian State Pedagogical University, Professor of the Department of Linguistics and Linguodidactics, Professor of the Department of Linguistic Disciplines and Intercultural Communications at A.D.Sakharov International State Ecological Institute of the Belarusian State University, Minsk, Belarus.

Мәулана Жәлал-ад-дин Руми туралы дерек көздері

Аңдатпа. Мақалада XIII ғасырдағы Хорасаннан шыққан парсы-түрік ақыны, фақих, исламтанушы, теолог және сопы-мистик Жәлал-ад-дин Руми жайлы дереккөздердегі кейбір қарама-қарсы пікірлер сөз болады. Румидің туған жылы, туған жері, отбасының батысқа қоныс аудару себептері, шыққан тегі, моңғолдармен қарым-қатынасы жайлы деректер салыстырылып, қарастырылады. Румитануда негізгі дереккөздер болып саналатын Румидің өзінің «Мәснауи», «Диуан-и Қабір», «Фиқи Ма Фих», «Мәжіліс-и Саб'а» еңбектері, Шәмсі Тәбризидің «Мақалат» еңбегі, Румидің баласы Сұлтан Уәледтің «Ибтиданама», балаларының мүридін болған Феридун-и Сипехсалардың «Рисале-и Сипехсалар Манақиб-и Худауендигар», атақты Ахмет Әфлақидің «Манақиб ал-Арифин» (Арифлердің менкибелері) кітаптарынан алынған мәліметтер мен сол заманда өмір сүрген тарихшылардың, білім адамдарының еңбектеріне сүйенген ғалымдардың көзқарастары, пікірлері талданып, Румитанудың тарихнамасы ғылыми тұрғыдан жүйеге келтіріледі.

Түйін сөздер: Мәуланатану, парсы, деректеме, моңғол, түрік, хинди, түркітану, сопылық.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-22-31

Кіріспе

Мистик, ислам дініндегі сопылық бағытының негізгі өкілдерінің бірі, «Маулауиия сопылық бауырластығының (орден)» негізін қалаушы Жәлал-ад-дин Румидің туғандағы берілген аты – Джалал ад-Дин Мухаммад Балхи. Кейін батыс әлеміне Жәлал-ад-дин Руми атымен танымал болу себебі, оның өмір сүрген, есімі танымал болған Рум елімен байланысты. Анадолы мен Византияны қамтыған Кіші Азияны Рум деп атағандықтан Жәлал-ад-дин есіміне «Руми» сөзі («Румнан шыққан», «Румдық» мағынасында Ш.Н.) қосылып айтылды. Ал түрік, парсы жалпы Ислам әлемінде көбінде Mevlânâ/Mawlânâ (مولانا, «біздің қожайынымыз»), Mevlevi/Mawlawi (مولوی, «ұстаз» деген есіммен белгілі [1, 66 б.]. Өз ортасына Худауендигар (парсы

тілінде «Сұлтан» мағынасында) деген де атпен танымал болған (мақалада Руми және Мәулана есімдерін қолданамыз Ш.Н.).

Руми ғұмырының көбін түрік жұртының мәдени-рухани орталығы болған Кония шаһарында өткізген. Еңбектерінің басым бөлігін парсы тілінде жазған, түрікше, арапша, грекше жазылған шығармалары да бар. Еңбектерінде қамтылған тақырыптарға орай Жәлал-ад-дин Руми алдымен ислам әлеміне, онан кейін жалпы адамзатқа ортақ тұлға деп танылады. Жәлал-ад-дин Румидің өмірі, ұстанған көзқарастары, жалпы кім болғаны жайлы деректерде бір-біріне қайшы келетін пікірлер кездеседі. Мақаланың негізгі мақсаты – Руми жайлы әртүрлі зерттеулерге шолу жасай отырып, мәліметтерді салыстыру арқылы қалыптасқан тұжырымдардың негізінде өз ой-пікірімізді өрбіте отырып

өмірбаяндық мәліметтерді тұтастай жинақтау. Бұған Румидің туған жылы, туған жері, отбасының батысқа қоныс аудару себептері, шыққан тегі, Моңғолдармен қарым-қатынасы жайлы деректер мен зерттеулер қамтылатын болады.

Кеңес өкіметі тұсында діни мазмұндағы әдебиетке (ислами) тиым салынып, рухани және тарихи жадымызға шектеу қойылғаны белгілі. Енді ғана діни мазмұндағы шығармаларға назар аударылып, ғылыми тұрғыдан жүйелеу мен зерделеу жұмысы басталды. Соның ішінде ерте кезден-ақ парсы тілінен шағатай тіліне аударылып, көкіректеріне құйылып, оқылып келген Румидің еңбектерін тану, зерттеу кенжелеп келе жатқан іс. Осы тақырыпты алғашқылардың бірі болып қозғап отырғаны себебім де мәселенің күні бүгінге дейін күн тәртібіне қойылмауынан.

Зерттеу әдістері

Мәулананың ғұмырнамасына қатысты деректердің екі бағытта жеткенін көреміз:

1. Естеліктерге, аңыз-әңгімелдерге, көркем әдебиетке арқау болған тақырыптар;

2. Нақты деректерге сүйеніп ғылыми негізде жазылған еңбектер. Осындай негізде жазылған деректерді шолып қарағанда бірдей ортақ фактілердің бары байқалады. Десе де көптеген тарихшылар, ғалымдар осы орныққан пікірлерге сәйкес келмейтін тұжырымдарын ұсынып жатады. Мақала барысында деректерге жеке-жеке тоқталып, жүйелі түрде ұсақ тақырыпшаларға топтастырып, өзара салыстыру арқылы талдаулар жасалынады.

Талқылау

Жәлал-ад-дин Румидің туған жылы мен туған жеріне қатысты деректер

Ең әуелі Мәулананың туған жылынан бастайық. Көптеген деректерде Жәлал-ад-дин Руми 1207 жылы туған деп көрсетіледі. Бұл қабылданған дерек. Мәуланатануға арналған өмірнамалық зерттеулерде осы дата қолданылады. Себебі бұл деректі

алғаш Мәулананың өз шәкірттерінің бірі болған Феридун-и Сипехсалардың (1219-1301) «Рисале-и Сипехсалар Менакиб-и Худавендигар» (Ferîdûn-i Sipehsâlâr “Risale-i Sipehsalar be Menakib-i Hüdavendigâr”) еңбегінде және атақты Ахмет Әфлақи (1360 жылы қайтыс болды) «Manakib al-Arifin» кітабында келтірген. Біз де осы пікірмен келісеміз.

Алайда Жәлал-ад-дин Румидің өзі «Фихи Ма Фих» кітабында: «Біз Самарқандта болдық. Хорезмшах қаланы қоршап алды, әскерін қала төңірегіне орналастырып, шайқасты. Көршінің қызы өте әдемі еді. Әдемілігі сондай қаладағы қыздардың ешқайсысымен салыстыруға келмейтін. Мен оның дұғасын естідім: «Жаратқан Ие, мені бұл жауыздардың қолдарына түсіре көрмеңіз!» деді қыз» дейтін мағлұмат бар.

Хорезмшахтың Самарқандты 1207 жылы қоршауға алғаны белгілі. Бұл жоғарыдағы еңбектер бойынша Жәлал-ад-дин Румидің туған жылы осы жылы болса онда өз кітабында баяндаған оқиға қалай болып шығады? Біздіңше бұл оқиға Румидің ес біліп қалған кезінде орын алса керек. Бұл жерде Әфлақи қателескен болуы мүмкін, сондықтан болар тарихшы Уилл Дарент Жәлал-ад-дин Румидің туған күнін 1201 жылы, ал француз шығыстанушысы Морис Барр 1203 жылы деген мәліметтерді румитанушы ғалым Шефик Жан [1, 65 б.] келтіреді. Бұлар ең ертерек жазылған деректер.

Румитанушы ғалым Абдулбаки Гөлпынарлының келтірген дерегіне сүйенсек, бұл дата мүлде басқаша болып шығады. Онда Жәлал-ад-дин Румидің өз еңбегі *Dîvân-ı Kebîr'* дегі бір өлеңінде (III, 49) Шәмс-и Тәбризиді кездестірген кезде 62 жасында болғаны айтылады. Шәмсіні кездестірген уақыты 1244 (642) жыл болса, демек Жәлал-ад-дин Руми 1184 (580) жылы туған болып шығады [2, 156-161 б.]. Бірақ бұл жерде бір түсініспеушілік болған сияқты, себебі көптеген еңбектерде Жәлал-ад-дин Руми мен Шәмсінің кездескен уақытында Жәлал-ад-дин Руми емес Шәмсінің жасы 60-тарда, Жәлал-ад-дин Румидің 37-38 жаста болғаны айтылады. Бұл

дерек 1207 жылы туғанын жоққа шығармаса керек.

Енді туған жеріне келсек Руми бір кездері Хорасанның мәдени орталығы болған Балх қаласында (бүгінгі Ауғанстанда) дүниеге келді делінеді. Оның Джалал ад-Дин Мухаммад есімі кейін, танымал бола бастағанда туған қаласы Балхи атымен толықтырылады. Балх қаласы моңғолдар жаулап алғанға дейін көптеген салтанатты сарай, мешіт, медреселері бар ғылыми орталық болған, және Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан бай қала [1, 66б.].

Енді бір деректерде Балх аймағындағы Вахш өзені бойындағы Вахш ауылында (бүгінгі Тәжікстанда), сол кездегі Хорезмшах мемлекетінің беделді фикһ ғалымы Мұхаммед бин әл-Хусейна әл-Хатиби әл-Балхи отбасында дүниеге келгені сөз болады [3, 167 б.], [4, 11 б.], [5, 47-49 б.]. Вахш елдімекені бүгінгі Тәжікстанның орталығы Душанбеден 65 км жерде тұр. Мәулананың әкесі кезінде осы жерде біраз жыл тұрып қызмет жасайды, сол кезде Мәулана дүниеге келіп балалық шағын осы жерде өткізді деген де пікір бар [6, 16 б.].

Баһауиддин Уәледтің батысқа көшуінің негізгі себептері

Деректерде бұл қоныс аударудың себебін әкесі 1215 ж. сол кездегі Хорезм шаһы Ала Ад-динге қарсы үгіт насихат жүргізгендіктен, содан қауіптеніп отбасы және бір топ шәкірттерімен бірге Балхты тастап батысқа бет алды деп көрсетіледі [7, 418 б.]. Тағы бір деректерде Гераттағы Харезмшах Сұлтанатында және осы мемлекеттің жаңа астанасы Ургенчте сабақ беретін ғалым Рази (Фахреддин Әбу Абдулла Мұхаммед Рази: 1149-1209) арасындағы келіспеушіліктен болды деп көрсетіледі. Ал Хорезм Шаһы Фахреддин Рази жағында болған.

Алайда Хельмут Риттер Фахреддин Рази Баһауиддин Уәледтің Балхтан кетуінен үш жыл бұрын қайтыс болған деген деректі алға тарта отырып бұл мәліметтерді жоққа шығарады. Ал мәуланатанушы ғалым Рейнольд Аллейн Николсон және Хелмут Риттер Баһауиддин Уәледтің әулеті XIII ғасырда жарты әлемді жаулаған моңғол шапқыншылығының

әсерінен (1215-1220) шығыстан батысқа ауа көшкен елмен бірге туған өлкесі Хорезмшахты тастап шықты деген пікір айта келіп (Mevlânâ Celâleddin Rûmî, s. 16; IA, III, 54), Разидің Балх қаласына келгені туралы дереккөздерде ешқандай мәлімет жоқ екенін ескертеді. Тағы бір ескерткені, Разидің дін, философия жайлы «Муассил Екарүл-Мутакаддимин вел-Мутаһаһирин» еңбегінде Баһауиддин Уәлед жайлы ешқандай да сөз қозғалмайтынын, бүгінге дейін жеткен деректемелерде екеуінің араларында болған тартыс жайлы немесе олардың философиялық ойларының қайшылығын көрсететін деректер кездеспейді дейді [8, 270б.].

Бірақ парсытанушы Хижаби Кырланғыч (Hicabi Kirlangic) Жәлал-ад-дин Румидің әкесі Баһауиддин Уәлед «Maârif» атты еңбегінде философтарды ұнатпағанын және де осы себептен Фахреддин Разимен қарым-қатынасы жақсы болмағанын баяндайды [9, 10 б.].

Ал Жәлал-ад-дин Румидің баласы Сұлтан Уәлед «İbtidaname» еңбегінде атасы Баһауиддин Уәледтің Балх адамдарымен араздасып, сол себепті елді тастап кеткенін, сонымен бірге Балхқа моңғолдар шабуылдады деген кезде көптің жолда болғанын айтады. Моңғолдар 1218 жылы Балхты алған кезде, Баһауиддин әулеті Балхтан әлдеқашан кетіп қалғанын айтады (Сұлтан Уәлед. İbtidânâme, s. 240) [10, 240 б.].

Жәлал-ад-дин Румидің шыққан тегі туралы деректер

Енді, Жәлал-ад-дин Румидің жалпы қай халықтың өкілі болғандығы туралы мәселеге тоқталайық.

Хазіреті Жәлал-ад-дин Румидің әкесі шейх Мұхаммед Баһауд-дин Уәлед Хазірет Әбу Бәкірдің кіндігінен тараған оныншы ұрпағы, ал анасы тікелей Пайғамбардың ұрпағы делінеді [1, 67 б.]. Оның әкесінің тегін тікелей Хазіреті Әбу-Бәкірге апарар болсақ (Eflâkî, Menâkibü'l-`arîfîn, I, 75) онда оның генетикалық тегі араб болғаны.

Бүгін қазақтардың ішінде де өздерін Хазіреті Әбу-Бәкірден тарататын сунақтар бар, олар араб болып саналмайды, қазақтың жүзге кірмейтін бір руы ретінде айтылады.

Олардың қазақ екеніне дауласа алмаймыз. Демек Румиді бұл дерек бойынша араб деп кесіп айту қиын.

Ал жоғарыдағы айтқанымыздай Тәжікстанның Вахш деген жерінде туды деген пікір бойынша тәжіктер Румидің тегін «тәжік», туған жері Ауғанстан болғандықтан бүгінгі Ауғанстан ғалымдарының да Румидің нәсілін өздеріне тартып «ол ауған болған» деген пікірлері де бой көрсетіп қалады [6, 16 б.].

Тағы бір деректе Мәулананың сол кездегі Хорезм парсыларынан шыққандықтан ата-анасы парсы тілінде сөйлегені айтылады [1, 67 б.] және осы пікірді көбінде батыс әлемі мойындай келе Мәулананың парсы текті болғанын айтады және оны парсы әдебиетінің өкілі ретінде қарастырады. Оған негізгі себеп болып отырған жағдай – Жәлал-ад-дин Румидің өз шығармаларының көбін парсы тілінде жазғандығы. Ол өмірінің көп уақытын бүгінгі Анадолыдағы Конияда, селжүк-түріктердің ортасында өткізгенімен негізгі еңбектерін парсы тілінде жазуы себепті, оның тегі парсы болды деп қарастыру, бұған жалпы түріктерге деген батыс әлемінің тілге байланысты берілетін идентификациясына еуроцентрлік көзқарас тұрғысынан қалыптасқан пікір деп білеміз. Көрнекті тұлғалардың этникалық тегін анықтау (идентификация) мәселесінде жалпы ғылым оның жазған еңбектері қай тілде болса, көбіне соған көңіл бөледі де, тілне қарай теліп сол ұлт өкілі деп қарастыру дәстүрі қалыптастқан. Мысалы, осы уақытқа дейін еңбектерін араб тілінде жазған Әбу-Насыр әл-Фарабиді араб ойшылы деп қарастырады. Ал біз болсақ, тегінде сақталған Ибн Уздағ, Ибн Тархан әл Фараби атауларына қарап оның Отырардан шыққанын білеміз. Бейруни (Әбу Райхан Мұхаммед б. Ахмет: 973-1048), Ғазали (Әбу Хамид Мұхаммед б. Мұхаммед б. Ғазали: 1058-1111) сияқты түрік ойшылдары да еңбектерін парсы тілінде жазған. Тіпті ұзаққа бармай-ақ кешегі жазушы Шыңғыс Айтматовты алайық, оның шығармаларының денін орыс тілінде жазғандығын және сол кезде кеңес өкіметінің билігіне қарасты

болғандықтан қырғыз жазушысы деп емес, кеңес өкіметінің жазушысы деп таныды. Бұндай мысалды келтіре беруге болады. Тура сол сияқты Мәулана да еңбектерін парсы тілінде жазғандықтан көбінде парсы ретінде танылған.

Ал шындыққа келетін болсақ, Мәулананың өзі «Диуан-и Қабір» (Ұлы жұмыс) еңбегінің ескі түпнұсқаларының бірінде:

Bigane megirid mera zin kuyet – Der kuy-u şıma Hane-i hod mıcıuyet

Düşman neyem her çend ki düşmen ruyet – Aslem Türkest egerçi hindu guyet, - (Meni бөтен деп санамаңыз, мен осы төңіректенмін.

Сіздің жаныңыздан үйімді (пана) іздеп жүрмін.

Мен жау болып көрінсем де, жау емеспін.

Мен хинди тілінде сөйлесем де, менің тегім – түрік) деп тегінің түрік екенін тайға таңба басқандай айқын айтып кеткен. Бұл жерде «хинди тілі» деп отырғаны сол кездегі парсы тілі, Үнді-Иран аймақтарының барлығында жалпы қолданылғандықтан «хинди тілі» деген атпен де жүреді дейді ғалымдар.

Бірақ Гөлпінарлы сияқты кейбір ғалымдар бұл жердегі «хинди» және «түрк» тілін басқа мағынасында қолданып, біз келтірген мағынадан мүлде басқа ұғым шығарады. Мысалы, парсы тілінде «хинд» сөзі «қара, ұсқынсыз», ал «түрк» сөзі «әдемі» деген мәнінде, «ұсқынсыз көрінсем де негізім әдемі» дейтін ұғыммен байланыстырылады [10].

Бұл сөздердегі «түрік», «хинди» атаулары басқа мағынада емес, этностардың, тілдердің атауы екенін Жәлал-ад-дин Румидің өз еңбектері «Мәснәуи Мағнауи» мен «Дивани Қабір» еңбегінен алынған төмендегі мысалдардан көре аламыз:

Bir gün her zümrenin önünde saman çöpü müsün, dağ mı, Hindû musun, Türk mü? Meydana çıkar.

Hindû ile Türk, ana karnında belli olmaz. Fakat doğunca zayıf mı, kuvvetli mi.. herkes görür anlar.” (Mesnevî tercümesi, c.1, beyit: 3524-3525).

“Karayüzlü Hintlilerin Türk’ten vazgeçmeleri çok daha iyidir. Çünkü canla oynamak Türklere hastır, Hindû’nun işi de lâlâlıktır.” (Dîvân-ı Kebîr, Mevlâna Müzesi Nu.69, s.80)

“O sabah şarabı Türklük eder de öfkeyle Hintli geceye sen sen der.” (Dîvân-ı Kebîr, Mevlâna Müzesi Nu.69, s.26, “sen sen” kelimeleri Türkçedir.)

“Bir Hintli sakiye benzeyen gönlüm, gam Türk’ü at oynatmasını diye bir meclistir kurdu; çünkü bugün toy yok.” (Dîvân-ı Kebîr, Mevlâna Müzesi Nu. 68, s.106 “toy” kelimesi Türkçedir.)

“Neş’e Türk’üyle gam Hindu’su, o yandan gelip erişir, gelip gitmeleri daimidir, ancak yol ortada görünmüyor.” (Dîvân-ı Kebîr, Mevlâna Müzesi Nu.68, s.110)

“O Türk’e benzer gözler önünde bir kul, Hintli küçük bir kölesin.” (Dîvân-ı Kebîr, Mevlâna Müzesi Nu.68, s.304) [11].

Өзі айтып тұрғандай Мәулананың асылтегі түрік екені «айдан анық, күннен раушан» болды, ендеше Жәлал-ад-дин Руми еңбектерін неге парсы тілінде жазды деген сұраққа жауап беріп көрейік. Руми медреседе берген дәрістерді парсы тілінде оқығандығын «Фиһи Ма Фиһ» (дәрістерді жинап кітап етіп жазған өзінің баласы Сұлтан Уәлед) еңбегінен білеміз. Бұның да екі түрлі себебі барын аңғаруға болады.

Біріншіден, Жәлал-ад-дин Румидің қоныс тепкен өлкесі Кония сұлтанатында негізгі халқы селжүктер, қараманылар болса да, олар ресми іс жүргізуді, ғылым-білімді парсы тілінде жүргізді. Бұл дәстүр Анадолы Селжүктерінің уәзірі Қараманоғлы Мехмед Бейдің 1277 жылы түрік тілін ресми тіл етіп жариялағанына дейін жалғасқан. Ол кезде Ислам дінінің күшейген кезі еді, діннің негізгі қайнар көздері араб пен парсы тілінде жүргізілді. Сол кездегі селжүктердің ғұламалары, ілім адамдары, шайырлары парсы тілінде еңбектер жазды және оқыды. Жәлал-ад-дин Руми да осы дәстүр бойынша негізгі еңбектерін парсы тілінде жазды.

Екіншіден, Жәлал-ад-дин Румидің туған жері Ауғанстанда сол кезде Хорезм түріктері өмір сүрді. Сөйлеген тілдері хорезм түрікшесі немесе шығыс түрік диалектісі еді, ал Анадолыға келген соң ондағы қолданылған түріктердің тілі оғыз түрікшесі немесе түрікмен тілі еді, яғни түрік тілдерінің батыс диалектісі болды. Түрік тілдерінің екі диалектісі бір-біріне толық сәйкес келе бермейтін болғандықтан жалпыға ортақ тіл ретінде парсы тілін қолданды деген пікір шындыққа жақын [12, 1856.].

Жәлал-ад-дин Руми сонымен қатар аз болса да түрік тілінде еңбек жазғанын, тіпті атақты «Мәснәуи Мағнауи» мен «Диуани Қабір» еңбектерінде де парсы тілімен бірге кей жерлерде түрікшені аралас қолданғанын төмендегі мысалдардан көруге болады:

Түрікше парсыша аралас бәйіттер:

Goftem korukçu geşte-i ışk amma yurtu dil

Yaylak-ı sultan çün büved kışlak-ı çobanist in (Divandan)

Çü nûşidem zi tutmaceş fûru kubid çün sirem

Çü tuzluk ru turş kerdem kezan şirin buridestem (Divandan)

Mahest nemidanem hursid ruhat yane

Bu ayrılık oduna nice cigerimiyane (Divandan)

An yeki Turki bedo goftem in benem

Men nemihahem ineb hahem üzüm (Mesneviden)

Түрікше бәйіттер:

Kiçkinen oğlanhey bize gelgil–Dağdan dağdan hey bize gelgil

Ay bigi sensin gün bigi sensin–Bimeze gelme bameze gelgil

(Divandan)

Yüzün ey yarı ruhani virir ısı bigi canı

Senin eylügön kanı eger men mütteheme başem (Divandan) [12, 1856.].

Келтірілген дерек-мысалдарға сүйене отырып, біз де Жәлал-ад-дин Румидің тегі түрік болды деген пікірге табан тірейміз. Еңбектерін парсы тілінде жазу себептерін негізге ала отырып, өзі жырлаған жоғарыдағы бәйітіндегі «Түрікпін!» деген анықтамасы, сонымен бірге туған өлкесі Хорасанда сол кездерде Хорезм түріктері болғанын да ескеретін болсақ, бұл болжам растала түседі.

Тұлғаны меншіктеу, өзіне қарай тарту дәстүрі біздің қазақ, өзбек, қырғыз т.б. кешегі кенес өкіметінің құрамында болған елдерде кең тараған. Соның кесірінен еңбегі барлық түркі халықтарына сіңген ортақ ұлы тұлғаларды меншіктеу, сол арқылы бір-біріне айбар көрсету, өздерін ескі мемлекеттерді құрушы этностардың ізбасары санап, басқа туыстас халықтарды қор санау дәстүрі қалыптасқан. Бұндай пікірталас румитану мәселесінде іске аспай қалады. Себебі бүгінгі османлы түріктері де, парсылар да ондай саяси астарлы ойынға қатысып,

құлдық сананың құрбаны бола қойған жоқ. Түрік те, парсы жұрты да дәл Мәулананың мәселесінде сондай адам айтарлықтай шу шығарып, айтысып-тартысып отырмайды. Екі тарап та (тіпті бүгінгі Ауғанстан, Тәжікстан сияқты үшінші төртінші тараптар болсын) өз беттерінше әбден зерттеп, танып, Жәлал-ад-дин Румидің тек ғана «атаның емес адамзаттың баласы болғанын», яғни күллі адамзатқа ортақ тұлға болғанын әлдеқашан мойындап қойған. Сондықтан оның тегіне ешкім де бас қатырмайды. Оның ілімі тек Ислам шеңберіне сыймайды. Жәлал-ад-дин Руми қанша жерден Ислам әлімі, әрифі саналса да ол өзінің құдайтану жолында жеке мистикалық жолын қалыптастырды, алдындағы сопы-мистиктерден әсерлене отырып, жалпы Алланы тану арқылы барлық оның жаратқандарын сүйеге үндеді. Мәуланаша ғашық болудың сыры да осы еді, әрі оның осы шексіз сүйіспеншілігін таныған басқа халықтар болсын, басқа діндегілер болсын бүгінгі Мәулана ілімімен сусындауға құштар болып келеді. Адамзатқа ортақ тұлға екенін осы арқылы пайымдаймыз.

Жәлал-ад-дин Руми мен моңғолдардың қарым-қатынасы

Жәлал-ад-дин Руми мен моңғол қарым-қатынасы жайында біраз тартысты пікірлер айтылады. Тіпті Жәлал-ад-дин Румиді моңғолдарға сатылған, оларға қызмет жасаған деген пікірлер де бой көрсететінін жасыра алмаймыз. Енді осылардың себебін анықтап көрейік.

Жәлал-ад-дин Румиді моңғолдардың тыңшысы ретінде танып, арнайы мақалалар, еңбектер жазғандар негізінен ғалымдар Фуат Көпрүлү, Шехабеддин Текиндаг мен Мұстафа Ақдаг, Михайл Байрам, Халил Иналжык, Рыза Зелюттар т.б. Аталған зерттеушілердің жазған дүниелерін сараптай келе олардың да ештеңені ойдан құрап отырмағаны, табан тіреп отырған нақты фактілері бар екеніне көз жеткіздік. Олардың сүйенетін дереккөздері негізінен тарихшы Ибни Биби «эль-Эвамиру-л-алеййе», Ахмет Әфлақидің «Менакибул-Арифин», Мәулананың «Фиһи Ма Фиһ» еңбегі және «Мысыр халифасы және

оның тарихы» хикаясы, Шәмсі Тәбризидің «Мақалат» еңбегі [13].

Біріншіден, зерттеушілердің пікірінше Жәлал-ад-дин Румидің ұстаздары болған Сайид Бурхан-ад-Дин мен Шәмсі Тәбризи моңғолдарға сатылып, оларға қосылған. Мысалы Қайсери қаласын моңғолдар жаулап алған кезде, ол қалада Сайид Бурхан-ад-Дин де, Шәмсі Тәбризи де болған. Барлық қарсыластарды аяусыз өлтірген кезде екеуіне ештеңе де жасамаған, осы оқиғадан кейін Шәмсі Конияға келеді де Жәлал-ад-дин Румиге жолығады, одан әрі моңғолдар мен Жәлал-ад-дин Руми арасында қарым-қатынас орнаған.

Ал Сайид Бурхан-ад-Дин қайтыс болған кезде оның мазарын салдырған да моңғолдар екенін ескертеді.

Екіншіден, Ахмет Әфлақидың жазғандарына сүйене отырып Жәлал-ад-дин Руми де ұстаздары сияқты моңғолдардан үзбей сыйлық (пара) алып отырғанын, тіпті бір жолы Моңғол қазынашысы (Қаржы министрі) болған Әмір Шәрефуддин Мәуланаға жеке барып, оған 1000 динар бергенін баян етеді. Ол кезде бұл өте көп қаржы еді (1 түйе 10 динар болатын).

Үшіншіден, Жәлал-ад-дин Руми баласы Аладдин Уәлед қайтыс болған кезде оның жаназасын оқымай қойған, себебі ол моңғолдарға қарсы көтеріліске қатысып, жеңіліп қалған. Ал, Абдулбаки Гөлпынарлы мен Феридун Нафиз Узлук Мевлана Шемс-и Тебризи өліміне ұлының қатысы болғандығы үшін жаназа намазын оқымағандығын түсіндіреді.

Төртіншіден, Мәулананың сол кездегі моңғолдардың қолбасшысы Байжу Ноянды, Хулагу ханды, тіпті Шыңғыс ханды да «әулие» деп атап, оларды халық арасында дәріптегенін алға тартқан.

Ал осындай нақты дәлелдерге қарсы Жәлал-ад-дин Румиді зерттеушілер қандай уәж айтады?

Олардың да ұстанған көзқарастары ақылға қонымды, қабылдауға тұрарлық. Ең әуелі олар Мәулана Жәлал-ад-дин Руми моңғолдарға қарсы соғыс ашса мұсылман

бауырларының қаны одан да көп төгілетінін, ол кездегі бір аққан сел сияқты келген моңғолдарға қарсы тұру мүмкін болмағанын, тек оларды келіссөздер арқылы тоқтатып, мұсылмандарды және дінін аман алып қалуға тырысқанын тілге тиек етеді. Сондай-ақ, Жәлал-ад-дин Руми оларды «кәпір, пұтқа табынушы» деп қана қабрамай барлығына Исламды дәріптеп дінге кіргізу үшін күш салғанын көреміз. Оған мысал, «Диван Қабірде» келетін «Moğollardan korkuyorsanız, Allah'ı tanıııyorsunuz demektir. Siz onlara bakınca kâfir görüyorsunuz; ben ise aralarında yüz tane iman sancağı sayıyorum» бәйіті (ауд. «Моңғолдардан қорықсаңыз, Алланы тани алмағандығыңыз. Сіздер оларға қарап кәпірді көрсеңіздер, мен араларынан жүздеген имандылықты ту еткендерді санап тұрмын»). Расында да Мәулананың көргеніндей көптеген илхандар мен 30 000 моңғол әскерінің барлығы да ақыры мұсылман дінін қабылдайды. Илхан Текудер де мұсылман болып Ахмет атын алады және 1295 жылы мұсылмандықты қабылдаған Ғазан хан өзіне Махмұт атын алып, Румидің жоғарыда келтірген бәйітін өзі киген шапанына алтын жіппен кестелетіп жаздырады.

Бүгін Түркияда сол мұсылмандықты қабылдаған Илхандардан қалған тарихи орындар, мешіттер көптеп кездеседі дейді проф. Әкрем Бұғра Әкинчи [14].

Тағы бір дерек, Мәулананың үлгі тұтқан ұстаздары әрі әкесінің достары Кубревия тариқатының пірі Неджмеддин Күбра мен «Мантык-ут Тайр» авторы Феридедин Аттарды моңғолдардың өлтіргенін, бұл жағдайдан кейін Мәулана моңғолдар жағына шығып түріктерге қиянат жасады деу қисынсыз дегенді айтады [15].

Ал әмірлердің Мәуланаға ақша (пара) берді дегені де рас деректер, бірақ ол Мәуланаға көрсетілген құрмет ретінде берілген сыйлықтар еді. Оны Мәулананы қаралаушылар әдейі бұрмалап, жасаған тыңшылығының қарымы ретінде алып отырған ақысы деп көрсетеді. Мысалы Шефик Жан «Мәулана Жәлал-ад-дин Руми» атты еңбегінде Мәулананың сүйікті шәкірті,

досы болған Хұсамеддин Челеби екеуінің арасындағы сыйластықты, сүйіспеншілікті, сенімді көрсете келіп, бірде Әмір Тәжеддин Мутези Қорасанидің Мәуланаға көп ақша жіберіп, дәруіштерге ас беруін, сәма мәжілісін ұйымдастырып, өзі үшін дұға жасауын өтінеді. Бір үлкен Әмірдің өзі үшін дұға жасауын жай бір адамдардан өтіне бермесі анық, демек Мәулананы Құдайдың сүйген құлы ретінде бағалап, дұғасына мұқтаждық танытып, сый көрсетіп отыр деп түсінсек керек. Мәулана осы жіберілген ақшалардың барлығын Хұсамеддинге жібереді, сол кезде ұлы Сұлтан Уәлед көңілі қарайып, әкесіне «Үйде ештеңе жоқ, қолымызға келген ақшаның барлығын Хұсамеддинге жібере бересіз. Біз не істейміз?» деп ренжиді. Мәулана жауап ретінде Хұсамеддиннің әділ екенін, ақшаларды кедейлер үшін жұмсайтынын, оған қатты сенетінін айтады. Егер Хазіреті Мәулана дүние үшін бәрін сатып өмір сүрген адам болса, ұлы Сұлтан Уәлед айтқандай «үйінде ештеңесі жоқ» болмас еді, ұлы да наразылық білдірмес еді. Бұл жерден де Мәулананың сөзсіз тақуа, өз жолына берілген адам болғанын көреміз [1, 146 б.].

Нәтижелер

Деректер көрсеткендей Румидің моңғолдармен қарым-қатынасы оның отанына опасыз болғандығын көрсетпейді, керісінше өзі өмір сүрген ортаның тыныштығын сақтай отырып келген жауды келісімге шақырғанын көреміз. Сондай-ақ жауына да сыйлы болған адамзатқа ортақ бірегей тұлға екенін мойындаймыз.

Ал Румидің тегі жайында талдауымызда жоғарда көрсеткендей түркі нәсілінен болуы мүмкін деген пікірді қолдай отырып кейінгі зерттеулерімізде қазақтың «атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген нақыл сөзіндегідей жалпы адамзатқа ортақ тұлға деп танимыз.

Туған жылын талқылау бөліміндегі көптеген деректер көрсеткендей 1207 жыл деп қабылдап, туған жерін бүгінгі Ауғанстан жеріндегі Балх қаласы деген пікірді қолдаймыз.

Қорытынды

Қорыта келе айтатын болсақ, Румиге қатысты айтылып келе жатқан даулы мәселелердің көптігі, деректердің алуандығы – шайырдың жалпы адамзат тарихындағы рөлінің маңыздылығын көрсетеді.

Мәулана өз дәуіріндегі ұлы тұлғалардың бірі ретінде шығыс әлемінде, оның ішінде түркі дүниесінде алар орны ерекше. Шынымен де бүкіл саналы өмірін Хақты (Жаратушысын) тануға сарп еткен ариф, артына Құран мен хадистің сырларын ашатын «Мәснәуи Мағнауи» атты терең еңбек қалдырған Ұстаз. Барлық адамзатты дініне, нәсіліне,

түріне қарамай бір-бірін сүйеге шақырған өз заманының ойшылы, гуманист Жәлал ад-дин Румидің еңбектері әлі де түбегейлі зерттеуді қажет етеді.

Жалпы тек дін ғана емес гуманизмді дидактикалық формада жеріне жете суреттеп насихаттаған Румидің еңбектері арқылы мистикалық бағыттың негізгі мағынасын, мазмұнын, ерекшеліктері жайлы мағлұмат алып, оны кез-келген бір діннің аумағында қарастыруға болмайтынына да көз жеткізуге болады. Болашақта осы тұлға жайлы жан-жақты зерттеулер жасалып, отандық ғылым тарапынан да өз бағасы берілуі керек деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Джан Ш. Мевляна Джалаледдин Руми. Жизнь-Личность-Взгляд. - Москва: Новый свет. -2007. - 331 с.
2. Gölpınarlı A. Mawlana, Şams-İ Tabrizi ile altmış iki yaşında buluştu // Şarkiyat Mecuası -1959. –Vol. 3. 156-161 p.
3. Harmless W. Mystics – O: Oxford University Press. -2008. 167 p.
4. Schimmel A. I am Wind, You are Fire: The Life and Work of Rumi // Boston, 1992; republished – p. 11.
5. Franklin D. Lewis. Rumi: Past and Present, East, and West: The Life, Teachings, and Poetry of Jalâl al-Din Rumi/ London: Oneworld, 2000, - p. 47–49.
6. Dr. Erdoğan Erol. Mevlana'nın milliyeti // Nev Niaz/Mevlana Özel Sayısı. -2011. – 16 б.
7. Ислам энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Аруна, 2010. – 418-420 б.
8. Helmut Ritter. “Mevlânâ Celaleddin Rûmî ve etrafındakiler”, Türkiyat Mecmuası. Cilt: VII-VIII, - s 270.
9. Mevlânâ Celaleddin Rûmî. «Yedi Meclis» (Mecalis-I Seb`a). Kurtuba kitap/ Istanbul: Kurtuba kitap, 2011. (Парсы тілінен түрік тіліне аударған Хижаби Қырланғыч)
10. Mevlana hakkında yanlış bildiklerimiz [Электрон. ресурс] -2013. -URL: <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/mevlana-hakkinda-yanlis-bildiklerimiz-1166260/> (қараған уақыт 16.03.2020).
11. Mevlâna'nın Eserlerinde Türklük Bilinci. Türk Yurdu. bildiklerimiz [Электрон. ресурс] -2012. -URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1325> (қараған уақыт 16.03.2020).
12. Neşet Çagatay. Mevlânâ'nın yazi dili niçin farsça'dır // Belleten, Cilt: XLVII – 1983. - №185 – S. 37-45
13. Mevlana'nın Moğollarla İlişkileri Üzerine [Электрон. ресурс] -2002. -URL: <https://www.haksozhaber.net/okul/mevlananin-mogollarla-iliskileri-uzerine-3393yu.htm/> (қараған уақыт 10.03.2020).
14. Mevlana ve Moğollar [Электрон. ресурс] -2018. -URL: <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/07/03/mevlana-ve-mogollar/> (қараған уақыт 15.03.2020).
15. Mevlana neden Moğol ajanı değildir [Электрон. ресурс] -2012. -URL: <https://www.dunyabizim.com/hikmet/mevlana-neden-mogol-ajani-degildi-h8753/> (қараған уақыт 18.03.2020).

N. Shaimurat

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A review of materials and publications about Mevlana Jalal-ad-din Rumi

Abstract. This article reviews some of the conflicting views in sources about the 13th-century Persian-Turkish poet of Khorasan origin, fahih, Islamic scholar, theologian, and Sufi mystic Jalal-ud-Din Rumi. For example,

there are compared and analyzed information on the year and place of Rumi's birth, the reasons for the family's migration to the West, his origins, and relations with the Mongols. The main sources in Rumi Studies are Rumi's Masnawi, Diwan-i Kabir, Fiki Ma Fih, Majilis-i Saba, Makalat by Shams Tebrizi, and Ibtidaname by Rumi's son Sultan Walad, «Risale-i Sipehsalar Manakib-i Khudaundigar» by Feridun-i Sipehs murid his children, «Manakib al-Arifin» by the famous Ahmet Aflaki and other historians, thinkers, and scholars. Also, there are presented views and opinions modern scholars.

Keywords: Mawlana study, persian, data, mongol, turk, hindi, turkology, sufizm

Н. Шаймурат

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Обзор материалов и публикаций о Мевлане Джалал-ад-дине Руми

Аннотация. В статье представлен обзор некоторых противоречивых мнений в источниках о персидско-турецком поэте XIII века хорсанского происхождения, фахихе, исламовеве, богослове и суфий-мистике Джалал-ад-Дине Руми. В частности, даются сравнение и анализ сведений о годе и месте рождения Руми, причинах переселения семьи на Запад, происхождении и отношениях с монголами. Основными источниками в румиведении являются произведения Руми «Маснауи», «Диван-и Кабир», «Фики Ма Фих», «Маджилис-и Саба», «Макалат» Шамса Тебризи, «Ибтиданаме» сына Руми Султана Валада, «Рисале-и Сипехсалар Манакиб-и Худауэндигар» мюрида его детей Феридун-и Сипехса, «Манакиб аль-Арифин» знаменитого Ахмета Афлаки и других историков, мыслителей и ученых. Также в статье представлены взгляды и мнения современных ученых.

Ключевые слова: мавланаведение, персидский, данные, монголы, тюркский язык, хинди, тюркология, суфизм.

References

1. Jan Sh. Mevlana Jalaladdin Rumi: Zhizn-lichnost'-Vzglyad [Mawlana Jalaladdin Rumi: Life-Personality-Views] (Noviy svet, Moscow, 2007. 84 p.) [in Russian]
2. Gölpınarlı A. Mawlana, Şams-İ Tabrizi ile altmış iki yaşında buluştu [Mawlana met Shams-i Tabrizi at age sixty-two], Şarkiyat Mecuası [Oriental Journal]. 1959.Vol. 3 p. 156-161. [in Turkish]
3. Harmless W. Mystics/ W. Harmless. – Oxford: Oxford University Press, 2008, -P. 167.
4. Schimmel A. I am Wind, You are Fire: The Life and Work of Rumi/Boston, 1992; republished –P. 11.
5. Franklin D. Lewis. Rumi: Past and Present, East, and West: The Life, Teachings, and Poetry of Jalâl al-Din Rumi/ London: Oneworld, 2000, - p. 47–49.
6. Dr. Erdoğan Erol. Mevlana'nın milliyeti [Nationality of Mewlana], Nev Niaz/Mevlana Özel Sayısı [Nev Niaz/Mevlana Special Issue]. 2011. - p. 16. [inTurkish].
7. Islam entsicopedialyk anyktamalykh [Islamic encyclopedic reference book]. (Aruna, Almaty, 2010. 418-420 p.) [in Kazakh]
8. Helmut Ritter. Mevlânâ Celaleddin Rûmî ve etrafındakiler [Mevlana Celaleddin Rumi and those around him], Türkiyat Mecmuası [Turkish Journal]. Cilt: VII-VIII, - 270 p. [in Turkish]
9. Mevlânâ Celaleddin Rûmî. «Yedi Meclis» (Mecalis-I Seb`a) [Seven Council]. (Kurtuba kitap. Istanbul. 2011. 174 p.) [in Turkish]
10. Mevlana hakkında yanlış bildiklerimiz [Wrong informations about Mevlana] 2013. Available at: <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/mevlana-hakkinda-yanlis-bildiklerimiz-1166260/> (Accessed: 16.03.2020).
11. Mevlânâ'nın Eserlerinde Türklük Bilinci [Consciousness of Turkishness in the Works of Mevlana] 2012. Available at: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1325> (Accessed: 16.03.2020).
12. Neşet Çagatay. Mevlânâ'nın yazi dili niçin farsça'dir [Why is Mevlana's written language Persian?] Belleten [By Memory], Vol: XLVII – 1983. -№185 – S. 37-45 [In Turkish]
13. Mevlana'nın Moğollarla İlişkileri Üzerine [About Mevlana's Relations with the Mongols] 2002. Available at: <https://www.haksozhaber.net/okul/mevlananin-mogollarla-iliskileri-uzerine-3393yy.htm/> (Accessed: 10.03.2020).

14. Mevlana ve Moğollar [Mewlana and mongols] 2018. Available at: <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/07/03/mevlana-ve-mogollar/> (Accessed: 15.03.2020).

15. Mevlana neden Moğol ajanı değildir [Why is Mevlana not a Mongolian agent?] 2012. Available at: <https://www.dunyabizim.com/hikmet/mevlana-neden-mogol-ajani-degildi-h8753/> (Accessed: 18.03.2020).

Автор туралы мәліметтер:

Шаймұрат Нұрдаулет – гуманитарлық ғылымдар магистрі, түріктану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Nurdaulet Shaimurat – Master of Humanitarian Sciences, doctoral student of Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Қазақ тойының түрлері мен қызметіне этносемантикалық талдау¹

Аңдатпа. Той жасаудың шығу тәркіні құрбандық шалып, ата-баба аруағынан қолдау сұрау, сол арқылы аруақтардың, тылсым күштердің зиянды әрекеттерінен сақтану қажеттігі жөніндегі байырғы ұғым-түсініктерге байланысты. Қазақ тұрмысында шілдехана, бесік той, сүндет той, тәрізді басты орын алатын тойлар мен қыз ұзатуға, үйлендіруге қатысты маңызды тойлар, сондай-ақ сабан той, қымызмұрындық, бие ағыту, күйек алу, қырман қандау, шашыратқы беру сияқты іс-шаралар да қауым болып, ұжымдасып атқаратын шаруашылық циклына қатысты үлкенді-кішілі іс-шараларға жатады. Көбінесе жаз жайлауда өткізілетін тойға алдын-ала хабаршы жіберіліп, әнші-күйші, ақындар, балуандар шақырылады, бәйге жарияланады, көкпар тартылады, қыз қуу, теңге ілу (күміс алу), жамбы ату, жорға салу тәрізді ойындар, бәсекежарыстар ұйымдастырылады. Мақалада байырғы уақытта өткізілетін тойлар мен қазіргі кездегі тойлардың мәдени-әлеуметтік ерекшеліктеріне этносемантикалық талдау жасалады.

Түйін сөздер: гедоникалық құндылықтар, амбивалентті бағалаушылық, этикалық норма, фрейм-сценарий, этикеттік стереотиптер, әсіре тойшылық мінез, паремнологизмдер, биоәлеуметтік организм, эстетикалық таным, этномәдени қоғамдастық.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-32-39

Кіріспе

Жайшылықта байқала бермейтін қазақтың әсіретойшылық мінезі ел ішін індет жайлаған осы бір қиын-қыстау, қысталаң тұста өзін-өзі теріс жақтан тағы бір көрсетіп отыр.

ҚР Президенті, мемлекет басшымыз Қасым-Жомарт Тоқаевтың төтенше жағдай, сын сағаттағы бұндай тойшылыққа тыйым салуына, Үкіметіміздің қатаң шаралар қолдануына тура келді.

Байырғы кезде ел ақсақалдары, ауыл ағаларының індет басталған кезден

топалаңның тойын жасамақсыңдар ма?! деп, ас-жиын, той-томалаққа тоқтау салып тастайтыны да, игіліктің ерте-кеші жоқ, сәтін күтейік дейтін байсалды байлам жасайтыны да естен шығып кетті.

Демеске болмайтын бұл жайт себепсізден айтылып отырған жоқ. Әр нәрсенің өткен кезеңі, келер кезегі бар. Өз заманыңда ас-тойлардың ерекше құндылықтар қатарында болғаны да ақиқат [1, 394 б.].

Байырғы ел тұрмысында небір тұмарлы жүйрік қосқан бәйгелі ас-тойлардың саба түбі сарқындысы XIX ғасырдың басына дейін

¹ Мақала 2021-2023 жылдарға арналған «Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау» атты гранттық жобаға байланысты жазылып отыр. Қажетті материалды жинап, жүйелеуді авторлар бірлесіп атқарды.

жетіп, бірте-бірте, ілуде бір болмаса, қала бастаған еді.

Зерттеу әдістері

Сипаттама, этнолингвистикалық, этносемантикалық талдау.

Талқылау

Көптеген халықтардың салт-дәстүр дүниесінде ежелден келе жатқан жалпыхалықтық сипаттағы той-жиындар, күнтізбелік мейрамдар, ұлттық ойын-сауықтар, әралуан қызықты спорт жарыстары көптеп кездеседі. Бұлар тек көңіл көтеретін гедоникалық қана емес, қоғамдағы әлеуметтік жіктер мен топтарға ортақ, олардың бірегейлігіне ұйытқы болатын мәдени-әлеуметтік мәнге ие шаралар деп танылады.

Діни мазмұндағы мейрамдар да, айтулы күндер де осы сияқты әлеуметтік сипатқа ие шаралар санатына жатады.

Жыл айналып оралатын Ұлыстың ұлы мейрамы *Наурыз*, жыл ішіндегі айларды аралап келетін қасиетті *Құрбан айт*, *Ораза айт* мейрамдарының мәнмазмұны осы тұрғыдан да ерекше. ЖАҚСЫ НИЕТ *білдіру*, ЖАҚСЫ СӨЗ *айту*, ЖАҚСЫ ІС *істеу* қоғамдағы ізгіліктің нышанына айналды.

Бұндай ҮШ ЖАҚСЫ-ның мәні мейрамға тән көтеріңкі көңіл күймен қатар адамның, ұжымның, қоғамның қазіргіше айтқанда, рухани тазару, жаңару, жасару акциясы іспетті болды. *Жақсы сөз – жарым ырыс; жақсының жүзін көрмек – жарым ырыс* дейтіндер этикалық норманың тілдік референттері. Аталмыш мейрамдардың қоғамдағы ұлттық ерекшеліктерге тән этикалық, этикеттік нормаларды қалыптастырудағы мәні де айрықша болғаны белгілі.

Алайда, «Той болса, тон киелік, біз баралық» деп, Абай айтқандай, байырғы қазақы ортаның тұрмыс-салтында өткізілетін той-жиындарының, думанды, дүбірлі тойларының өмірдегі, қоғамдағы орны қандай болды?

Бұл жайында алдымен айтарымыз: этномәдени ұжымның тілдік санасында

амбивалентті сипаттағы екі түрлі субъективті бағалаушылық түсініктің болғаны байқалады. Біріншісі – «*жиган-тергеніміз тойға шашылсын*» дейтін мәрттікпен байланысты тойшылдық мінез де, екіншісі оған қарама-қарсы – «*әсіретойшылмыз*» дейтін сыншылдық көзқарас. Сыншылдық сипат Абайда да, Шәкәрім қажы, А.Байтұрсынұлында да кездеседі.

Халық тілінің лексика-фразеологиялық қорында тойшылдықты әсіре дәріптейтін де, сынап-мінейтін де қолданыстар бар.

Бағалаушылықта ұшырасатын мұндай амбивалентті көзқарас объектінің немесе уақиғаның сыртқы сипатына қарайғы бағалаушы па? Әлде оның ішкі мәнін танытатын бағалаушы па?

Алайда заттың, құбылыстың, уақиғаның сыртқы көрінісі мен ішкі сипаты сәйкесетін де, сәйкеспейтін де тұстары болатыны белгілі.

Бұл ретте байырғы қазақ қоғамындағы (XX ғ. дейінгі) ас-тойлардың *аста-төк той; топты қонақ, топыр той; дүбірлі той; торқалы той, топырақты өлім* (марқұмның асын беруге байланысты айтылады); *топырақ тойы* (марқұмның жылы беріліп, бірақ асы кейіннен берілген той) тәрізді т.б. атауларды, сөз жоқ, қоғамның өткен кезеңдердегі құндылықтарының тілдік референттері ретінде тани отырып, оларды мәдени семантикалық қырдан барлап көруімізге тура келеді.

Мысалы, *аста-төк дастарқан* – «тойда жайылған дастарқандағы аса мол тамақ». Бұл – аталмыш фразеологизмнің тілішілік мағынасы, атап айтқанда, тілдік материал ғана. Ал лексика-фразеологиялық бірліктер семантикасының онтологиялық болмысы, түптеп келгенде, тілден тысқары аядағы зат, құбылыс, уақиғалармен – «Адам», «Табиғат», «Қоғам» макроүштігімен – байланысты болып келеді. Тойдағы *аста-төк дастарқан* – тек «тағам молдығының» эталоны ғана емес, бұған қоса дастарқан иесінің қонаққа деген кең пейілінің де символикасы. Олай болатыны қазақы дәстүрде «*қонақ табаққа емес, қабаққа қарайды*»; «*қонақ етке емес, ниетке риза болады*» дейді. Қонақ шақырумен

байланысты бұндай символикалар семасиологиялық лексикологияда этномәдени лингвосемантикалық мәнділік деп танылады.

Сондай-ақ аста-төк дастарқан – *томалақ тойда* жайылған мол дастарқан ғана емес, *ат жүгірткен дүбірлі аста, қыз ұзатып, келін түсірген топты қонақ, топырлы тойларда*, сонымен қатар жалпыхалықтық сипаттағы *Наурыз, Құрбан айт, Ораза айт* мейрамдарында жайылған дастарқан. Басқаша айтқанда, *аста-төк дастарқан* әлеуметтік сипатқа ие той-мейрамдардың басты атрибуты болып табылады. Бұл – әуелгі мағынадағы «*ас та, төгіп таста*» дейтін праформаның фразеологияланып, тұрақты сөз орамына айналған түрі. Фразеологизмдер – тілдің бірінші деңгейдегі емес, екінші деңгейге тән ерекше лексика-семантикалық бірліктер.

Қазақтың аста-төк тойындағы қонақ күту дәстүрі ата-баба жолы бойынша әртүрлі ғұрыптармен, салт-дәстүрлермен, этикалық әдет-ғұрып нормаларымен де өзара байланысты кешенді әлеуметтік шара екені байқалады.

Құнанбай сынды рулы ел, жалпақ жұрттың толағай тұлғасы қайтыс болғанда жылы беріліп, асы өткізілмеген екен. Кейбір деректерге қарағанда, Абай «асқа деп жиналған малды сатқызып, ақшасын орыс мектептерінде оқитын қазақ балаларына бергізіпті».

Ат жүгіртіп, аста-төк ас өткізгеннен гөрі игілікке жұмсаған мұндай істің сауабы дінмұсылманшылықта аса зор болса керек. Азаматтық қоғам мен адамгершілік тұрғысынан да солай.

Алайда өткен замандардағыдай уақиғалы, айтулы ас-тойлар салтдәстүрден шыға бастағанмен, «*жиган-тергеніміз тойға шашылсын*» дейтін әсіретойшылық мінез-құлық тұрмыстық санадан ығыса қойған жоқ. Халықтың өз пайымдауымен айтқанда, «қанға сіңген әдетке» айналды. Қазіргілер бұндай мінезді этнос болмысындағы гендік ерекшелік дейді. Қалай десеңіз де қазақтың әсіретойшылық мінезі әлеуметтік стереотипке айналды. Әлеуметтік этнография

саласындағылар аталмыш тойшылықты этникалық санадағы құндылықтардың бірі деп қарайды. Құндылық екені рас. Бірақ қазақтың қазіргі тойы қандай құндылық? Жауабы белгілі: біріміз көлге, біріміз шөлге тартамыз.

Бағдарға алар дана тұлғаларымыз Абай, Ыбырай, Шәкәрім қажы, Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың әсіретойшылықтың мүлде құптамаған. Малыңды («ақшанды») білімге, өнер (кәсіп) ашуға жұмса дегендерін ақыл тұта тұра, «мақұлы» басқа болып жатады. Бұрынғылар да, қазіргілер де солай.

Сөздік қордағы халықтық атауларға қарағанда қазақтың дүние есігін ашқаннан жапқанға дейінгі той мен той-томалақтары көп болмаса, аз емес екен: *шілдехана, бесік той, ашамай той, сүндет той, ұрын той, келін той, қыз ұзату тойы, қоныс той* (қонысмайлар) т. б. *Ас беру, топырақ тойы, торқалы той* т.б. өмірден озғандарға бағышталған той атаулары.

Аталмыш тойлардың қай-қайсы болмасын дастарқаны аса мол болып, асып-төгіліп жатады. Дастарқан – тойдың негізгі атрибуты. Тойшылар той иесінің пейіл жомарттығын дастарқанынан байқайды.

Міне, бұлардың бәрі гедоникалық құндылықтар жүйесіндегі ұғым атаулары болғанмен, ауқымы да, мазмұн межесі де әралуан. Олардың қайсы бірін *томалақ той* десе, енді бірін *аста-төк той* дейді.

Нәтижелер

Томалақ той атауы той-томалақ деген қос сөздің сыңарында қосарлана жүргені болмаса, ел ішінде ұмыт бола бастаған сыңайлы. Аталмыш атау қазақ мәдениетіндегі ескіліктерді арыдан танитын байырғы аға буын әдебиетші ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың отызыншы жылдары қазақтың үйлену салтына байланысты жазған-сызғандарында кездеседі. *Той-томалақ* жалпы той атаулының жиынтық атауы болса, *томалақ той деп шілдехана, бесік той, баланы ашамайға мінгізу тойы, сүндет той, келін той* т.б. тәрізді ауыл-үй, ауыл арасындағы тойларды атаса керек.

Ауқымы азды-көпті ауыл-үй, ауыл-ел арасын қамтитын томалақ тойдың өзіндік салт-дәстүрі бар: *тойға шашу, тойбастар, жұптыр айтыс, тойдан сарқыт, тойтабақ тарту*, ән салып, домбыра тарту; ізгі тілек айтып, бата жасау т.б. көңіл көтеруге жатады. Оңашалау үйде жастардың ойын-сауығы болады. Әсіресе қара өлең түріндегі *жұптыр айтыстың* орны ерекше.

Томалақ тойда айтылатын «өлеңнің бастау сөзі» «құлақ күйі» болады дей келіп, Сәкен Сейфуллин арғын руында көбінесе: *Арияйдай дегенге арияйдай, Ақ серкенің мүйізі қарагайдай. Бір Аллага шет болсаң, бол өзің шет. Әлде болса көңілім баяғыдай.*

Ал Ұлы Жүз руларында:

Айт дегенде айтайын арияйдай,

Аулың сенің белде еді бойдай талды-ай...

десе, Кіші Жүз жағында бұрын жырды, көбінесе, былай бастаған тәрізді:

Арайна деген, арайна,

Арайна десем болмай ма?

Арайнасыз әрқайда

Ердің ісі оңғай ма?! – дейді.

Дей отырып, С.Сейфуллин «Өлең айт дегендегі үйреншікті сөздер Үш Жүздің бәріне ортақ және «арайна», «арияйдайлардың» жұрнағы бөлек болса да, түбірі бір», – деп ой түйеді.

Аста-төк той. Жеке бір үй немесе көршілес екі-үш ауыл көлемінде өткізетін *томалақ той* емес, *ас беру, қыз ұзату, келін түсіру* тәрізді рулы ел шақырып өткізетін әл-ауқатты аса жоғары адамдардың дүбірлі аста-төк тойлары қазақ қоғамында аз болмаған. Ондай уақиғалы тойларда топты қонақ күтудің қиындығы да, материалдық шығыны да аса көп болған.

Бұндай уақиғалы тойды, қысқаша фрейм-сценарий форматына салып айтсақ, төмендегідей жайттарды байқаймыз:

Той иелері 5-6 ай шамасы бұрын *сауын айтып*, алыс-жақын ағайын-туыс, құда-жегжаттары, дос-тамырлары, бастастары мен құлақтастарын хабардар етіп, елдің игі жақсыларына тойдың өтетін орны мен мерзімін айтып, хабар жеткізеді. Жаз жайлау – қазақтың аста-төк ас беріп, топты қонақ, топырлы тойлар өткізетін кезі. Малшы

қауымның биоэкологиялық танымында жайлау оты да ерекше. Олай болатыны шөптің күн көзінен алатын қуаты бұл кезде басына шығып, малға шел байлана бастайды.

Әдетте, тойдың басталып, аяқталар уақыты 3-5 күн болғанмен, қонақтардың алды-арты жиналып келе бастауы мен тойдан қайта бастауын есепке алсақ, 5-7 күнге дейін созылады. Этикеттік стереотиптер бойынша қонақтарды едәуір жерден қалай қарсы алса, оларды қыр асырып, солай шығарып салады.

Сонымен қатар аста-төк тойдың тарқар тұсында арнайы билерге тігілген үй алдында мұратына жетпей қалған ел ішіндегі дау қаралып, тиянақ табатын кездері де болады.

Сонымен, тойдың мәртебелі субъектілері – *батыр бастас, бай табақтас, би құлақтас* болып елді-еліне қайтады. Жай қайтпайды, рулы қоғамдағы әлеуметтік жіктер мен топтардың арасындағы қарым-қатынасқа ұйытқы болып қайтады. Тойшылардың арасында бір-бірімен құда, жегжат, дос, тамыр болып қайтатындар да кездеседі.

Арасы әудемжердегі кентті елдердей емес, мыңғырған түлікке кең өріс сайлап, бір-бірінен неше күншілік алыс жатқан ұлы дала жұртшылығының барыс-келіс, алыс-беріс қатынасы оңайға соқпаса керек. Сондықтан болар, жылқы мінезді дала жұрты бір-бірімен ас беру, қуаныш тойын өткізу сияқты «*бір өлі*», «*бір тірідегі*» қарым-қатынаста «үйірін аңсаған жылқы баласындай» шұрқыраса табысып жатады.

Өткен ғасырлардағы этнографиялық жазба деректерде айтылғандай, әлеуметтік сипаттағы бұндай айтулы ас-жиындарда, топты қонақ топыр тойларда 300-400-дей үй тігіліп, әр үйге бір жылқы, 4-5 қойдан сойылатын болған. Қаншама ошақ қазылып, қаншама тайжүзген қазан асылып, саба-саба қымыз әзірленетіні өз алдына.

Ф.А.Фиельструптың Үш Жүз қазақтарының салт-дәстүрлері бойынша жинаған этнографиялық деректерінде адайлардың берген асында 450-500-дей үй тігіліп, 5-6 мыңдай адам күтілген, 700-1000 тұяқ қой сойылған [2, 148 б.]. Осы сияқты деректерді Алтынсарин [3, 255 б.], әсіресе Плотниковтың

[4, 259 б.] т.б. зерттеушілердің этнографиялық жазбаларынан кездестіруге болады.

Оның үстіне айналасы 200-300 шақырымнан да шалғай жерлерден артынып-тартынып келген рулы елдердің сыйлы, мәртебелі тұлғалары өз алдына бір төбе. «Той десе, қу бас домалайды» дегендей, ауыл-аймақтың қойшы-қолаңдарына дейін тойдан қалмайды. Қазақтың «*ас аттынікі, той тондынікі*» деп, той десе, тоқтамай жүріп кететіні тағы бар. Этнос санасындағы тойшылық мінездің тілдік бейнесі, міне, осындай. Тіпті кез келген жолаушы, кездейсоқ жүргіншілер де кентті елдердегідей емес, дала дәстүрі бойынша қазақы той дастарқанының субъектісі бола алады.

Бұндай аста-төк той материалдық зор шығын, мақтангершілік, бай-бағыландардың атақ-даңқын шығару деп те бағаланады. Рас, материалдық жақтан орасан шығын екенін де, той иелерінің атақ-абырой алатынын да жоққа шығаруға болмас. Дегенмен бұндай біржақты бағалау сөз болып отырған объектіміздің (той уақиғасының) сырт көрінісіне байланысты болса керек. Бұл жерде біз той уақиғасының сырт көрінісі мен ішкі мәнін бір-бірімен байланыстыра айтпақшымыз.

Егер *аста-төк тойдың* лексика-семантикалық өрісіне, мазмұнына қатысты ақпараттарды аша түссек, бұндай аста-төк той – ақындар айтысы, салсерілердің өнер жарысы өтетін аспан асты ашық сахна, ал ат бәйгесі, жорға жарыс бәйгесі, жамбы ату, теңге ілу, атүсті аударыспақ, балуан күрес, көкпар тарту тәрізді бір жағы халықтық, бір жағы әскери спорт ойындарының өтетін ашық алаңы (стадионы) деуге болады.

Бұл жағынан аста-төк сипатындағы айтулы той-жиын ертеректегі қазақ қоғамында өткізілетін кешенді мәдени-әлеуметтік ерекше шаралар болып саналады. Өйткені алыс-жақын аймақтардағы рулы елдердің басын қосатын аста-төк той, той-мейрам, той-томалақтар, сайып келгенде, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, этикалық стереотиптер мен тілдік нормаларды қалыптан шыққандай бірегейлендіретін кешенді әлеуметтік шаралардың ішкі мәні болып саналады.

Осындай мәдени-әлеуметтік шаралардың ішкі мән-мағынасының «*біз біргеміз*», «*бір бір-бірімізге бөтен емеспіз, жат емеспіз*», «*өзгелерге ұқсамайтын өзгешеміз*» дейтін мәнділігі бар. Сондықтан уақиғалы ас-тойлардың ішкі сипатын қарапайым халық тілінің өз сөзімен айтқанда «*Алты Алаштың ағасымыз, Қазақбайдың баласымыз*» дегендей ұлттық сананың сонау бір замандардағы қалыптасуына оң әсерін тигізген құндылықтар қатарында қарауға тура келеді.

Біз бұл тұста халқымыздың өткендегі (XX ғ. басына дейінгі) мәдениәлеуметтік сипаттағы той-жиындарынқызықтау үшін айтып отырған жоқпыз. Тілдік материалдардың – лексика-фразеологизмдер мен паремииологизмдердің – астырттағы этномәдени мәнділіктеріне назар аударуды мақсат тұттық.

Сондағы айтпағымыз, байырғы рулы қазақ қоғамының өзін біртұтас биоәлеуметтік организм десек, аста-төк той өткізіп, топты қонақ күту дәстүрі сол биоәлеуметтік организм ағзаларының бірі «бас», бірі «көз», бірі «құлақ», бірі «қол-аяқ» болып бір-бірімен өзара байланысты әрі үйлесімді іс-қимыл әрекеті деп пайымдауға тура келеді.

Қорытынды

Бұл айтылғандар, бір есептен, биоәлеуметтік организмнің бейбіт күн, мамыражай дала өміріндегі ынтымақтасқан, үйлесімді ұжымдық іс қимылы болса керек.

Ал ұланғайыр Ұлы Дала аясындағы этномәдени қоғамдастықтың жаугершілік, басқыншылық, тілсіз жау (әсіресе су тасқыны, өрт) сияқты төтенше жағдайларда да биоәлеуметтік организмнің мобильді, үйлесімді, әрі жұмыла іс-қимыл етуі де қауіпсіздікке жататын амалдар болса керек. Бейбіт өмірдегі атқарылатын әлгіндей уақиғалар той амалдарындағы үйлесімділік, ұжымшылық төтенше жағдай үшін тәжірибе әрі тағылым іспетті деуге болады. Халықтың қарапайым сөзімен айтсақ, қандай жағдайда болмасын бұндай әлеуметтік ынтымақтастықты *бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығару* дейді. Бұл – ынтымақтастықтың ұжымдық санадағы бейнесі.

Әдебиетіміздің маңдайалды бақжұлдызы Ғабит Мүсіреповтің дәріпті қаламынан шыққан ертеректегі мына сөзі, ойлансақ, бүгінгі айтып жүргендерімізден әлдеқайда терең екен. Академик жазушы былай деген екен.

«Дүниеде қанша жасаса да, қанша жерге жайылса да, қанша уақыт сырт жұртқа бағынса да Үш жүз деп аталатын қазақ халқында мынадай жігі айырылмайтын тұтастықтар бар: тілі, әні, күйі, аспаптары» дейді. Дей келіп, «Үш жүздің адамдарының мінездері, құлықтары, намысқойлықтары, көнбістіктері, қонақжайлылықтары, жігіттің қызға, қыздың жігітке бейімдесулері бәрі бірдей» депті [5, 411 б.].

Байқасақ, Ғ.Мүсірепов ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды айтқан екен. Алайда, «ұлттық бірегейлік» деген терминдік мазмұндағы ұғым атауы ол кездері бола қоймаған. Бола қоймаса да дәл бүгінгідей емес, жаһандану қаупі төнбей тұрған сол кездердің өзінде Ғ.Мүсірепов тілі тұтас деп «тіл бірегейлігін», әні-күйі тұтас деп эстетикалық таным бірегейлігін, мінез-құлық, намыс, көнбістік (толеранттылық), қонақжайлылық, жастарға тән үйлесім деп ұлтқа тән этнотілдік орта бірегейлігі мен құндылықтарын айтқан екен. Сөйтіп, ұлт бірегейлігінің, құндылықтарының негізгі компоненттерін түстеп, түгендеп беріпті.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми басылым. Толықтырылып, өңделіп екінші рет басылуы. 5-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 816 б. (иллюстрацияланған).
2. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начало XX века / Ф.А.Фиельструп [от.ред. Б.Х.Кармышева, С.С.Кубайева]. Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Москва: Наука, 2002. – 300 с.ил.
3. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) // Құраст. С.Әжіғали. – Алматы: Арыс, 2006. – 416 б.
4. Плотников В. Ас. Орал сырты қазақтарының тұрмысынан этнографиялық очерк // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) // Құраст. С.Әжіғали. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 416 б.
5. Мүсірепов Ғ. Тұтқын қыз. Повестер және ойтөлғамдар. Дайындаған Ә.Нарымбетов. – Алматы: Балауса, 1993. – 512 б.

N.M. Uali, R.N. Shoibekov

The Central State Museum of Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Ethno-semantic analysis of the types and functions of the Kazakh wedding

Abstract. The article demonstrates an ethno-semantic analysis of the cultural and social features of ancient and modern events. Kazakh holidays refer to a solemn event held with the participation of many people from near and distant villages and districts. The person who held the feast intends to receive the blessing of the public. Due to the fact that at the beginning of the wedding it is necessary to make a sacrifice and ask for support from the ancestors, thereby warn against the destructive actions of the aruak (spirits), mystical forces. Events such as shildekhana, besik toi, sundet toi, occupy the main place in Kazakh life, and important events such as a wedding associated with kyz uzatu, marriage, as well as events such as saban toi, kymyzmuryndyk, biye

akytu, kyek alu, kyrman kandau, shashyratky беру are communal and refer to large and small events related to the collective economic cycle. For the wedding, which is often held in summer jailau, messengers are sent in advance, singers-kuysshi, akyns, wrestlers are invited, baiga is announced and the games such as kokpar, kyz kuu, tengе ilu (kumis alu), zhamby atu, zhorga salu and other competitive events are organized. In this regard, everyone tries not to miss entertainments, events. People come to the events mainly for entertainment, to cheer up. The article provides an ethnosemantic analysis of the cultural and social characteristics of old weddings and modern weddings.

Keywords: hedonic values, ambivalent evaluativeness, ethical norm, frame script, etiquette stereotypes, increased idleness of character, biosocial organism, aesthetic knowledge, ethnocultural community.

Н.М. Уали, Р.Н.Шойбеков

Центральный Государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

Этносемантический анализ видов и функций казахской свадьбы

Аннотация. Казахская свадьба относится к торжественному мероприятию с участием множества людей аула-аймака, из ближнего и дальнего окружения. Человек, проводящий пир, намеревается получить благословение публики в связи с тем, что в начале свадьбы необходимо принести жертвоприношение, попросить поддержки у предков и тем самым предостеречь от губительных действий духов-аруаков, мистических сил. Такие важные мероприятия, как қыз ұзату, жөнітба, шілдеhana, бесік той, сүнет той, занимают основное место в казахском быту, а сабан той, кымызмұрындық, бие ағыту, күйек алу, қырман қандау, шашыратқы беру относятся к большим и малым общинным мероприятиям, связанным с коллективным хозяйственным циклом. Перед свадьбой, которая часто проводится на жайлау, заранее посылаются гонцы, приглашаются певцы, күйші, акыны, борцы, на тое проводятся такие игры, как байга, кокпар, қыз қуу, тенге ілу (күміс алу), жамбы ату, жорға салу и иные соревновательные состязания. В связи с этим каждый старается не пропустить эти мероприятия. Люди на свадьбу приезжают в основном для развлечения, поднятия настроения. В статье проводится этносемантический анализ культурных и социальных особенностей старинных и современных свадеб.

Ключевые слова: гедонические ценности, амбивалентная оценочность, этическая норма, фрейм-сценарий, этикетные стереотипы, повышенная праздность характера, паремиологизмы, биосоциальный организм, эстетическое познание, этнокультурное сообщество.

References

1. Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Enciklopediya. Gylymi basylym. Tolyktyrylyp, ondelip ekinshi ret basylyuy. 5-tom [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts, and names. Encyclopedia. Scientific publication. Supplemented, edited and reprinted. 5 vol.] («Alem Damu Integration» LLP, Almaty, 2017, 816 p.), [in Kazakh].
2. Fielstrup F. A. Iz obryadovoj zhizni kirgizov nachalo HKH veka [From the rite of Kyrgyz life in the beginning of 20th century] In: etnologii i antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya [The institute of ethnology and anthropology after N. N. Mikluho Maclay], (Nauka, Moscow, 2002, 300 p.), [in Russian].
3. Altynsarin Y. Orynbor vedomstvovsy kazaktarynyn olgen adamdy zherleu zhane ogan as беру dasturinin ocherki [An essay on the tradition of burying and funeral feeding of the Kazakhs of the Orenburg department] Kazak halkynyn dasturleri men adetguryptary. 2-tom: Duniege kelgennen omirden ozganga dejin (otbasylyk adetguryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri bojnynsha) [Traditions and customs of the Kazakh people. Vol. 2: From birth to death (family customs-according to the works of ancient authors)], (Arys, Almaty, 2006, 416 p.), [in Kazakh].
4. Plotnikov V. Oral syrty kazaktarynyn turmysynan etnografiyalık ocherk. Kazak halkynyn dasturleri men adet-guryptary. 2-tom: Duniege kelgennen omirden ozganga dejin (otbasylyk adet-guryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri bojnynsha) [Meal. Ethnographic essay on the life of Kazakhs outside the Urals. Traditions and customs of the Kazakh people. Vol. 2: From birth to death (family customs-according to the works of earlier authors)] (Arys, Almaty, 2006, 416 p.), [in Kazakh].
5. Musrepov G. Tutkyn kyz. Povester zhane ojtolgamdar. Dajyndagan A. Narymbetov [Hostage girl. Stories and penerations. Prepared by A. Narymbetov], (Balausa, Almaty, 1993, 512 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Уәли Нұргелді Мақажанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан.

Шойбеков Рүстембек Нұсқабекұлы – филология ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан.

Uali Nurgeldy Makazhanuly – Doctor of Philological Sciences, Professor, The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Shoibekov Rustembek Nuskabekuly – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Ш.Ш. Жалмаханов^{1*}А.Е. Жартыбаев²¹Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан²Silkway Халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: szhalmakhanov@bk.ru

Түркілік «от» ұғымының этимологиясы¹

Аңдатпа. Тіліміздегі көптеген лексикалық бірліктер мен олардың мағыналарының төркіні мен тарихына этимологиялық талдаулар жүргізілуі керек. Ал этимология теориялық негіздеуді, талдаудың әдістемелік жетілуін талап етеді. Белгілі бір сөздің немесе сөздердің төркіні мен тарихын анықтау мақсатын орындау үшін сөздердің бірінің бастапқы мағынасын, екінші бір сөздің басқа мағыналарын, үшінші бір сөздердің лексикалық немесе фразеологиялық тіркес, мақал-мәтелдер құрамындағы мағыналарын талдау, жинақтау және жүйелеу қажет. Бұл мақсат-міндеттердің лингвистика тарихында қарастырылуы ғылым пайда болғалы бар десе де болады. Себебі сөздердің төркіні мен тарихы адам баласын тәжірибелік, ғалымдарды ғылыми тұрғыларда қызықтырып отырған. Ізденістің негізгі нысаны сөз мағынасының тарихы болғандықтан, ретроспективалық әдістің синхрония-диахрония, анализ-синтез, индукция-дедукция, жекелеп және кешенді талдау тәсілдері кеңінен қолданылады.

Мақалада түркі тілдеріне ортақ «от» түбір сөзінің түбір сөз, туынды сөз, лексикалық тіркес, фразеологиялық тіркес құрамындағы лексикалық және грамматикалық мағыналары мен грамматикалық формалары толық есепке алына отырып, түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары түгел талдау нысанына айналды. Этимонның этимологиясын зерттеу сөз семантикасы, семантикалық деривация, деривациялық процесс, реконструкция түрлері және семантикалық реконструкция және сөз этимологиясының негізі – компаративистика деген 5 тағаннан тұрады. Этимологиялық талдау жасалатын сөз фонемалық, морфемалық, лексемалық және синтагмалық деңгейлерде, яғни кешенді түрде талданды.

Түркі «от» ұғымының этимологиясын сөз семантикасы, сөз тіркесі семантикасы, түбір сөз семантикасы, туынды сөз семантикасы, күрделі сөз семантикасы тұрғыларынан талдай отырып, «от» семасының архисемасы – «өсімдік» мағынасы деген түйін жасауға болады.

Түйін сөздер: сөз мағынасының төркіні мен тарихы, түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері, этимологиялық реконструкция, фоно-морфо-синтагма-семантикалық өріс.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-40-54

¹ Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің 2021-2023 жж. арналған қаржыландыру гранты бойынша (AP09260486) «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) материалы негізінде)» ғылыми жобасы аясында дайындалған

Кіріспе

Сөздің мағынасы – адамның өмірі, халықтың тағдыры, қоғамның өзгерістері, табиғаттың құбылыстары секілді күрделі құбылыс. Өмірбаян, тағдыр, тарих сияқты сан алуан. Тағдырдың тарихи талайын тану қиын, болашағын болжау мүмкін емес. Ал сөз мағынасының жүйелі заңдылықтары мен ережелерін ретроспективалық әдіспен талдауға, тануға болады. Тарихи семантикалық деривациясы танып-білу, зерттеп-зерделеуден өтпеген тіл лексикасы – өмірбаяны жоқ адам, тарихы жоқ халық, заңы жоқ қоғам тәріздес.

Тарих жеке бір құбылыс немесе бірнеше құбылыстың жиынтығы емес, ол тарихи кезеңдер мен дәуірлерді тарихи салыстырудан басталады. Сондықтан да қазақ тілінің семасиологиясын, оның ішінде сөздердің мән-мағыналарының өзгеруін, диахрондық тұрғыда түркі тілдерінің және қазақ тілінің тарихымен салыстыра қарастыру қажет. Семасиологиялық құбылыстарды, яғни түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері және қазақ тілі материалдарының негізінде, олардың арасындағы семасиологиялық ортақ заңдылықтарды айқындаған жөн. Түркі лексикасындағы дыбыстық құрамы ұқсас, бірақ мағыналары басқа және мағынасы да, дыбыстық құрамы да бірдей сөздердің тарихи мазмұндық байланысын табу ләзім. Себебі тілдердің туыстығының материалдық көрсеткіші – сөз ортақтығы, ұқсастығы, идеялық көрсеткіші – сөздердің мән-мағыналарының жуықтығы, бірдейлігі.

Көне және орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің қазіргі түркі тілдерінің барлығына қатысты екендігі белгілі. Олардың барлығын ортақтастырып тұрған тектес, төркіндес, туыс екенін айғақтайтын басты тілдік факті – «түркі» деп аталатын тілдердің сөздік қоры, яғни тілдер туыстығының басты белгісі – сөздер ортақтығы. «Тіл тарихын жете білу үшін фонетикалық сәйкестікпен бірге сөздердің семантикалық жақтан өзгеру, даму заңдылықтарын да есепке алу қажет. Лингвистикалық зерттеулерде фонетикалық заңдар мен семантикалық заңдарды ұштастыра білу – тіл тарихын,

оның даму жолдарын танып-білудің кілті» [1, 332 б.]. Немесе «салыстырылатын сөздердің бір жағынан мағыналары ескерілсе, екінші жағынан дыбыстар заңы ескерілуі керек» [2, 22].

Зерттеудің мақсат-міндеттері мен әдістері

Тіліміздегі көптеген лексикалық бірліктер этимологиялық талдауды және мағыналарын түсіндіруді қажет етеді. Этимология теориялық негіздеуді, талдаудың әдістемелік жетілуін талап етеді. Лексикамыздың семантикалық деривациясын этимологиялық талдаудың мақсат-міндеттеріне сәйкес реконструкциялаудың барлық әдіс-тәсілдері мен элементтері қолданыла бермеуі мүмкін. Соған байланысты мағыналары күңгірттенген (деэтимологизацияланған) сөздердің бірінің бастапқы мағынасын, екінші бір сөздің басқа мағыналарын айқындау керек болады. Үшінші бір сөздердің лексикалық немесе фразеологиялық тіркес, мақал-мәтелдер құрамындағы қазір деэтимологизацияланған сөздерді анықтау қажет болады. Көне, орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің деректері: 1) сөздердің фонетикалық модификация, гомогенді морфологиялық синонимдер және грамматикалық коррелятивтер жиынтығын, 2) оның фоно-морфо-семантикалық өрісін тану арқылы ғана анықталады. Мұндағы лексикалық негіздің фоно-морфо-семантикалық өріс – фонетикалық, морфемалық модификациялардың, негізгі және көне мағыналардың этимологиясы – қарастырылып отырған лексикалық негізден туындаған сөздердің жиынтығы [3,3]. Түркі тілдері лексикасының түбір сөздерінде бастапқы, негізгі мағыналардың, ал туынды сөздерде негізгі, бастапқы мағыналардың белгілері сақталады. Сондықтан түбірдің бастапқы мағыналарын айқындауда туынды негіздерді, түбір немесе оның бастапқы мағынасы қолданудан шығып қалған жағдайда түбір мен оның бастапқы мағынасын туынды негіздердегі кейінгі мағыналар арқылы да қайта қалпына келтіруге болады (4,44).

Лексикалық семантиканың деривациясын тарихи тұрғыда зерттемей тарихи процесс нәтижесі болып табылатын түркілік ортақ лексиканың семантикалық өзгерулерінің себеп-салдарларын, заңдылықтары мен ережелерін, жолдары, типтері мен түрлерін айқындап, құрамы, құрылымы және жүйесін белгілеу мүмкін емес. Лексиканың семантикалық деривациясы тілдік процесс ретінде тарихи дәуірлері (V-XIV ғғ.), тілдік фактілері (түркі жазба ескерткіштері және қазіргі түркі тілдері) салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы аспектілерде зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да ізденісіміздің материалы – «от» этимонын түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері мәліметтері негізінде талдаймыз.

Зерттеудің тарихы. Сөз мағынасының тарихи өзгерістері семантикалық деривация теориясының негізінде ғана зерттеліп, зерделенбек. Сондықтан да семантикалық деривация теориясының негіздеріне талдау шолу жасау қажет. Орыс лексикологы Ф.П.Филин ескерткендей, түркі лексикасының семантикалық деривациясын толық зерттеу, зерттеп тастау мүмкін емес, себебі: а) ең қажетті, жиі қолданылды деген сөздің өзі жазба ескерткіштерге түспеуі мүмкін, ә) сөздіктер мен картотекаларда барлық сөздер жиналған жоқ, б) көптеген сөздер деэтимологизацияға ұшырап кеткен [5,5], в) тарихи фонетикада тіл дыбысы, тарихи грамматикада морфологиялық формалар мен синтаксистік конструкциялау санаулы да, тілдегі сөз көп. Оның үстіне сөздік құрамға бір-біріне қарама-қайшы көлемділік, өзгергіштік, сақталғыштық және тұрақтылық деген 4 қасиет тән [5,3-4]. Сондықтан да А.М.Щербак «Совершенно особое и относительно самостоятельное направление этимологических исследований – *семантические реконструкции* (ерекшелеген біз – Ш.Ж.), не имеющие до сих пор солидной теоретической основы и производимые без тщательно разработанной методики» [6,8] деген талап қояды.

Үндіевропа лингвистикасының өзінде тілдердің материалдық-формалық бірліктері ғана модельденіп реконструкцияланғанмен,

олардың идеялық-мазмұндық жағы модельденіп реконструкцияланбаған іс [7,107]. Сондықтан да жекелеген сөздердерге этимологиялық талдау жасамас бұрын төмендегідей теориялық, әдістемелік және практикалық мақсаттарды айқындап алуымыз керек. Олар: а) *теориялық мақсаттары:* 1) түркі тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық деривациясына анықтама беру, 2) сөздің тарихи-семантикалық құрылымын реконструкциялау, 3) семантикалық деривация мен мазмұндық реконструкцияны компаративистика мен этимологияда қолданудың теориялық, практикалық маңызын ашу, 4) түркі жазба ескерткіштеріндегі лексиканың мағыналық өзгеру тенденцияларын айқындау, 5) тарихи полисемияның дәйектемелік сипатын, лексикалық-семантикалық, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық топтарын, яғни лексикалық-семантикалық жүйесін және мағына түрлері мен олардың байланысу тәсілдерін анықтау, 6) полисемия жүйе және құрылым болғандықтан, бөлшектен бүтінге қарай, яғни сөздің жеке түркі тілдеріндегі жеке мағыналарынан жалпы түркілік полисемияға; құрылым ретінде бүтіннен бөлшекке қарай, яғни жалпы түркілік полисемиядан жеке түркі тілдеріндегі жеке мағыналарға талдау. У.Вейнрейхтің: «Практика семантических исследований обнаруживает бесплодность рассуждений по поводу изолированных фактов; для прогресса в области теоретической семантики необходимо изучение систем взаимосвязанных единиц» [8,165] дегеніндей түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің қазіргі қазақ тілімен ортақ лексикасының семантикасын жүйелі түрде зерттеу арқылы ғана өзара мағыналық байланыстағы сөздерге ортақ семантикалық теория жасауға болады. Сол арқылы қазақ лексикасының тарихи-семантикалық деривациясының, мағына этимологиясының негізгі теориялық ережелері негізделеді. Түркі жазба ескерткіштері мен олардың түркі тілдерімен байланысына арналған зерттеулерде тарихи лексиканың тағдырын

қарастырса, біз сол түркі лексикасының тарихи семантикасының деривациясын зерттеуді нысана етеміз; ә) *әдістемелік мақсаттары*. Мағынасы өзгерген сөздердің бастапқы және кейінгі мағыналарының ара қатысын, айырмашылықтарын және байланыстарын айқындау қажет. Айқындау үшін дыбыстық өзгеріске түскен және түспеген сөздерді қазіргі түркі тілдеріндегі, түркі жазба ескерткіштеріндегі түбірлес (формалас) және мағыналас (мазмұндас) сөздермен салыстыру керек. Салыстырылатын сөздер сөздің семантикалық структурасының 1) түбір мағынасының жалпылығы, 2) семантикалық элементтердің жалпылығы, 3) ассоциативтік белгілерінің жалпылығы деген 3 типі [9,233] арқылы анықталады. Салыстыру үшін бастапқы мағынадағы сөздердің денотаттық (заттық), сигнификаттық (мазмұндық) белгілерін, яғни архисемаларын (бастапқы, негізгі белгілерін) анықтап, осы архисемалардың қайсысы кейінгі мағынадағы сөздер үшін мазмұндық, формалық байланыстырушы белгі (интегралсема), қайсысы айырушы, саралаушы белгі (дифференсема) екендігін айқындап, бастапқы және кейінгі мағыналардағы сөздердің түбірлес (омоним) қана емес, төркіндес, тектес (гомогенді, генетикалық байланыста) екендігі дәлелденеді. Ол үшін интегралды, лингвостатистикалық, сипаттама, салғастырмалы, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық әдістер қолданылады; б) *практикалық мақсаттары*: 1) түркі жазба ескерткіштерінде сақталған түркі лексикасының санын анықтау; 2) осы түрлі тарихи кезеңдер мен дәуірлердегі өзгерістердің сөздің лексикалық семантикасына әсер етуінің сапасын айқындау; 3) оларды хронологиялық тәртіппен тізбелеп, сөздерді «инвентаризация» жасау; 4) нәтижесінде түркі лексикасының тарихи-салыстырмалы семантикалық сөздігінің үлгі-жобасын жасау.

Тілдік материалдарды талдау, жүйелеу-зерттеу кезінде анықталатын құбылыстар болады. Оның заңдылықтарын түсіндіруде қиындықтар кездеседі. Оның 3 себебі бар.

Олар: 1) ізденіс фактілерінің жеткіліксіздігі; 2) ізденістің әдіс-тәсілдерінің жетілмегендігі [7,4]; 3) тілдік фактінің құбылыс ретінде қалыптаспағандығы.

Көне және орта ғасырлардағы түркі тілдерінің фонетикалық, грамматикалық бастапқы күйін қалпына келтіре алмайтынымыз секілді, ол ескерткіштер тіліндегі түркі лексикасының семантикалық күйін де түгелдей реконструкциялау мүмкін емес. Дегенмен де олардың заңдылықтарын, жүйесін айқындау міндет. Онсыз лексиканың семантикалық тарихы болмайды. Ал тарихсыз құбылыс болмайды.

Түркі лексикасының семантикалық деривациясын зерттеу лексиканың семантикалық өзгеруінің негізгі үрдістерін анықтау, түркі жазба ескерткіштерінің қазіргі қазақ және қазіргі түркі тілдерімен генетикалық байланыстарын белгілеу қажет. В.Г.Кондратьевтің сөзімен айтқанда: «При сопоставлении различных словарей тюркских языков необходимо учитывать их наиболее существенные отличительные особенности в совокупности. При установлении генетических связей между тюркскими языками следует принимать во внимание только те общие черты, которые сближают сопоставляемые языки и в то же время отличают их от других тюркских языков» [10,5]. «Сөздердің ...ішкі мағыналық жағын пайымдау үшін, сөздің семантикалық құрылымын толық зерттеу қажет» [11,75-76].

Лексикалық қорды салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеу үшін: а) көне сөздік қордан белгілі бір сөздер тобын бөліп алып, ә) сөздердің даму, өзгеру заңдылықтарын айқындап, б) оларды семантикалық процесін жеке тіл немесе жеке тіл топтарының материалында зерттеу керек. Бұл салыстырмалы-тарихи лексикологияның негізін құрайды [12,41]. Себебі «каждый синхронный срез языка представляет собой совокупность данных, свидетельствующих не только о фиксируемой структуре языка, но также и о предшествовавших ей состояниях» [13,12]. «... Надо привлекать любые источники, и чем больше их, тем шире

удаётся охватить лексический материал» [6,8]. «Чем больше углубиться в прошлое, чем больше собрать исторического материала, тем больше шансов для удачного толкования исследуемого слова» [14,56]. Бұл сөздер бұдан былай: «түркі жазба ескерткіштеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика» деген шартты атаумен топтастырылады. «Түркі жазба ескерткіштеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика» деген атаудың шартты болуының себебі – түркі жазба ескерткіштерінің лексикасы 1) барлық түркі тілдеріне ортақ, 2) бірнеше түркі тіліне ортақ, 3) кейбір түркі тілдеріне ортақ, 4) бір ғана тіліне тиесілі болып келетіндігі. Жалпы, Л.Блумфильдтің тілді, М.М.Покровскийдің сөз мағынасын зерттеуді фонология мен формадан және фонетикадан бастау керек деген түйіндері [15,164] үнемі қолайлы, тиімді, дұрыс бола бермейді. Себебі, біріншіден, сөз дыбыстардан құралғанмен, сөз мағынасы дыбыстардан құралмайды, екіншіден, тіл білімі тіл дыбыстарын зерттеуден басталғанмен, тіл сөзден басталады, үшіншіден, лингвистиканың лексикология саласы мен оның семасиология тармағы сөзді зерттейді. Біз «түркі лексикасы» деп отырған сөздер жоғарыдағы 4 топтың құрамында да болуы мүмкін.

Тарихи лексикология мен тарихи семасиология бір-бірінен ажырамас бірліктегі, тығыз байланысты сала-тармақтар болғанымен, олардың өзіндік зерттеу нысандары бар. Бұл сала-тармақтардың бір-біріне бағынышты байланыста болуының басты себебі – сөздің (лексеманың) мағынасыз, мағынаның (семеманың) сөзден тыс болмайтындығында, сөзбен таңбаланатындығында. Демек сөзсіз мағына, мағынасыз сөз болмайды. Олар табиғи бірлікте. Ал тарихи семасиология мен тарихи лексикологияның бір-бірінен ара қатынасының ажырайтын тұсы тарихи дәуірлер мен кезеңдер, түрлі тарихи процестер нәтижесінде сөз мағынасынан, мағына сөзден ажырайды. Сөздің білдіретін мағынасы, мағынаны таңбалайтын сөз өзгереді. *Мағынаны таңбалайтын сөздің тарихи процестер*

нәтижесінде өзгеруін тарихи лексикология, сөздің білдіретін мағынасының тарихи процестер нәтижесінде өзгеруін тарихи семасиология зерттейді. «Сөз тарихы лексикологияға, мағына тарихы семасиологияға қатысты» [17,104]. Салыстырмалы-тарихи лексикология түркі лексикасының салыстырмалы-тарихи сөздік жасауға негіз болады.

Сөздің білдіретін мағынасының өзгеруінің басты себебі – экстралингвистикалық факторлар. Сөздің көп мағыналы болуы, оның өзгеруі мен дамуы – ұзақ және қайшылықты процесс. Сөз мағыналарының өзгеруі және зат атаулары мен заттың қасиеттері, қызметтерінің өзгеруі тепе-тең құбылыстар емес, тепе-тең болуы мүмкін де емес. Себебі сөз өзгеруі мен зат өзгеруі бірдей емес. Бұл өзгерістер «құрылым құрамындағы мағыналар арасындағы байланыстардың күшеюіне немесе әлсіреуіне әкеп соғады. Сондықтан белгілі бір дәуірлерде қалыптасқан мағыналар арасындағы байланыстар қалпы бұзылады. Көп мағыналы сөз құрылымының логикалық-семантикалық негіздері өзгереді» [18,14]. Осыдан келіп сөз бен мағына бірлігінің гносеологиялық, семиотикалық және семантикалық аспектілерін қарастыру қажеттілігі туындайды.

Академик Ә.Т.Қайдаров «Тюркская этимология: проблемы и задачи» атты баяндамасында [19,5-25] этимологиялық реконструкцияны зерттеудің барлық жағдайына арналған универсалды ғылыми-теориялық талдау әдістері мен критерийлерінің болмайтындығын ескерте келіп, этимологияның фонетикалық, морфологиялық критерийлерімен қатар, семантикалық критерийлерді де белгілейді. Олар: 1) лексикалық бірліктің бастапқы және кейінгі мағыналарының қайсысы бастапқы мағынасыекенінтапбасыптану, 2) сөзмағынасы дамуының жалпыдан жекеге, бүгіннен бөлшекке немесе керісінше болатынын ескеру, 3) сөз тұлғасының дыбыстық өзгеріске түсуі, оның мағынасының өзгеретінін немесе сараланатынын естен шығармау, 4) гомогенді және гетерогенді омонимдерді шатастырмау, 5) сөз мағынасының өзгеруінде тілдік қана

емес, тілдік емес факторлардың болатынын бағамдау, б) кейбір сөздердің мағынасын салыстыруда қазіргі ғана емес, олардың тарихи түбірлес екенінде (сағақ, сақал, сағанақ, сағалдырық, саға, сағана, сағалау, сағлақ) ұмытпаудың қажеттілігі. Түркі тілдерін семантикалық критерийлермен этимологиялық реконструкциялаудың фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық реконструкциялаудан кенже қалып келе жатқандығын: 1) бұл объектінің табиғатынан, яғни элементтері мен бірліктері жүйесінің көптігі мен кеңдігінен, 2) семантикамен шұғылдану тіл білімінде марлық дәуірден кейін әуестенушілік болып саналуы, 3) тілдік таңбаның мазмұндық жағын жалпы жете бағаламаудан деп түсіндіреді.

Қ.Өмірәлиев, Ә.Ибатов, Е.Жұбановтардың «тіл тарихы – тілдің өз қойнауында», «жеке тілдердің пайда болу және қалыптасу тарихын тек қана көнеден жаңа дәуірге қарай зерттеу емес, керісінше, қазіргі тілдік фактілерге сүйене отырып, қазіргіден көне заманға қарай, жаңадан ескіге, ескіден көнеге, көнеден ежелгі заманға қарай сатылай отырып зерттеген дұрыс» [20,66] деген пікірлері ретроспективалық әдістің ұтымдылығына нұсқайды,

Этимондардың этимологиясын зерттеу сөз семантикасы, семантикалық деривация, деривациялық процесс және реконструкция түрлері, семантикалық реконструкция және сөз этимологиясының негізі – компаративистика деген 5 тағаннан тұрады. Этимологиялық талдау жасалатын сөз фонемалық, морфемалық, лексемалық және синтагмалық деңгейлерде, яғни кешенді түрде талданады. Осы аспектілерде талдану барысында сөздер жоғарыда атап өткен 5 тағанның ретроспективалық конструкциясынан өтеді.

Сөз форма мен мағынаның бірлігі, сондықтан фонема, морфема форма ретінде реконструкцияланса, семема (мағына) лексеманың мазмұндық жағы да тілде реконструкциялануы керек. «...Исследования по исторической семантике играют в этом вопросе решающую диагностическую роль, ...и лишь история значения, реконструкция

древнего значения слова учит нас считаться с эволюцией значения как единого целого, а не как суммы сем или дифференциальных признаков» [21,7]

Этимологиялық зерттеудің материалы – алыс және жақын туыстықтағы тілдердің көне және қазіргі тілдік деректер, себебі тарихи немесе қазіргі тұрғыда салыстыруға болатын құбылыстар ғана салыстырылады. О.Сүлейменовтің толық этимологияның схемасы: « а) воссоздание точной системы лексических соответствий; б) определение морфологического типа слова, которому бы соответствовала восстановленная праформа; в) реконструкция первоиероглифа – графического образного знака, название которого и стало словом» деп көрсетуі [22,23] түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық деривациясын тексеруге де қатысты.

Этимология негізінен тарихи лексикологияның тармағы, өйткені сөздің төркіні мен тарихынсыз этимология немесе этимологиясыз сөздің тарихы мен төркінін айқындау мүмкін емес. Сөз мағынасының тарихының өзгеруі, яғни түркі лексикасының семантикалық деривациясы – тарихи семасиологияның негізгі нысаны, демек этимология сөз мағынасының өзгеруінің де тарихымен, төркінімен ажырағысыз байланыста.

Орыс лингвисті О.Н.Трубачев: «Этимологическое значение слова представляет не только исторический интерес, ...но и ключ к пониманию современной семантики слова» [21,9] десе, француз лингвисті В.Пизани: «...Объяснит изменения значения равносильно установлению этимологии нового слова, которое формально идентично старому, т.е мы должны восстановить весь процесс, в результате которого новое слово было первоначально создано» [23,142] деген пікірі этимологиялық зерттеулерде семантикалық принципті қолданудың маңызын дәлелдесе, О.Н.Трубачевтің «Этимология, связанная с ней реконструкция древнего значения важно не только сама по себе и для себя, но и для полного адекватного анализа современного значения слова» [21,11] деген пікірі сөз

этимологиясын танудағы реконструкцияның маңызын белгілейді.

Мағыналық байланыстағы сөздердің тектестігі мен төркіндестігінің тарихын айқындау үшін, салыстырылатын сөздерді қазіргі тілдер мен туыс тілдердің түрлі тарихи кезеңдердегі мәліметтердің тектестігі мен төркіндестігінің ықтималдылығын анықтау үшін бастапқы мағына, оның қандай өзгерістерге ұшырағанын, қандай зат-құбылыстардың атауы болғандығын білу, болмаса болжай білу, анық аналогияларға сүйене отырып, ескерткіштердің мәліметтерін, оның фонетикалық заңдарын пайдаланып көне түрін реконструкциялау қажет [24,165]. Фонетикалық заңдар, біріншіден, сөздің көне түлғасын қалпына келтірумен қатар оның мағыналық ассоциясын анықтаудың құралы, екіншіден мағыналарды бір-біріне кездейсоқ жақындастыруға, қисынсыз байланыстыруға жол бермейді [24,166]. Поляк лингвисті Ф.Славский: «Огромную ценность для этимологических исследований представляет детальное знание и ареала распространения по возможности в наиболее отдаленное прошлое нередко позволяет произвести реконструкцию первичной морфологической или семантической мотивации» [25, 56] дейді.

Реконструкция мен этимология – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Реконструкция этимология жасау үшін қажет, этимология реконструкция арқылы іске асады. Зерттеуші Б.И.Татаринцевтің пайымдауынша, сөз этимологиясын айқындау үшін: 1) лексикалық-семантикалық сипаты, 2) сөздің тіл ішіндегі, туыс тілдер аралығындағы мән-мағыналық байланыстары (ұқсастықтары мен ерекшеліктері), 3) семантикалық реконструкциясы жасалуы, 4) белгілі бір объектінің белгілі бір сөзбен таңбалануының диахрониялық тұрғыда негізгі немесе дәйектеуші екені (ономазиологиялық экскурс жасау) қатаң есепке алынуы керек [26,35] Семантикалық реконструкция дегеніміз – дәйектеуші семантикалық белгі. Семантикалық белгі сема деп те, мағына компоненті деп те, немесе мағына деп те аталуы мүмкін. Семантикалық реконструкцияны дәйектеуші семантикалық

белгілер негізінде жүргізбегендіктен, этимологиялық талдаулар мен зерттеулерде орын алып жүрген 4 кемшілік бар. Бірінші кемшілік – семантикалық реконструкция жасау үшін дәйектеуші семантикалық белгілерді айқындамастан, яғни мазмұндық жағына көңіл аударылмастан, фонетикалық заңдылықтар негізінде ғана архетиптер, праформаларды анықтауды этимологиялау деп есептеу. Екінші кемшілік – бірнеше туыс және туыс емес тілдерден мысалдар келтіріп салыстырады, зерттеушілердің бұл сөздердің этимологиясы жөніндегі пікірлерін келтіріп, автордың өзі кейбір келіспейтін тұстарын баяндайды, яғни этимолог тағы да этимологиялық шешімге және дәйектеуші семантикалық белгіні реконструкциялауға жетпей «жығылады» деген сөз, үшінші, төртінші кемшіліктерге ортақ осалдық – дәйектеуші семантикалық белгілерді табуға талпыныс жасалып, оларды дұрыс таппау, этимологтың ойын тұйыққа тіреуі. Үшінші кемшілікті, нақтылай айтқанда, дәйектеуші семантикалық белгі ретінде жанама, көмекші немесе туынды белгілердің алынуы. Төртінші кемшілік – бірнеше дәйектеуші семантикалық белгі санамаланып, олардың қайсысының негізге алынатындығының айқындалмайтындығы [26,36-40].

Демек семантикалық деривация процесін реконструкциялау түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері және қазақ тіліне ортақ жалпы түркілік немесе түркі тілдері аралық лексиканың толық тізбесін, лексикографиялық түзілімін жасап, гомогенді, генетикалық тектес түбір, негіз морфемаларды семантикалық аспектіде салыстыру және тарихи-салыстыру жүргізіліп, этимологизациялануға тиіс сөздердің тарихы мен төркінін дәуірлік, ескерткіштік және тілдік ерекшеліктерін ескере отырып табамыз.

Талқылау мен талдаудың нәтижелері

Кез келген сөздің шығу төркіні мен тарихын қарастыра беруге де болмайды. Себебі академик В.И.Абаевтың «Не каждое слово имеет право на этимологию» деп тауып айтқан Оның практикалық та,

Р/с	Сөздер	Мағыналары	Ескерткіш
1	2	3	4
I.1	От (з.е.)	1.Шөп, көк от-іғач – өсімдік	*Той, МҚ, Рах. МӨЖ, ММ
		2.Дәрі	МҚ, ЖБ, Рах.
		3.У от-ем – емдік шөптер от-йем – тамақ қоспалары (специи)	МҚ МҚ
2.	Ота (ет.)	1.Ору	МҚ
		2.Емдеу	МҚ, ЖБ, Рах.
		Ота-емлә – емдеу	АЙ
3.	Отачы (з.е.)	Емші	МҚ, ЖБ, МЖ
4.	Отачылық (з.е.)	Емшілік, дәрігерлік	МЖ
5.	Отала (ет)	Емдеу	АИ
6.	Отла (ет.)	Жайылу	МҚ
7.	Отлуқ (з.е.)	Жем астау	МҚ
II.1.	От (з.е.)	1.Шөп:1) шөп сабағы, 2) өсімдік, 3) жем, 4) мал шөбі, 5) шөп үйіндісі (як.), 6) шөп ору (чув.), 7) дән (як.), 8) арам, шөп (ноғ, тат.)	1)як., 2) қар., 3) түрк., түр., 4) өз., гаг., хақ., чув., ноғ, тат.
		2.Емдік шөп	Түр., бал.
		3.Улы шөп	Кбал, як., түр.
		4.Өсінді	Як.
		5.Кепкен шөп	Чаг.
		6.Мәнсіз	Түр. Диал.
		7.Бир от жылқы – бір табын жылқы	Қырғ.
2.	Ота (ет.)	Ору	Түрк., ққал., хақ., алт., тат., баш.,
3.	Отама (ет.)	Жазылу, емделу	Түр.
4.	Отамақ (ет.)	Емдеу	Түр.
5.	Отачы (з.е.)	Емші, дәрігер	Түр., монғ.
6.	Отар (ет.)	1.Бағу, жаю	Қырғ.
		2.Малды жемдеу, шөп беру	Түр., түрк., өз.
		3.Малды ерекше жайылымда ұстау	Өз.
1	2	3	4
7.	Отық (ет.)	Шөпке үйрену, дағдылану	Түрк., қырғ., ққалп.
III.1.	От (з.е.)	Шөп	Қазақ тілінде
2.	Ота (ет.)	1.Арам шөптен тазарту	
		2.Құрту, қырып-жою	
3.	Отай (ет)	1.Шөптің молаюы, көбеюі	
4.	Отақ (з.е.)	1.Арам шөптен тазарту шарасы	
		2.Арам шөп	
5.	Отақшы (з.е.)	Отаққа қатысушы	

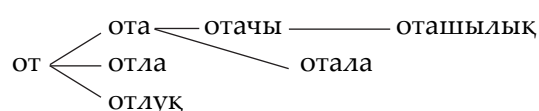
6.	Отамалы (з.е.)	1.Көктемнің жайсыз мерзімі 2.Орылатын арам шөп	
7.	Оттық (з.е.)	Атқа шөп салатын ақыр	Орын: Ад., Бер., Орал: Жән.
8.	Отар (з.е.)	1.Бөлек бағылатын бір қора қой 2.Жайылым 3.Қанаудағы ел	
9.	Оташы (з.е.)	Сынықшы	
10.	Отта (ет.)	1.Жайылу, қоректену 2.Көну, мылжыңдау	
11.	Отты (сын е.)	Шүйгін жер	
12.	Отық (ет.)	1.Төлдiң шөп жеп үйренуі, әдеттенуі 2.Тойыну	
13.	Отын (з.е.)	Жағылатын зат	

ғылыми да қажеттілігі шамалы. Сондықтан профессор В.Н.Топоровтың «Этимолог этимологияланатынды этимологиялайды» деуінің жаны бар. Сонымен қатар көрнекті түркітанушы Э.Н.Наджип айтқандай: «Әдетте белең алған әдет жекелеген сөздердің төркінін іздемеу керек, талдауға барлық түркі тілдері мен жазба ескерткіштердің бүтін бір лексикалық-семантикалық тобын кешенді түрде қарастыру қажет» [27, 80]. Ол лексикалық-семантикалық семалар тобы – «от» этимоны. Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінде көп тараған «от» түбірлі сөздер. Ол үшін бұл сөздің түрлі сөздіктердегі тұлғалары мен мағыналарын кесте жүзіне түсірсек, былай болып шығады [28; 29; 4]:

В.Пизани «...Объяснить изменение значения равносильно установлению этимологии нового слова, которое формально идентично старому, т.е. мы должны восстановить весь процесс, в результате которого новое слово было первоначально создано» [23,142] деген пікірі этимологиялық зерттеулерде семантикалық принципті қолданудың маңызын дәлелдесе, О.Н.Трубачевтың «этимология и связанная с ней реконструкция древнего значения важна не только сама по себе и для себя, но и для полного адекватного анализа современного значения слова» [21,11] деген ойына көне және қазіргі мағыналардың семантикалық деривация процесін қалпына

келтіруде «от» түбірлі сөздердің лексикалық, грамматикалық дериваттары дәлел болады. Әрбір сөздің этимологиясы салыстырмалы грамматикамен, оның ішінде салыстырмалы фонетика, салыстырмалы морфология және салыстырмалы сөзжасамдармен байланысты. Кейбір сөздердің этимологиясын іздеуде барлығы да, немесе екеуі, немесе біреуі ғана қолданылуы мүмкін [30, 24]. «От» түбірлі сөзде *басты басымылыққа салыстырмалы семантика* алынады да, салыстырмалы морфология мен сөзжасам көмекші қызметтер атқарады. Оны «от» түбірлі сөздерді көне және орта ғасырдағы түркі тайпаларының (I топ), қазіргі түркі тілдерінің (II топ) және қазіргі қазақ тіліндегі (III топ) сөздік мәліметтері [31] арқылы талдап көрелік.

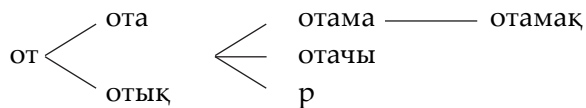
«От» түбірлі 7 сөз V-XIII ғасырлардағы көне, орта түркі ескерткіштерінде 10 мағынада сақталған. «От» зат есімінен туындаған етістіктер мен зат есімдер 2 жолмен жасалған: алғашқысы от түбірінен жасалған туынды негіздер, екіншісі ота негізінен жасалған сөздер. Схема түрінде:

Туынды сөздердің мағыналары «от» сөзінің «шөп» деген негізгі мағынасы мен «дәрі» деген туынды мағынасынан таралады. «Шөп»

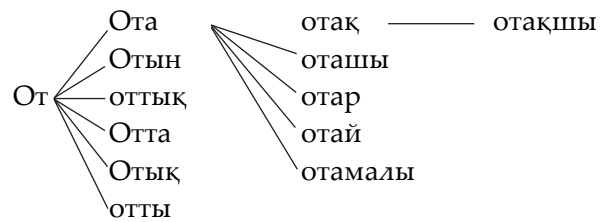
семантикалық өрісінен «ору», «жайылу», «астау» мағыналары, «дәрі» семантикалық өрісінен «емші», «емшілік», «емдеу» мағыналары туындаған.

«От» түбірлі 7 сөз қазіргі түркі тілдерінің батыс, шығыс бұтақтарының 20 шақтысында туынды зат есім, негізінен етістік ретінде 15 мағынада сақталған. Туынды түбірлі қазіргі түркі тілдерінде де 2 жолмен, негізінен «ота» түбірлі арқылы жасалған:

Туынды сөздердің 4 мағынасы ғана «от» сөзінің «дәрі» семантикалық өрісімен байланысты да, 11 мағынасы «шөп» семантикалық өрісінен туындаған. Танылушы зат адамның өмір-тіршілігіне қаншалықты қажет болса, соншалықты жан жақты танылады. Жан жақты танылған сайын күнделікті өмірде, шаруашылықта көп қолданылып, соған байланысты ұғым-

түсініктер кеңейіп, аталатын зат-құбылыстар көбейе береді. Демек көбірек, кеңірек танымал құбылысқа, оның атауына байланысты сөздер де біршама болады. От сөзінің «шөп» мағынасына қатысты туынды сөздер мен мағыналардың басымдығын осылай ғана түсіну, түсіндіру қажет. Қазіргі қазақ тілінде «от» түбірлі 13 сөз 20 мағынада сақталған. Туынды сөздердегі 6 зат есім 11 мағынада, 4 етістік 7 мағынада, 1 сын есім 1 мағынада қолданылады. Олар да 2 жолмен жасалған.

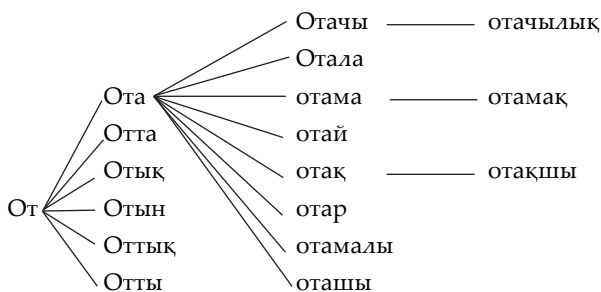
Қазіргі қазақ тіліндегі туынды сөздердің 1 мағынасы ғана «от» сөзінің «дәрі» семантикалық өрісінен, 19 мағынасы «шөп» семантикалық өрісінен туындаған. «Дәрі, ем» мағынасына қатысты «оташы» сөзінің өзі «сынықшы», яғни емші де емес, дәрігер де емес,

Р/с	Орта түркі	Қазіргі түркі тілдері	Қазіргі қазақ тілі	Жалпы мағынасы
1.	От	От	От	Шөп, дәрі
2.	Ота	Ота	Ота	Ору
3.	Отачы	Отачы	Оташы	Емші
4.	Отачылық			Емшілік
5.	Отала			Емдеу
6.	Отла		Отта	Жайылу
7.	Отлуқ		Оттық	Астау
8.		Отама		Емделу
9.		Отамақ		Емдеу
10.		Отар	Отар	Бір қора қой
11.		Отық	Отық	Шөпке үйрену
12.			Отай	Шөпке тойыну
13.			Отақ	Арам шөптен тазарту
14.			Отақшы	Отаққа қатысушы
15.			Отамалы	Арам шөп
16.			Отты	Шүйгін жер
17.			Отын	Жағылатын зат

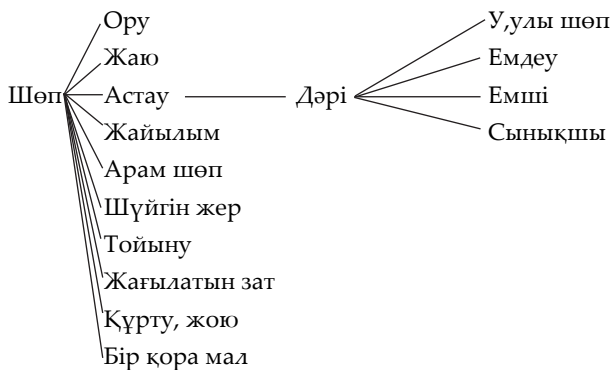
шипаягер ғана. Демек ҚҚТ-інде оттың шөптік қасиетінің көп танылуы қазақ халқының негізгі кәсібі – мал шаруашылығымен айналысуымен байланысты.

Жоғарыдағы 3 дереккөздегі «от» түбірлі сөздердің жинақ кестесі:

Көне, орта түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері және қазіргі қазақ тіліндегі «от» түбірлі және қазіргі қазақ тіліндегі «от» түбірлі сөздердің семантикалық деривациясы барлығы 17 сөз 31 мағынада зат есім, егістік, сын есім сөз таптарында сақталған. Туынды морфемалар «от» және «ота» түбір-негіздерден 2 түрлі жолмен жасалады, яғни морфологиялық құрылымы:

31 мағыналы 17 сөз «шөп» деген негізгі, «дәрі» деген туынды мағыналардан тарамдалады, яғни семантикалық құрылымы:

Түйіндер мен қорытындылар. Түркі «от» этимонының этимологиясын сөз семантикасы, сөз тіркесі семантикасы, түбір

сөз семантикасы, туынды сөз семантикасы, күрделі сөз семантикасы тұрғыларынан талдай отырып, өсімдік «от» семасының архисемасы – «өсімдік» мағынасы.

«От» түбірлі сөздердің морфологиялық, семантикалық дамуы қазіргі қазақ тілінде, көне, орта түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріне қарағанда, жоғары екендігі көрінеді. Оған дәлел – қазіргі қазақ тіліндегі 13 сөздің 20 мағынада болуы.

Алда «шөп, өсімдік» мағынасындағы «от» ІІ сөзі мен шоқ пен жалынның және жану процестерінің жинақы аты – «от» І сөзінің генетикалық тектестігінің этимологиялық-семантикалық байланысын дәлелдеу міндеті тұр.

«От» І, ІІ сөздердің генетикалық тектестіктегі синкретті түбір болуының басты себебі – әуел баста жанатын зат, отын – өсімдік атаулы болғандығы. О.Сүлейменов үндіевропа тілдеріндегі «от» түбірлі сөздердің түп төркіні түркі тілдерінде екенін дәлелдейді. [22,29-30].

«От» этимонының семантикалық құндылығы семантикалық мазмұн, семантикалық мағына, семантикалық мән деген деңгейлерден тұрады.

*Қысқартулар тізімі

1. Той – Тойоктан табылған жазу.
2. Рах – Рахмати жинаған жазбалар.
3. МӨЖ – “Манихейліктердің өкініп жалбарынуы” жазбасы, немесе “Хуастуанифг”.
4. АИ – А.Йүгінекидің “Ақиқат сыйы” дастаны.
5. АЙ – “Алтын йаруқ” жазбасы.
6. ММ – Манихей мазмұнды жазулар.
7. МҚ – М.Қашқаридың “Түркі тілі сөздігі”.
8. ЖБ – Ж.Баласағұнның “Құтты білік” дастаны.
9. МЖ – Манихей жазулы ескерткіші.
10. ҚҚТ – қазіргі қазақ тілі.

Әдебиеттер тізімі

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері / К.Аханов. – Алматы: Мектеп, 1973. – 623 б.
2. Аманжолов С. Көп мағыналы және бір түбірдің бірнешеге жарылуы // Пионер. – Алматы: БМБ, 1941. – № 4. – 22 б.

3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / Э.В.Севортян. – Москва: Наука, 1978. – 349 с.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э.В.Севортян. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.
5. Филин Ф.П. О лексике древнерусского языка // Вопросы языкознания, Москва: – Наука, 1982. – № 2. – С. 3-17.
6. Щербак А.М. Состояние работы и задачи составления этимологических словарей тюркских языков // Советская тюркология. – Баку, 1975. – № 4. – С. 3-10.
7. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С.Степанов. – Москва: Наука. – 1975. – 311 с.
8. Вейнрейх У. Опыт семантической теории // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. X. – Москва: Прогресс. – 1981. – 50-177. – 567 с.
9. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н.Шмелев. – Москва: Высшая школа, 1973. – 232 с.
10. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. / В.Г.Кондратьев. – Ленинград: Ленинградский университет, 1981. – 191 с.
11. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (Семантикалық аспект) / А.Салқынбай. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
12. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевро-пейских языков. Москва: Издательство АН СССР, 1956. – 323 с.
13. Иванов С.К. О сохранении в строе языка его прежних состояний // Советская тюркология, 1973. – № 6. – С. 9-16.
14. Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка // Вопросы языкознания. – Москва: Наука. – 1976. – № 4. – С. 55-59.
15. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т.Кайдаров. – Алматы: – Ғылым, 1986. – 323 с.
16. Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных языках // Советская тюркология, 1970. – № 1. – С. 38-46.
17. Алексеев А.А. О принципах семасиологии “культурных слов” (История слова “чиновник” в русском языке XVIII в.) // Системные отношения в лексике и методы их изучения, Межвузовский научный сборник. – Уфа: БГУ, 1983. – С. 98-105. – 143 с.
18. Корованенко Т.А. Семантические основы выделения многозначных слов и омонимов в диалектном словаре, // Исследования по исторической семантике. – Калининград: КГУ, 1980. – С. 14-24.
19. Әмірәлиев Қ., Ибатов Ә., Жұбанов Е. Тіл тарихы – тілдің өз қойнауында // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1991. – №3. – Б. 64-70.
20. Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Ғылым, 1990. – С. 5-25.
21. Трубочев О.Н. Реконструкция слов и их значений // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 1980. – № 3. – С. 3-14.
22. Сулейменов О. Тюрки в доистории / О.Сулейменов. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.
23. Пизани В. Этимология. История – проблемы – методы / В.Пизани. Москва: Иностранная литература, 1956. – 188 с.
24. Булаховский Л.А. Введение в языкознание, Ч. II, Семасиология. / Л.А. Булаховский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 215 с.
25. Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка // Вопросы языкознания, – Москва: Наука, 1976. – № 4. – С. 55-59.
26. Татаринцев Б.И. О реконструкции мотивирующего семантического признака в процессе этимологизации (на материале тюркских языков) // Теория и практика этимологических исследований, – Москва: Наука: – 1985. – С.35-42. – 104 с.
27. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века, «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык, Ч. I / Э.Н. Наджип. – Алматы: Наука. – 1975. – 217 с.
28. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука. – 1969. – 676 с.
29. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 5-т, (О-Ө). – Алматы: Ғылым. – 1976. – 695 б.
30. Трубочев О.Н. Реконструкция слов и их значений // Вопросы языкознания, – 1980. – №3. – С. 48-56.
31. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан. – 1994. – 304 б.

Ш.Ш. Жалмаханов¹, А.Е. Жартыбаев²

¹ *Медицинский университет Караганды, Караганды, Казахстан*

² *Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан*

Этимология тюркского понятия «от»

Аннотация. Многие лексические единицы языка и их значения нуждаются в этимологическом анализе в отношении происхождения и истории определенных слов. А этимология как раздел лексикологии исследует теоретические обоснования и методическое усовершенствование анализа.

Для того, чтобы выяснить цель определения происхождения и историю определенного слова или слов необходимо выяснить первичное значение у одних слов, а в других словах вторичные, т.е. производные значения, у третьих лексем - значения в составе лексических фразеологических словосочетаний, в крылатых выражениях, поговорках и пословицах, и в результате сбора и разбора материалов сделать определенные выводы.

Постановка таких целей и задач существует со дня формирования науки о языке, так как происхождение и история слов и их значений интересовали население в практических, а ученых в научных целях.

Основным объектом данного исследования является история семантики слов, поэтому были применены такие приемы и способы, как диахрония-синхрония, анализ-синтез, индукция-дедукция, компонентный и комплексный анализы ретроспективного метода.

В статье учитываются все лексические, стилистические и грамматические значения, грамматические формы в виде корневой и производной морфемы, а также семантика в составе лексических и устойчивых словосочетаний общетюркского корневого слова «от». Анализ охватывает языковые материалы тюркских письменных памятников и современных тюркских языков. Этимологический анализ этимона «от» теоретически основывается на разработанных нами 5 принципах этимологической теории: семантика слова – семантическая деривация – деривационный процесс – виды реконструкции и семантическая реконструкция – компаративистические основы этимологии слова. Этимологический разбор слова «от» проводится на фонемном, морфемном, лексемном и синтагматических уровнях, т.е. подвергается комплексному анализу.

В результате всестороннего рассмотрения тюркского этимона «от» в аспектах семантики корневого слова, семантики производного слова и семантики сложного слова можно заключить, что архисемой этимона «от» – является значение «растение».

Ключевые слова: происхождение и история значения слова, тюркские письменные памятники и современные тюркские языки, этимологическая реконструкция, фоно-морфо-синтагма-семантическое поле.

Sh. Sh. Zhalmakhanov¹, A.E. Zhartybaev²

¹ *Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan*

² *Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan*

Etymology of the Turkic concept «ot» («fire»)

Abstract. Many lexical units of the language and their meanings need etymological analysis of the origin and history of certain words. Etymology as a branch of lexicology explores the theoretical foundations and methodological improvement of the analysis.

To find out the purpose of determining the origin and history of a certain word or words, it is necessary to find out the primary meaning of some words, and in other words secondary, i.e., derived meanings, in third lexemes, the meaning of lexical phraseological phrases, in winged expressions, sayings and proverbs, as result of collecting and analyzing materials and draw certain conclusions.

The setting of such goals and objectives has existed since the formation of the science of language. Because the origin and history of words and their meanings have been of interest to the population for practical purposes, and scientists for scientific purposes.

The main object of the study is the history of the semantics of words. The authors have used such techniques and methods as diachrony-synchrony, analysis-synthesis, induction-deduction, component, and complex analysis of the retrospective method.

The article considers all lexical, stylistic, and grammatical meanings, grammatical forms in the form of root and derived morphemes, as well as semantics in the composition of lexical and stable word combinations of the common Turkic root word «ot». The analyses covered the linguistic materials of the Turkic written monuments and modern Turkic languages. Etymological analyses of the etymon «ot» are theoretically based on the 5 principles of etymological theory developed by authors. These principles of etymological theory word include: semantics – semantic derivation – derivational process – types of reconstruction and semantic reconstruction – comparative bases of word etymology. Etymological analysis of the word «ot» is carried out at the phonemic, morphemic, lexemic, and syntagmatic levels, i.e., it is subjected to a comprehensive analysis.

As a result of comprehensive consideration of the Turkic etymon «ot» in aspects of the semantics of root words, derived words semantics and the semantics of the complex words it can be concluded that archiseme of the etymon «ot» – value is «plant».

Keywords: origin and history of the meaning of the word, Turkic written monuments and modern Turkic languages, etymological reconstruction, phono-morpho-syntagma-semantic field.

References

1. Akhanov K. Til biliminin negizderi [Foundations of linguistics] (Mektep Almaty, 1973) [in Kazakh].
2. Amanzholov S. Kup mogeynaly zhane bir tubirdin birneshege zarylyuy [Multi-meaning and one-root expression], Pioneer [Pioneer], 4, 22 (1941).
3. Sevortyan E.V. Etimologicheskii slovar t'yrkskikh iazykov: Obshchet'yrkskie i mejt'yrkskie osnovy na byk'vy «B» [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Bases on the Letter «B»] (Nauka, Moscow, 1978) [in Russian].
4. Sevortyan E.V. Etimologicheskii slovar t'yrkskikh iazykov: Obshchet'yrkskie i mejt'yrkskie osnovy na glasnye [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases on vowels], (Nauka, Moscow, 1974) [in Russian].
5. Filin F.P. O leksike drevnerusskogo iazyka [On the vocabulary of the Old Russian language], Voprosy yazykoznanija [Questions of linguistics], 2, 3-17 (1982).
6. Shcherbak A.M. Sostoianie raboty i zadachi sostavleniia etimologicheskikh slovaroi t'yrkskikh iazykov [State of work and tasks of compiling etymological dictionaries of the Turkic languages], Sovetskaia t'yrkologua [Soviet Turkology], 4, 3-10 (1975).
7. Stepanov Yu.S. Metody i printsipy sovremennoi lingvistiky [Methods and principles of modern linguistics] (Nauka, Moscow, 1975) [in Russian].
8. Weinreich U. Opyt semanticheskoi teorii [Experience of semantic theory], Novoe v zarubejnoi lingvistike [New in foreign linguistics], Vol. X, 50-177 (1981).
9. Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki [Problems of semantic analysis of vocabulary] (Higher school, Moscow, 1973) [in Russian].
10. Kondratyev V.G. Grammaticheskii stroi iazyka pamiatnikov drevnet'yrkskoi pismennosti VIII-XI vv. [The grammatical structure of the language of the monuments of ancient Türkic writing in the VIII-XI centuries] (Leningrad University, Leningrad, 1981) [in Russian].
11. Salkynbai A. Tarikhi sozzhasam (Semantics aspect) [Kazakh history word formation (semantic aspect)] (Kazakh University, Almaty, 1999) [in Kazakh].
12. Voprosy metodiki sravnitelno-istoricheskogo izychneniia indoevropeskikh iazykov [Questions of methods of comparative historical study of Indo-European languages] (Izdatelstvo AN SSSR, Moscow, 1956) [in Russian].
13. Ivanov S.K. O sohraneni v stroe iazyka ego prejnih sostoianii [On the preservation in the structure of the language of its previous states], Sovetskaia t'yrkologua [Soviet Türkology], 6, 9-16 (1973).
14. Slavsky F. Iz opyta raboty nad etimologicheskim slovarem polskogo iazyka [From the experience of working on the etymological dictionary of the Polish language], Voprosy iazykoznanija [Questions of linguistics], 4, 55-59 (1976).
15. Kaidarov A.T. Str'ukt'ura odnoslojnykh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language] (Gylm, Almaty, 1986) [in Russian].
16. Najip E.N. O srednevekovykh literat'yrnykh traditsiakh i smeshannykh pismennykh iazykakh [About medieval literary traditions and mixed written languages], Sovetskaia t'yrkologua [Soviet Türkology], 1, 38-46 (1970).
17. Alekseev A.A. O printsipakh semasiologii "k'lt'yrnykh slov" (Istoria slova "ch'inovnik" v r'yskom iazyke XVIII v.) [On the principles of the semasiology of "cultural words" (History of the word "official" in the Russian language of the 18th century)], Sistemnye otnosheniia v leksike i metody ih izychneniia [System relations in

vocabulary and methods of their study], *Mejv'yzovskii nauchnyi sbornik* [Interuniversity scientific collection], 98-105 (1983).

18. Korovanenko T.A *Semanticheskie osnovy vydeleniia mnogoznachnykh slov i omonimov v dialektnom slovare* [Semantic foundations for highlighting polysemantic words and homonyms in a dialect dictionary], *Issledovaniia po istoricheskoi semantike* [Research on historical semantics], 14-24 (1980).

19. Umiruliev K., Ibatov A., Zhabanov E. *Til tarikhy - tildin uz koynauynda* [The history of the language-in the language itself], *Kazakh tili men әdәbieti* [Kazakh language and literature], 3, 64-70 (1991).

20. Gaidarov A.T. *Tıyrkskaia etimologıia: problemy i zadachi* [Türkic etymology: problems and tasks], *Problemy etimologii tıyrkskih iazykov* [Problems of etymology of Türkic languages], 5-25 (1990).

21. Trubachev O. N. *Rekonstrıyksiia slov i ih znachenıı* [Reconstruction of words and their meanings], *Voprosy iazykoznanıia* [Questions of linguistics], 3, 3-14 (1980).

22. Suleimenov O. *Tıyrki v doistorıı* [Türks in prehistory], (Atamura, Almaty, 2002) [in Russian].

23. Pisani V. *Etimologıia. Istorıia – problemy – metody* [Etymology. History - problems - methods] (Foreign Literature, Moscow, 1956) [in Russian].

24. Bulakhovsky L.A. *Vvedenie v iazykoznanıe, Ch. II, Semasiologıia* [Introduction to Linguistics, Part II, Semasiology] (Uchpedgiz, Moscow, 1953) [in Russian].

25. Slavsky F. *Iz opyta raboty nad etimologicheskim slovarom polskogo iazyka* [From the experience of working on the etymological dictionary of the Polish language], *Voprosy iazykoznanıia* [Questions of linguistics], 4, 55-59 (1976).

26. Tatarintsev B.I. *O rekonstrıyksiı motivıryıyego semanticheskogo priznaka v protsesse etimologizatsıı (na materiale tıyrkskih iazykov)* [On the reconstruction of a motivating semantic feature in the process of etymologization (based on the material of the Turkic languages)], *Teoriia i praktika etimologicheskikh issledovanıı* [Theory and practice of etymological research], 35-42 (1985).

27. Najip E.N. *Tıyrkoiazychnyi pamiatnik HIV veke, «Gıyistan» Seifa Sarai i ego iazyk* [Türkic-speaking monument of the 14th century, «Gulistan» of Seif Sarai and its language], Ch. I, (Nauka, Almaty, 1975) [in Russian].

28. *Drevnetıyrkskii slovar* [Ancient Türkic dictionary], (Nauka, Leningrad, 1969).

29. *Kazakh tilinin tusindirme sozdigi 5-t, (O-Ө)* [Explonatory dictionary of the Kazak language 5-b], (Gylım, Almaty, 1976) [in Kazakh].

30. Trubachev O. N. *Rekonstrıyksiia slov i ih znachenıı* [Reconstruction of words and their meanings], *Voprosy iazykoznanıia* [Questions of linguistics], 3, 48-56 (1980).

31. Nurmagambetov Ә. *Bes zhıyz bes soz* [Five zhuz and five words] (Rauan, Almaty, 1994) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер:

Жалмаханов Шапагат Шарапәтұлы – профессор, филология ғылымдарының докторы, тілдерді дамыту орталығының профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Жартыбаев Асылбек Есенқұлұлы – профессор, филология ғылымдарының докторы, Silkway Халықаралық университеті тілдік пәндер кафедрасының профессоры, Шымкент, Қазақстан.

Zhalmakhanov Shapagat Sharapatuly – Professor, Doctor of Philology, Professor of the Language Development Center Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan.

Zhartybaev Assylbek Eshenkululy – Doctor of Philology, Professor of the Language of International University Silkway, Shymkent, Kazakhstan.

G.A. Kozhakhmetova*
S.Zh. Tazhibayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
*Corresponding author: kozhakhmetova_ga_2@enu.kz

Kazakh jewelry: problems of translation and creation of a multilingual thesaurus

Abstract. *In the era of globalization, the significance of some national decorations is lost, and their etymology had been forgotten. Since the time of independent Kazakhstan, more attention has been paid to the revival of national culture and its values. Kazakh jewelry is important part of national culture.*

Kazakh jewelry has been studied by Kazakhstani scientists in the fields of ethnography, history, culture, and language. However, Kazakh jewelry vocabulary has not been the subject of special research in comparative and contrastive aspects. Besides, the peculiarities of the translation of jewelry items from Kazakh into other languages have not been previously studied.

The State Program "Digital Kazakhstan" requires an innovative approach to linguistic research. Currently, there is a great need to create innovative modern dictionaries. These dictionaries are (electronic) multilingual dictionaries/thesauri on subject areas, developed by linguists in cooperation with specialists of computer science.

Keywords: *jewelry vocabulary, terminology, electronic multilingual dictionary/thesaurus, Translation, Ethnolinguistics, Computational linguistics.*

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-55-63

Introduction

The jewelry vocabulary in the Kazakh language has been preserved mainly in the museums, ethnographic materials, and works of art. Researching the ethnolinguistic nature and studying the origins of the meaning of national jewelry, defining its functional and semantic meaning is topical. The national jewelry attracts tourists, as a kind of brand of the country. Therefore, translators should interpret the meaning and purpose of national decorations by providing semantically correct equivalents. If you know the specific and national features in the semantics of vocabulary, universal and unique nominations you are able to provide qualitative

translation. A multilingual dictionary of jewelry terms is a good solution because all the above can be reflected in it.

In the transition to a modern digital system, it is relevant to provide background knowledge that contributes to understanding the national concepts meaning and to switch to new electronic forms of creating dictionaries, glossaries, and thesauri for high-quality translation. As in other areas, there is a need to create a new multilingual electronic dictionary/thesaurus of jewelry terms, based on the semantics that provides obtaining ethnolinguistic information. The creation of an electronic multilingual thesaurus of jewelry terms will contribute to further work on the creation of the Kazakh language corpus.

The study of the values that show the specific nature of the Kazakh people, language and culture, functional styles of language, especially scientific register, and the desire to enhance the status of the state language have social significance. This direction is important for national ideas “Mangilik El”, “Rukhani Zhangyru”, and the state program “Digital Kazakhstan”.

Jewelry related to the national culture is of scientific interest for researchers in various fields of science. As one of the cultural values of the Kazakh people, jewelry was investigated by experts in the field of history, ethnography, and linguistics Kh. Argynbaev [1], Sh. Zh. Tokhtabaeva [2], R. N. Shoibekov [3] and others. But Kazakh jewelry vocabulary had not been the subject of special comparative-contrastive studies. The peculiarities of the translation of jewelry from Kazakh into Russian and English have not been previously studied as well. Systematization and rubrication of jewelry terms in the Kazakh language enable to streamline and classify jewelry terms for the Kazakh language corpus.

The base of terms of the Kazakh jewelry industry needs to be updated and supplemented because the etymology and manufacturing technology of some jewelry items began to be forgotten. Ethnolinguistic research, focused on the origins of concepts, will allow to find out the emergence of a particular product, to have a better understanding and determine the role of national jewelry in the ethnic group culture and lifestyle. So, an ethnolinguistic approach to outline the semantics of jewelry terms in the Kazakh language is topical.

Jewelry terms in Kazakhstan received a new impetus after independence. Craftsmen, jewelers began to revive folk crafts, metal and stone processing technology, and functional purpose of the product. In this regard, the terminological base of jewelry began to be enriched by new terms.

It is the challenge ahead to study:

- ways of formation and application of the jewelry terminology in the Kazakh language;
- linguistic materials related to the common Turkic lexical fund;

- issues of ethnolinguistic research of national jewelry;

- symbolism inherent in Kazakh national jewelry and functional-semantic meaning;

- semantic equivalents of the jewelry terms in the Russian and English languages;

- systematization and classification of the terminological base and texts;

- creation of an electronic multilingual (Kazakh-Russian-English) thesaurus on the jewelry terms and a web portal based on the international interoperable system Thez.

In the Kazakh language, jewelry vocabulary is considered to be a professional vocabulary. R. Shoibekov divides jewelry vocabulary into three groups: national, dialectal, and special. At the same time, R. Shoibekov notes that most of the jewelry vocabulary is found in terminological dictionaries and should be considered in the light of the term formation. One of the theoretical studies of the term is the formation of industry terms. The proper formation of industry terms, their consistent use affects the national language development. In this regard, the scholar notes the importance of terminological and translation dictionaries [3, 144].

Researchers observe that a significant part of the terms in the modern Kazakh language are common words [3, 146]. It can be said that craft vocabulary belonging to professional words also refers to the vocabulary that complements a number of terms, since most of them tend to be terminized. Let us illustrate some example, such words as *däneker* (solder), *kireuke* (enamel), *otqaq* (scale), etc. have the meaning of the term in the jewelry industry. The idea of using the works of fiction and other fields as a source of terminology to reduce the borrowings from other languages is supported by many terminologists.

Issues of Kazakh terminology have attracted many Kazakh researchers as A. Baytursynuly [4], O. Aitbaiuly [5, 6], A. Kaidar [7], theoretical and practical aspects of industry terms formation are found in the works of Sh. Kurmanbaiuly [8, 9, 10], Zh. S. Beisenova [11], E. Abdirasilov [12], B. Kaliuly [13], S. Isakova [14], and foreign linguists A. A. Reformatsky [15], D. S. Lotte [16], V. M. Leichik [17], Yu. N. Marchuk [18], A. V.

Superanskaya [19], M.-T. Cabré [20], the jewelry industry was studied by Kh. Argyntbaev [1], Sh. Zh. Tokhtabaeva [2], R. N. Shoibekov [3, 4], the computational linguistics by A. K. Zhubanov [21] and others. Creation of a thesaurus in computer lexicography are studied by A. M. Fedotov, Zh. A. Tusupov, O. A. Fedotova, M. A. Sambetbaeva [22, 23, 24].

The multilingual thesaurus is a new interdisciplinary direction in Kazakhstani science. This research of multilingual thesaurus is conducted at the intersection of such disciplines as Translation, Turkology, Kazakh Lexicology, Terminology, Computational linguistics, and Computer Science, and meets the requirements of interdisciplinary research.

The issues of creating multilingual thesauri were studied by M. Faal-Hamedanchi [25], A. A. Proshina [26], A. Yu. Shevtsova [27]. The issues of creating an electronic thesaurus for the Turkic languages were studied by A. M. Galieva and O. A. Nevzorova [28]. Kazakhstani scholars as M. Sambetbaeva [24], A. Nugmanova [29], and A. Bayekeyeva [30] deal with the problems of creating multilingual electronic thesaurus. Nevertheless, the special comprehensive research on jewelry terminology in this regard has not been carried out, that is, the issue of creating multilingual electronic thesaurus needs a solution.

Methods of research and ethical issues

The linguistic analysis methodology is used systematizing the Kazakh jewelry terms, to identify the specific features of Kazakh jewelry terms formation, and to conduct a comparative-contrastive analysis of identical terms in the English and Russian languages.

The statistical methodology and formalization of the translation process (localization) is used in adapting loan words (terms) to the Kazakh language. Machine learning methodology as automatic rubrication, object-relational, and building subject domain ontology is also used in creating an electronic thesaurus. The integration methodology is used for cross-disciplinary links.

The methods of creating an electronic dictionary (thesaurus) of jewelry terms will be

subsequently implemented in the creation of multilingual dictionaries in other fields of science. It affects the creation of the multilingual electronic dictionary (thesaurus) based on a database on the jewelry terms in Kazakh, Russian and English. Creation of an electronic multilingual (Kazakh-Russian-English) thesaurus of jewelry terms and a web portal is based on the innovative methods of the international interoperable system Thez, experimented at the Institute of Computational Technologies, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (ICT SB RAS).

Discussion

General problems. Reviewing the scientific literature, it was found that jewelry terms had not been studied of different language systems comprehensively. The electronic multilingual thesaurus can contribute to expanding the functions of the scientific style of the Kazakh language, systematizing the terms of national jewelry, determining their semantic meaning, which helps to prevent translation errors.

The semantic approach means a content component in information (computer) search. An interoperable dictionary that meets professional requirements for information retrieval and machine translation is a controlled dictionary. Thesaurus is a comprehensive electronic dictionary of terms in an interoperable system with links that include several types of dictionaries as explanatory, translation, multilingual, synonymous, and terminological dictionaries.

On one hand, the study should be ethnolinguistic and focused on the study of the origins of the designation of concepts expressed in the name of national jewelry. On the other hand, it enables a high-quality translation of the Kazakh jewelry names into Russian and English. Semantically correct translation can be done using a multilingual (controlled) dictionary. A controlled multilingual thesaurus of jewelry terms meets the requirements of the state program for digitalization of Kazakhstan.

Current situation of studying jewelry terms. It is known that the Terminology Committee of

Kazakhstan has been carrying out intensive work to systematize the terms in various areas in Kazakh-Russian terminological dictionaries. Although almost all the terms have been translated into Kazakh or Russian, their translation is often not appropriate, and it is difficult to choose the correct semantic equivalent for the translator. This raises the question of insufficient translation of national concepts into other languages and identification of an appropriate analog in interpreting these concepts.

In translating national concepts into other languages or finding an appropriate equivalent there is a problem of insufficient comprehensive interpretation of these concepts. In the unified republican terminological electronic base of terms of science, education, technology and economics, social and social terms (“Termincom.kz”), the jewelry industry terms are most often included in the terms of *mining and metallurgy, culture and art, chemistry, mechanical engineering, light and textile industry, history, architecture, and construction, etc.*, since the jewelry craft is at the intersection of these industries. For example, the term *dänekerleu-soldering (a method of mounting separate components of products using low-melting metal alloys-soldering)* that also refers to the jewelry industry, is translated as *soldering (culture and art), (electronics), (mechanical engineering), (metallurgy), welding (light and textile industry)* [31]. In addition to the words common to several industries, there are terms of the jewelry industry. For example, *qaraitu* or *kavkadau* (niello), *simkepteu* (filigree), *aptau* (gilding), *kupteu* (plating with silver), etc.

Perspectives of studying jewelry terms. The state program “Rukhani Zhagyru” sets such important tasks as the revival of spiritual unity of Kazakh people, the state language, and the position of Kazakh culture in a globalized world. So, to create an electronic multilingual thesaurus of jewelry terms will contribute to the further creation of the Kazakh language corpus.

The rubrication of industry terminology on the online platform reflects the uniqueness of the Kazakh language, since the formation of the vocabulary of Kazakh jewelry is deeply rooted in the ancient Turkic vocabulary, and enables

to determine the specific, national features in the semantics of this vocabulary, universality and uniqueness of nominations in the jewelry name. Studying the issues of thesaurus is a new interdisciplinary study at the intersection of Computational linguistics, Translation Studies, Turkology, Terminology, and Information Technology. The scientists of the Institute of Computational Technologies, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences are involved in creating a thesaurus of terms on Information Technology. The institute (Novosibirsk, RF) has created a unique online platform that includes not only terms of subject areas, but also dictionary entries in Russian.

There is a need to create Kazakh-English online dictionaries. Such electronic databases as [<https://sozdik.kz/>, <https://www.multitran.com/>, <http://www.mining-enc.ru/>] are not always compatible with fast information retrieval [32, 33, 34]. Therefore, most people have to deal with Russian language for performing Kazakh-English translation because there is no comprehensive trilingual dictionary in electronic format. The solution of these problems can be in the creation of new multilingual Kazakh-Russian-English dictionaries. So that, it is necessary to research, systematize and describe terms of the Kazakh language, including national jewelry terms.

The multilingual thesaurus will contribute to the creation of an electronic base of terms of the Kazakh language, including texts of various genres, metadata, semantic equivalents for translation into English and Russian, synonyms, associative, hierarchical series, and other empirical material on the jewelry terms.

Results

In general, the jewelry items in the Kazakh language reflect their peculiarities depending on the **method for producing** (*örme bilezik - braided bracelet*), **shape** (*žalpaq bilezik - flat bracelet*), **pattern** (*bağdarlı saqina - patterned ring*), **material** (*zer belbeu - gilded leather belt*), **gemstone** (*aqiğ sirğa - carnelian earrings*), **resemblance to another object** (*ai sirğa - crescent earrings*), **body part** (*tamaq alqa - neck jewelry*), **function** (*neke saqina - wedding*

ring), **an additional element** (*qoñırauli šolpı - hair jewelry with bell*), **status** (*datqalıq belbeu – datqa's belt (datqa - high-level administrative title)*), and **the name of Kazakh tribe** (*Adai sırğa- Adai earrings*).

Dialectal and archaic words represent peculiarities of the jewelry vocabulary. There are many archaisms in the dictionary of Kazakh jewelry art as *altınmen bulau* (gold plating), *altın malu* (gilding), *altın šayu* (gold panning), *dan alqa* (a high rank, position necklace), as well as dialectisms as *baqır šaiqau* (gold panning), *deñment* (decorated silver belt), *žastıq tumar* (underarm amulet), *burğuız* (pattern making tool) [35]. Of course, not all jewelry lexical units can become terms, but it is possible to use the words in Kazakh as an alternative to jewelry terms in other languages.

There is a problem of transferring national identity in translating national concepts. The methods as transcription, transliteration, replacement, calques, description, and interpretation are used in translating the jewelry lexical units in the books of art, ethnographic and museum materials. These methods have their own advantages and disadvantages. In the book of traditional jewelry, which is printed in three languages, the *shekelik* (*jewelry attached to the headdress*) is translated as “decorations for temples” [2, 42], which is not quite correct. This way of translation does not reveal the meaning, since “temple” has another meaning as “a small church”. We propose the translation for *shekelik* - “temple rings” as it is more accurate. The analyses we have done has shown that sometimes translations do not give a complete description of the subject. To settle such problems translators should use illustrations for giving the right equivalent in translation of untranslatable vocabulary (see examples 1-2). We believe that this methodology helps to contribute to making a high-quality translation.

(1) Baldaq

A ring without a stone, made of gold or silver. Previously, the baldak was mainly worn by men. It is also called sakina in the local language [35].

[36]

(2) Bezeubas/bezeuiš

Burin, an iron tool for patterning a solid object [35].

[36]

A. Baekeyeva who studies branch terminology, considers the issue of placing equivalents of terms in other languages on a special web platform. This web platform was implemented as part of a joint project between L.N. Gumilyov Eurasian National University and the Institute of Computational Technologies, Siberian Branch of the RAS (Russia, Novosibirsk) in developing a thesaurus of terms. The platform allows searching information of industry terms, find data from a worldwide database. Such electronic dictionaries/thesauri helps to find jewelry terms and to understand the meaning of terms in the jewelry industry as well [30].

Conducting collaborative interdisciplinary study is essential. Systematizing the jewelry terms, determining their role, functional and semantic meaning in the worldview of people find a solution to some problems of high-quality translation. UNESCO Online Thesaurus, AGCOM Thesaurus, created in line with international standards and in conjunction with NISO dictionaries [37] may serve as evidence of interoperable technical specifications of online thesaurus.

Creation and application of an interoperable thesaurus of the jewelry terms in relation to other industry-specific terms, using the methodology of a Kazakhstani web portal based on ICT SB RAS platform, will maintain the terminological base systematically, develop the corpus of the Kazakh language and make it available.

Conclusion

The systematization of the jewelry terms on the online platform allows translators, turkologists, jewelry specialists, and IT specialists to find the best equivalents in other languages while searching and translating information. Mobile and online thesaurus allows finding the necessary information on various issues, background knowledge, their translations etc. in a short time. It enables the scientists and specialists in various

fields to develop a concept of creating a national corpus of the Kazakh language and contributes to the development of new areas of knowledge in Kazakh linguistics, such as “Corpus linguistics”.

Studying the terms strengthens and expands the functions of the scientific style of the Kazakh language and contributes to raising

the status of the state language, and important in the implementation of national ideas of the state programs. The use of the multilingual intelligent search system of thesaurus makes it possible to provide the scientific methods for the development of modern dictionaries in various fields.

Әдебиеттер тізімі

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, – 1987. -128 б.
2. Тохтабаева Ш. Ж. Қазақтың зергерлік өнері. Алматы кітап баспасы 2011. -384 б.
3. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы: Қазақстан, – 1993. – 190 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, –2009. – 346 б.
5. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиялық мәселелері. –Алматы: Абзал-Ай, –2013. – 400 б.
6. Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. –Алматы: Абзал Ай, 2014. – 384с.+16 с.
7. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, –1998. –304 б.
8. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: Зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. –Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.+16 жапсырма бет.
9. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, –1998. – 208 б.
10. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы. –2005. –240 б.
11. Бейсенова Ж. С. Отраслевая терминология: системность, типология, функционирование. Монография, 2-е издание. – Астана, – 2011. – 232 с.
12. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, – 2005. – 208 б.
13. Қалиұлы Б. Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. – Алматы, –2008. –160 б.
14. Исакова С. С. Қолданбалы терминология. Оқу құралы. – Ақтөбе, – 2015. – 175 б.
15. Реформатский А. А. Мысли о терминологии. М.: Наука, 1986. С 250.
16. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: АН СССР, – 1961. – 160 с.
17. Лейчик В. М., Шелов С. Д. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. Часть II. – М: Всесоюзный центр переводов, –1990. – 80 с.
18. Марчук Ю. Н. Методы моделирования перевода. – М., – 1985. – 202 с.
19. Супранская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М: Книжный дом «Либроком», – 2012, – 248 с.
20. Maria Teresa Cabré, Terminology: Theory, Methods and Applications. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, – 1999. – 248 p.
21. Жұбанов А. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, – 2007. – 204 б.
22. Федотов А. М., Тусупов Д. А., Самбетбаева М. А., Еримбетова А. С., Бакиева А. М., Идрисова А. И. Модель определения нормальной формы слова для казахского языка // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Информационные технологии. – 2015. – Т. 13, вып. 1. – С. 107-116. URI: <http://www.nsu.ru/xmlui/handle/nsu/10103>
23. Федотов А. М., Идрисова И. А., Самбетбаева М. А., Федотова О. А. Использование тезауруса в научно-образовательной информационной системе // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Информационные технологии. – 2015. – Т. 13, вып. 2. – С. 86-102. URI: <http://www.nsu.ru/xmlui/handle/nsu/10114>
24. Самбетбаева М. А. Ғылыми білім беру қызметін қолдауға арналған ақпараттық жүйе үшін ақпараттық технологиялар бойынша қазақ тілі морфологиясын ескере отырып көптілді тезаурус жасау. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, – 2016.
25. Фаал-Хамеданчи М. Тезаурусное представление терминов нефтегазовой отрасли в русском и персидских языках: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук: 10.02.20 / Фаал-Хамеданчи Марьям; – М.: Российский университет дружбы народов, – 2010. – 18 с.

26. Прошина А. А. Моделирование двуязычного словаря-тезауруса по экономике: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филолог. наук: 03.00.13 / Прошина Александра Александровна; Уральский государственный технический университет-УПИ. – Екатеринбург, – 2008. – 23 с.
27. Шевцова А. Ю. Моделирование нормативного двуязычного словаря-тезауруса терминов авиационной экологии: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Шевцова Анна Юрьевна; Тюменский государственный университет. – Тюмень, – 2014. – С. 24.
28. Галиева А. М. Базовые принципы построения тезауруса типа Wordnet для татарского языка / А. М. Галиева, О. А. Невзорова; Proceedings of Kazan University // Humanities Series // Ученые записки Казанского университета // Серия Гуманитарных наук, – 2014. – №156(5), – С. 210–220.
29. Нугуманова А. Б. Предметно-ориентированные модели и методы распределенного поиска, обработки и анализа текстовой информации в сети Интернет [Electronic resource]: диссертация на соискание ученой степени доктора философии: 6D07030 «Информационные системы», – 2014.
30. Bayekeyeva A., Tazhibayeva S., Beisenova Zh., Shaheen A., and Bayekeyeva A. Controlled Multilingual Thesauri for Kazakh Industry-Specific Terms. Social Inclusion. Cogitatio Press. E-ISSN:2183-2803. Year 2021, Volume 9, Issue 1. 35-44 pp. DOI: 10.17645/si.v9i1.3527. www.cogitatio.press.com/socialinclusion/article/view/3527
31. Terminkom [Terminkom]. Available at: <http://termincom.kz/> (Accessed: 10.02.2021).
32. Sozdik [Dictionary]. Available at: <https://sozdik.kz/> (Accessed: 10.02.2021)
33. Mul'titran [Multitran]. Available at: <https://www.multitran.com/> (Accessed: 10.02.2021).
34. Dobycha poleznyh iskopaemyh [Mining]. Available at: <http://www.mining-enc.ru/> (Accessed: 10.02.2021)
35. Shoibekov P. Qazaq zergerlik öneriniñ sözdigi [Dictionary of Kazakh jewelry art]. - Almaty: Ğylym, 1991. -88 p.
36. Qazaqtyñ etnografialyq kategoryalar, uğymdar men ataularynyñ дәsturlı juiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. 5-volume encyclopedia. (Almaty: 2011-2014).
37. NISO [NISO]. Available at: <https://www.niso.org/schemas/iso25964> (Accessed: 10.02.2021)

Г.А. Кожаметова, С.Ж. Тажибаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақ зергерлік бұйым атаулары: аудару және көптілді тезаурус құрастыру мәселелері

Аңдатпа. Жаһандану кезеңінде ұлттық сәндік бұйым атауларының мәні, шығу төркіні, ұлттық сипаты ұмытыла бастаған еді. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін ұлттық құндылықтардың бірі ретінде зергерлік бұйымдарға және олардың жасалу, қолданылу ерекшеліктеріне ерекше назар аударылды.

Қазақ әшекей бұйымдары этнография, тарих, мәдениет, тіл саласындағы отандық зерттеушілер тарапынан жан-жақты зерделенді. Алайда қазақ тіліндегі зергерлік бұйым атауларын, олардың ерекшеліктерін салыстыра-салғастыра зерттеу арнайы зерттеу пәні ретінде қарастырыла қойған жоқ. Әшекей бұйымдарға қатысты лексиканың шет тілдеріне аударудың ерекшеліктерін саралау да жеткіліксіз.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы лингвистикалық зерттеулерден жаңашыл көзқарасты талап етеді. Қазіргі цифрландыру кезеңінде заманауи инновациялық сөздіктерді түзу қажеттігі туындап отыр. Мұндай сөздіктерге тіл және ақпараттық технологиялар мамандары бірлесіп әзірлейтін түрлі сала бойынша көптілді электронды сөздіктер/тезаурустар жатады. Мақалада осы зергерлік бұйым атауларының аударылуы мен тезаурус түзу мәселесі талдау нысанына алынады.

Түйін сөздер: Зергерлік лексика, терминология, көптілді электрондық сөздік/тезаурус, аударма, этнолингвистика, компьютерлік лингвистика.

Г.А. Кожаметова, С.Ж. Тажибаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Казахские ювелирные изделия: проблемы перевода и создания многоязычного тезауруса

Аннотация. В эпоху глобализации многие значения национальных украшений, их этимология, передающая своеобразный смысл, стали забываться. После обретения независимости Казахстана большое внимание стало уделяться одной из важных национальных ценностей – ювелирным изделиям и особенностям их применения.

Казахские ювелирные изделия были изучены отечественными учеными, работающими в области этнографии, истории, культуры, языка. Однако казахская ювелирная лексика не была предметом специальных исследований в сравнительно-сопоставительном плане. Также ранее не изучались особенности перевода ювелирной лексики с казахского языка на другие.

Государственная программа «Цифровой Казахстан» требует инновационного подхода в проведении лингвистических исследований. В настоящее время существует необходимость в создании инновационных современных словарей. Такими словарями являются управляемые (электронные) полиязычные словари/тезаурусы по предметным областям, разрабатываемые лингвистами совместно со специалистами информационных технологий.

Ключевые слова: ювелирная лексика, терминология, электронный полиязычный словарь/тезаурус, перевод, этнолингвистика, компьютерная лингвистика.

References

1. Argynbaev H. Qazaq halqynyñ qolöneri [Handicraft of the Kazakh people]. (Öner, Almaty, 1987, 128 p) [in Kazakh].
2. Tohtabaeva Sh. Zh. Qazaqtyñ zergerlik oneri [Kazakh jewelry art]. (Almaty kitap, 2011, 384 p) [in Kazakh].
3. Shoibekov R. N. Qazaq zergerlik öneriniñ leksikasy [Kazakh jewelry vocabulary]. (Almaty: Qazaqstan, 1993, 190 p) [in Kazakh].
4. Baitursynuly A. Til – qural. (Almaty: Sardar, 2009, 346 p) [in Kazakh].
5. Aitbaiuly Ö. Qazaq til biliminiñ terminologyalyq мәseleleri [Problems of terminology of Kazakh linguistics]. (Almaty: Abzal-Ai, 2013, 400 p) [in Kazakh].
6. Aitbaiuly Ö. Osnovy kazakhskoi terminologii [Foundations of Kazakh Terminology]. (Almaty: Abzal Ai, 2014, 384+16 p.).
7. Qaidarov Ä. Qazaq tiliniñ özekti мәseleleri [Topical issues of the Kazakh language]. (Almaty: Ana tili, 1998, 304 p) [in Kazakh].
8. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiyasy: Zertteuler, oqulyq, sözdik, bibliografiya [Kazakh terminology: Research, textbook, dictionary, bibliography]. (Almaty: Sardar, 2014, 928+16 p).
9. Qurmanbaiuly Sh. Qazaq leksikasınıñ termindenui [Terminologization of Kazakh vocabulary]. (Almaty, Ğylym, 1998. 208 p) [in Kazakh].
10. Qurmanbaiuly Sh. Terminqor qalyptastyru közderi men terminjasam täsilderi [Terminology sources and term formation methods]. (Almaty, 2005, 240 p) [in Kazakh].
11. Beisenova J.S. Otrasleyvaya terminologiya: sistemnost', tipologiya, funktsionirovanie [Industry terminology: system, typology, function]. Monograph, 2nd edition. (Astana, 2011, 232 p) [in Russian].
12. Äbdiräsilov E. Qazaq terminografyasınıñ jüyesi [Kazakh terminography system]. (Astana, 2005, 208 p) [in Kazakh].
13. Qaliuli B. Qazaq termintanyminyñ özekti мәseleleri [Topical issues of Kazakh terminology]. (Almaty, 2008, 160 p) [in Kazakh].
14. Isakova S. S. Qoldanbaly terminologiya [Applied terminology]. Oqu quraly. (Aqtöbe, 2015, 175 p) [in Kazakh].
15. Reformatski A. A. Mysli o terminologii [Thoughts on terminology]. (M.: Nauka, 1986, 250 p) [in Russian].
16. Lotte D. S. Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoi terminologii [Fundamentals of building scientific and technical terminology]. (M.: AN SSSR, 1961, 160 p) [in Russian].
17. Leichik V. M., Shelov S. D. Lingvisticheskie problemy terminologii i nauchno-tekhnicheski perevod [Linguistic problems of terminology and scientific and technical translation]. Part II. (M: Vsesoyuzny tsentr perevodov, 1990, 80 p) [in Russian].
18. Marchuk Y. N. Metody modelirovaniya perevoda [Translation modeling techniques]. (M., 1985, 202 p) [in Russian].
19. Superanskaya A. V., Podolskaya N. V., Vasilyeva N. V. Obshchaya terminologiya: Voprosy teorii [General Terminology: Theoretical Issues]. (M: Knizny dom "Librokom", 2012, 248 p) [in Russian].
20. Maria Teresa Cabré, Terminology: Theory, Methods and Applications. (John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1999, 248 p) [in English].
21. Jubanov A. Kompyuterlik lingvistikağa kirispe [Introduction to Computational Linguistics]. Oqu quraly. (Almaty: Qazaq universiteti, 2007, 204 p) [in Kazakh].
22. Fedotov A. M., Tusupov D. A., Sambetbaeva M. A., Erimbetova A. S., Bakieva A. M., Idrisova A. I. Model opredeleniya normalnoi formy slova dlya kazakhskogo yazyka [Model of determining the normal word form

for the Kazakh language] // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Serya: Informatsionnye tekhnologii. T. 13, ed. 1. 107-116 (2015). RI: <http://www.nsu.ru/xmlui/handle/nsu/10103> [in Russian]

23. Fedotov A. M., Idrisova I. A., Sambetbaeva M. A., Fedotova O. A. Ispolzovanie tezaurusov v nauchno-obrazovatelnoi informatsionnoi sisteme [Using thesaurus in the scientific and educational information system] // Vestnik Novosibirskogo gos. universiteta. Serya: Informatsionnye tekhnologii. T. 13, ed. 2. S. 86-102 (2015). URI: <http://www.nsu.ru/xmlui/handle/nsu/10114> [in Russian]

24. Sambetbaeva M. A. Ğylymi bilim beru qyzmetin qoldauğa arnalğan aqparattyq jüye üşin aqparattyq tehnologiýalar boıynşa qazaq tili morfologiyasın eskere otyryp köptildi tezaurus jasau [Creation of a multilingual information technology thesaurus for information systems to support scientific and educational activities, taking into account the morphology of the Kazakh language]. (PhD Doctoral dissertation) (Astana, 2016).

25. Faal-Khamedanchi M. Tezaurusnoe predstavlenie terminov neftegazovoi otrasli v russkom i persidskih yazykah [Thesaurus presentation of oil and gas industry terms in Russian and Persian languages]. (Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences: 10.02.20 / Faal-Khamedanchi Maryam; (M.: Rossiiski universitet druzhby narodov, 2010, 18 p) [in Russian].

26. Proshina A. A. Modelirovanie dvuyazychnogo slovary-tezaurusov po ekonomike [Modeling a bilingual dictionary-thesaurus in Economics]. (Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences: 03.00.13 / Proshina Aleksandra Aleksandrovna; Uralski gosudarstvenny tekhnicheski universitet - UPI. (Ekaterinburg, 2008, 23 p) [in Russian].

27. Shevtsova A. Y. Modelirovanie normativnogo dvuyazychnogo slovary-tezaurusov terminov aviatsionnoi ekologii [Modeling of the normative bilingual dictionary-thesaurus of aviation ecology terms] (Abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences / Shevtsova Anna Yurievna; (Tyumenski gosudarstvenny universitet, Tyumen, 2014, 24 p) [in Russian].

28. Galieva A. M., Nevzorova O. A. Bazovye printsipy postroyeniya tezaurusov tipa Wordnet dlya tatarskogo yazyka [Basic principles of constructing a thesaurus of the Wordnet type for the Tatar language], [Proceedings of Kazan University // Humanities Series // Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta // Serya Gumanitarnykh nauk], №156(5), 2014. P. 210-220.) [in Russian].

29. Nugumanova A. B. Predmetno-orientirovannyye modeli i metody raspredelennoy poiska, obrabotki i analiza tekstovoy informatsii v seti Internet [Subject-oriented models and methods of distributed search, processing and analysis of text information on the Internet] [Electronic resource]: (PhD Doctoral dissertation (6D07030 "Informatsionnye sistemy", 2014) [in Russian].

30. Ainur Bayekeyeva, Saule Tazhibayeva, Zhainagul Beisenova, Aigul Shaheen and Aisaule Bayekeyeva. Controlled Multilingual Thesauri for Kazakh Industry-Specific Terms. Social Inclusion. Cogitatio Press. E-ISSN:2183-2803. Year 2021, Volume 9, Issue 1. 35-44 pp. DOI: 10.17645/si.v9i1.3527. www.cogitatiopress.com/socialinclusion/article/view/3527

31. Terminkom. Available at: <http://termincom.kz/> (Accessed: 10.02.2021).

32. Sozdik. Available at: <https://sozdik.kz/> (Accessed: 10.02.2021)

33. Multitran. Available at: <https://www.multitran.com/> (Accessed: 10.02.2021).

34. Mining. Available at: <http://www.mining-enc.ru/> (Accessed: 10.02.2021)

35. Shoibekov P. Qazaq zergerlik öneriniñ sözdigi [Dictionary of Kazakh jewelry art]. - Almaty: Ğylym, 1991. -88 p.

36. Qazaqtyñ etnografiyalıq kategoriyalar, uğymdar men ataularynyñ дәsturlı juiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. 5-volume encyclopedia. (Almaty: 2011-2014).

37. Niso. Available at: <https://www.niso.org/schemas/iso25964> (Accessed: 10.02.2021)

Авторлар туралы мәлімет:

Кожакметова Гүлсара Амангелдиевна – 6D020700-Аударма ісі мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, филология факультеті, аударма теориясы мен практикасы кафедрасы, Қажымұқан көшесі 11, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тажибайева Сауле Жаксылықбаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры, Қажымұқан көшесі, 11 Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kozhakhmetova Gulsara – Ph.D. student in Translation studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Philology faculty, Department of Translation Theory and Practice, 11 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Tazhibayeva Saule – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Philology faculty, Department of Translation Theory and Practice, 11 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Б.Т. Нұримапов

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан
(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com)

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасындағы «сұбашы» (әскербасы) бейнесі

Аңдатпа. Мақалада Қарахан дәуірі әдеби мұрасы Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегінде жырланған «сұбашы» яғни әскербасы бейнесі қарастырылады. Көркем шығармада әскербасының образы Күнтуды мен Өгдүлміштің сұхбаты арқылы берілген. Оны ашып көсерту үшін «Құтадғу біліктің» Р.Р.Арат жасаған латын графикасындағы транскрипциясы мен қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы негізге алынады. Зерттеу барысында 320-дан астам бәйітке талдау жасала отырып, негізгі төрт мәселе айқындалады. Біріншіден, шығармаға арқау болған әскербасының болмысы, кескін келбеті, қарым-қабілеті, яғни типтік бейнесі ашып көрсетіледі. Екіншіден, Қарахандар мемлекетіндегі әскербасының қандай болғаны және ол қызметтің маңызы дәлелденеді. Үшіншіден, әскербасының қосын басқару әдісі мен жорық тәсілдері және жалпы ел билеудегі ұстанымы сараланады. Төртіншіден, орта ғасыр әдебиетіндегі образ түзу әдісі қандай деңгейде екені зерделенеді. Жүсіп Баласағұн сомдаған «сұбашы» бейнесі орта ғасыр тарихын бағамдауға негіз бола алады.

Түйін сөздер: Жүсіп Баласағұн, Құтадғу білік, сұбашы, әскербасы, әскербасы бейнесі.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-64-74

Кіріспе

Жаугершілік замандардағы батырлар бейнесі әлем халқының фольклоры мен көне жазба мұрасында кеңінен көтерілген тақырыптың бірі. Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі батырлар бейнесі бұған дейін фольклортанушы ғалымдар тарапынан зерделеніп келеді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін әскери терминдер де тілдік тұрғыда қарастырылуда. Бұл ретте Қарахан дәуірі жәдігерлеріндегі батырлардың образы әдеби тұрғыда жан-жақты зерттеуді қажет етіп отыр. Сондықтан бұл мақалада Баласағұндық Жүсіптің «Құтадғу білік» атты шығармасындағы «сұбашы» бейнесі мен жорықтың жырлануы талданады.

«Құтадғу білік» – 1069 жылы Қарахан мемлекеті тұсында жазылған көркем шығарма. Оның оқиға желісі Күнтуды Еліг, Айтолды, Өгдүлміш және Одғұрмыш атты негізгі төрт кейіпкер арасында өрбиді. Мұндағы, Күнтуды Еліг – хан, Айтолды – ханның Бас уәзірі, Өгдүлміш – Айтолдының баласы әрі ханның Бас уәзірі, Одғұрмыш – Өгдүлміштің туысы әрі дүниені тәркеткен жан. Шығармада бұлардан бөлек, Көсеміш, Ерсіг, Құмару, Жұмысшы және Оғлан деген кейіпкерлер де кездеседі. Жүсіп Баласағұн осы кейіпкерлердің арасындағы сұхбат пен шиеленісті оқиғалар барысында Қарахан мемлекетіндегі билік өкілдерінің типтік образын сомдайды. Соның ішінде «Әскербасының» бейнесі мен әскери ұрыстың

әдіс-тәсілдері туындыға арқау болады. Автор онда мемлекет тарапынан әскербасыға қойылатын талаптар мен жүктелетін міндеттерді баяндайды. Сондай-ақ, әскербасының жан дүниесі мен сырт келбетін суреттеу арқылы түркі халықтарындағы ұрыс өнерінен хабар береді. Сондықтан, аталған тақырыпты зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымы үшін өзекті мәселенің бірі. Өйткені, түркі халықтарының әскери өнері мен сол жолда ерлік көрсеткен батырлар бейнесінің қандай болғаны филология ғылымы ғана емес, әскери өнер, тарих, философия, мәдениеттану, әлеуметтану ғылымдары үшін де маңызды саналады. Аталған тақырып бір жағынан Қарахан мемлекетінде әскери саланың қандай дәрежеде болғанын аңғартса, екінші жағынан әскербасы образының әдебиетте қалай бейнеленгенін көрсетеді. Сонымен қатар, Қарахан дәуірі әдебиетіндегі образ түзу дәстүрінен хабар береді. Оған «Құтадғу біліктегі» әскерге қатысты бәйіттерге жасалған әдеби талдау арқылы қол жеткізуге болады. Зерттеу нәтижесін филология ғылымы саласындағы іргелі зерттеулермен бірге, көне түркі тарихын насихаттауға арналған көркем фильм мен мультфильм дайындауда да қолдануға болады.

Зерттеу әдісі

«Әскербасы» туралы негізгі мәлімет «Құтадғу біліктегі» 2269-2429 аралығындағы бәйіттерде кездеседі. Сонымен қатар, бектер мен бектерге қызмет етудің қағидасы жырланған мәтіндерде де айтылады. Бәйіттің екі жол өлең екенін ескерсек, сонда бұл тақырыпқа 320 жолдан астам жыр арналған деген сөз. Оның Күнтуды Еліг пен Өгдүлміштің сұхбаты барысында айтылуы да әскербасының қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Жырда автор әскерді бастайтын ердің қандай болуы керекін, оған хан тарапынан артылатын міндет пен жорық кезінде қолданылатын әдіс-тәсілді баяндайды.

Бұл мақалада «Әскербасы» бейнесі аталған мәтін негізінде зерделенеді. Талдау үшін әуелі көркем шығармадағы образ бен оның маңызына қатысты теориялық

зерттеулер қарастырылады. Одан соң шығармадағы әскербасы бейнесін суреттеген бәйіттер сараланады. Дереккөз ретінде түрік ғалымы Р.Р.Араттың «Құтадғу біліктің» үш қолжазбасына сүйеніп жасаған транскрипциясы мен мағыналық аудармасы қатар қолданылады. Таңдалған бәйіттер әдеби тұрғыда талданады. Әскербасының жан-дүниесі, іс-әрекеті, кескін-келбеті және оның мемлекетке әкелетін пайдасы мен зияны талданып, нәтижесінде Қарахан мемлекетіндегі жорық өнері мен әскербасы бейнесі ашып көрсетіледі.

Әдебиеттерге шолу. Ескі түрік жазба деректеріндегі әскер тақырыбына қатысты мәселелер көптеген ғалымдар тарапынан қарастырылып келеді. Олардың қатарында Қазақстаннан М.Жолдасбеков, А.Аманжолов, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов, А.Егеубаев, Қ.Сартқожа, С.Сыздықов, С.Оразбай т.б. зерттеуші-ғалымдарды атауға болады.

Орхон жазба ескерткіштерін зерттеген түркітанушы ғалым Қ.Сартқожаұлының еңбектерінде Көктүрік қағанатының әскері туралы жан-жақты қарастырылады. Мәселен, Күлтегін бітіктасындағы мәтіндерді талдау барысында ол: «Орда маңындағы ішкі әскер басын Іш-Бұйрық» деп аталғынан жазады [1, 285 б]. Зерттеуші С.Оразбайдың бір мақаласында Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі әскери терминдердің қолданылуы қарастырылса [2, 173-181 б], келесі бір жазбасында көне түркілердің ұрыс тәсілдері зерделенген [3, 32-36 б]. Жоғарыда көрсетілген зерттеулер Қарахан дәуіріне дейінгі кезеңді қамтыса, тарихшы ғалым С.Сыздықов еңбегі Қарахан мемлекетіндегі әскери-шендік лауазымдарға арналған. Ол әрбір әскери шенге жеке-жеке түсініктеме бере отырып, олардың қолданылуы мен дәрежелерілерін талдайды [4, 258-289 б]. Сонымен қатар, «Құтадғу білікте» жырланған «сұбашы» бейнесін әдеби образ ретінде талдау осы мақала авторының еңбегінде шолу түрінде кездеседі [5, 61-66 б].

«Құтадғу білікте» жырланған әскери тақырып пен қолданылған әскери терминдерді С.М.Арсал, И.Кафесоглу, Р.Генч, С.Екер, Х.Ч.Үсер, З.Өнлер сынды түрік ғалымдары да қарастырды. Мысалы, мәдениеттанушы

ғалым И.Кафесоглу түркілер мен өзге халықтардың әскерін салыстырады [6, 269-279 б]. Ғалым С.Екер еңбегінде Қарахан дәуірінде қолданылған әскери терминдер «Құтадғу білік» пен «Диуани лұғат ат түрк» ескерткіші негізінде талданса [7, 104-133 б], ғалым З.Өнлер мақаласында бір ғана «ерат» термині талданды [8, 245- 254 б]. Аталмыш тақырып түркітану, мәдениеттану, тіл білімі және тарих ғылымдары саласында қарастырылғанымен әдебиеттану бағытында яғни әдеби көркем бейне ретінде зерттеуді қажет етеді.

Талқылау.

Ескі түрік жазба ескерткіштері оның ішінде Қарахан дәуірі жазба мұраларында әскери терминдер көптеп кездеседі. Бұл бір жағынан түрік халықтарында аталған саланың қаншалықты дамығанын көрсетсе керек. Қашқарлық Махмұттың «Диуани лұғат ат түрк» атты сөздігінде сү, бұйрық, шерік, тұтғақ, ерен және т.б. әскери терминдер кездеседі. Мысалы, «теркін сү – топтанған әскер» [9, 499 б] деп мысал келтіріледі. Баласағұндық Жүсіп «Құтадғу білікте» әскерді «сү», «ер ат» және «шерік» деп қолданса, әскерді бастайтын қолбасшыны «сұбашы» деп береді және оның жан-жақты сипаттайды.

Кез-келген шығармада автордың ойын жеткізетін негізгі құралдың бірі образ екені белгілі. Көркем бейнені ғалым З.Қабдолов: «Әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, сайып келгенде, осылардың құяр сағасы біреу, ол – образ» [10, 107 б] деп түсіндіреді. Осы тұрғыдан келгенде «Құтадғу біліктегі» Қарахан мемлекетінің әскерін басқарған қолбасшының бейнесі шебер суреттеледі. Яғни, автор онда «сұбашыны» жеке кейіпкер ретінде көрсетпейді, хан мен Бас уәзірдің сұхбаты кезінде сөзбен сомдайды. Жүсіптің бұл өзіндік ерекшелігіне ғалым А.Егеубаев: «Образды түзу әдістерінде де өзіндік ерекшеліктер басым» [11, 30 б] деп баға береді. Сондықтан, бұл зерттеуде әдебиеттану ғылымы тұрғысынан «Құтадғу білікте» жырланған әскербасының маңызы және оның бейнесі жан-жақты талданады.

Көне түрік халықтары құрған қағанаттарда жүз сардарды басқарған адам жүзбасы, мыңын басқарған мыңбасы және он мыңын басқарған түменбасы деп аталды. Жүсіптің жырлауынша, «сұбашы» – қағанаттың бүкіл әскерін басқаратын лауазым иесі. Сондай-ақ, ол тікелей ханға бағынады әрі дәрежесі Бас уәзірмен деңгейлес.

2418-бәйіт: vezir bir ikinçi sü başlar alem
birisi kılıç tutti biri kalem [12, 255 б].

Бірі – уәзір, екінші – әскербасы; бірі қылыш, бірі қалам ұстады [13, 129 б].

Шығармада бұл сөзді Өгдүлміш Құнтудыға берген жауабы барысында айтады. Сонда қылыш пен қалам ұстауды «ұлы іс, абыройлы іс» деп бағалайды. Демек, Қарахан мемлекетінде әскербасы өте маңызды қызмет саналған. Ол дәуірді жаугершілік заман деп қарайтын болсақ, оның солай болуы да – заңдылық. Келесі бәйітте оның маңызына тоқталады.

2419-бәйіт: bu il bağı örki bu iki tüzer
bu iki birikse anı kim üzer [12, 255 б].

Бұл мемлекеттік бағы мен тізгіні осы екеуінің қолында; екеуі біріксе, оны кім үзеді?! [13, 129 б].

Жорық кезінде әскердің жеңіске жетуі, жәй уақытта мемлекет іргесінің берік болуы және елдің ішкі-сыртқы қауіпсіздігі тікелей әскербасы мен уәзірге байланысты. Сондықтан, әскербасы қатардағы сарбаз емес, олардың бәрін басқара алатындай асқан қабілетті болуы керек. Жүсіптің мемлекет ісін жүргізуге кіріскен кез-келген басшыға қояр талабы бөлек. Ол мәселені түсіндіру үшін автор өз сөзін емес, өзіне дейінгі жыраулардың бір шумақ өлеңін мысалға келтіреді. Оны ғалым А.Егеубаев төмендегідей аударады:

«Біл, арыстан басшы болса иттерге,
Арыстандай күркірер кеп иттер де!
Арыстандар басы болса – ит бір күн,
Арыстандар жасар еді ит тірлік!» [11, 212 б].

Жүсіп Баласағұнның басшыны арыстанға теңеуі бекер емес. Өйткені, ханның әскерін бастайтын ерге қойылатын талап өте жоғары. Ол асқан батыр, ержүрек, айбатты, қайтпайтын және намысты бермейтін болу қажет. Сонымен қатар, соғыс өнерін жетік

меңгерген, тәжірибелі болуы маңызды сипатының бірі.

2271-бәйіт: bu işke idi kurç katıǵ er kerek başında keçürmiş tükel toñ yürek [12, 242 б].

Бұл іске құрыштай, қатал, бәрін басынан өткізген тәжірибелі, ержүрек батыр керек [13, 121 б].

Әсіресе, оның әрқашан қырағы, сақ, қоян қолтық ұрысқа бейім, тұтқиылдан жасалған шабуылға тосқауыл қоя білуі әрі ширақ болуы керек. Өйткені, бейқамдық, осалдық жорықта жеңіліске ұшыратады. Көне түркі қосынына қатысты зерттеуінде С.Оразбай: «Көне түркілер соғыс іс-қимылдарында жеңіл әрі ыңғайлы, ықшам, шұғыл, қауырт қимылға икемді қару-жарақтарды жасаған және соғыс стратегиясын жағдайға қарай өзгертумен әрі тиімді шешім қабылдауымен байқалады» [3, 36 б] деп тұжырым жасаған. Бұл сипаттар Жүсіп жырлаған әскербасыда бар ерекшеліктер.

2273-бәйіт: talu er kerek sak bu işke oduǵ añar tegmese bir usalın yoduǵ [12, 242 б].

Бұл іске таңдаулы, қырағы, ықтиятты (ұйқылы-ою емес) ер керек; осалдығынан бәлеге ұшырамауы керек [13, 121 б].

«Сұбашы» шенін алған адам ешқашан жеке бас мәселесіне алаңдамауға тиіс. Басқаша айтқанда, отбасындағы күнделікті күйбең тіршілікпен шапқыламай, жорық ісіне шынайы ықыласпен кірісуі керек. Сонда ол «ер мен бөрі азығы жолда» деген қағиданы ұстанып, табысын қылышы арқылы табады. Өйткені, ол қара басының емес, тұтас елдің амандығына жауапты тұлға.

2278-бәйіт: oǵul kız kişim tip neñin irkmese ya yir suv baǵım tip kümüş termese [12, 242 б].

Ұл-қызым, қатыным деп іркілмесе; жер, су, бақша деп ақша (күміс) жинап кетпесе [13, 121 б].

2279-бәйіт: kılıçın tilese kamuǵ arzusın urup alsa birse bedütse küsin [12, 242 б].

Бар қалауын қылышымен тапса; соғысып, алып, таратып және атағын солай өсірсе [13, 121 б].

Жүсіп мұнда отбасы, бала-шағадан безуді емес, әскер ісі бәрінен маңызды екенін айтып отыр. Жоғарыда қамтылған мәселе әскербасының жеке қабілеті болса,

басқа бәйіттерде оның сырт келбеті де сөзбен сомдалған. Яғни, абыройы өсіп, даңқы жайылып, атағы тарауы үшін сыртқы бейнесі сұсты болу қажет. Жүсіп бұл жерде әскербасының сақал-шашы жинақы болуын да жырға қосады.

Шығармада қолданылған иүлүг (yülüg) сөзін ғалым Р.Р.Арат «сақал-шашы жинақы» [14, 562 б] деп аударды. Демек, Қарахандарда қаба сақал, ұзын мұртпен немесе сақал-мұртсыз жүруді құптамай, екеуінің ортасын ұстанған. Шығармадан бұл талаптың әскербасыға ғана емес, мемлекеттің барлық қызметкеріне қойылғаны байқалады. Аталған деректер әскербасының сырт келбетін бейнелесе, әрі қарайғы жырда оның болмысы суреттеледі.

2275-бәйіт: akı bolǵu artuk sü başlar kişi tirilse añar ötrü üdrüm başı [12, 242 б].

Маңына таңдаулылар жиналу үшін әскер бастайтын адам өте жомарт болу керек [13, 121 б].

Қосынды бастайтын тұлға кісімен тез тіл табысатындай болуы керек. Жүсіптің жырлауынша оның бірден бір жолы – мәрт, жомарт болуы, сөзінде тұруы, шыншылдығы, тәкашпар болмауы. Сондықтан, шығармада оның ізіне ерген әскерімен қалай қарым-қатынас жасауы да сөз болады.

2276-бәйіт: ülese er atka kamuǵ bar malın adaş koldaş erdeş tutunsa kalın [12, 242 б].

Бар малын әскерге үлестіріп, қалың ерді майдандас, жолдас және дос қылу керек [13, 121 б].

Мұнда, жорықтан түскен олжаны әскерге таратып, майдандас достарымен бөлісуді жырға қосады. Сонда әскербасының батырлығынан бөлек, мал-дүниеге жомарт болғаны байқалады. Бұл ретте мал-дүниені тәкәшпарлықпен емес, жылы жүз, шынайы ықыласпен үлестіруі жырға арқау болады. Басқа бөлімдегі, яғни 2069-бәйітте «оң қолың қылыш ұстап, жау қырса, сол қолың мал-дүние таратсын» деп айтылады.

2277-бәйіт: öziñe bir at ton tolum kodsı tap çavıksa ajunda atın yadsa tap [12, 242 б].

Өзіне бір ат, тон, қару алса жетеді; сөйтіп әлемге атын жайса [13, 121 б].

Қарахандар тұсында әскердің тізімі жасалып, оларға тұрақты жалақы беріліп отырған. «Диуани лұғат ат түрkte» сарбаздың тізімі жазылған құжат «ай бітігі» және ол: «сарбаздардың аттары мен алған азық-түлігі жазылған дәптер» деп аталғаны жазылады [9, 18 б]. Егер әскердің еңбегіне сай ақы төленбесе, ол мемлекетке қауіпті екені айтылған. Мысалы, 2138-бәйітте «Бек әскерін сүйсінтпесе ырза ғып, Қылыш қыннан шықпас текке, онда анық» [11, 259 б] деп берілген. Бұл мәліметтер түрік қағанаттарында әскери өнердің жетіліп, мемлекеттік тұрғыда жүйеленгенін көрсетеді.

2280-бәйіт: yitürse içürse kedürse kedin
at üstem kız oğlan bu birse telim [12, 242 б].

Жегізсе, ішкізсе, киім кидірсе; олжадан оларға ат, ер-тоқым, (күң және құл ретінде) ұл, қыз тарту етсе [13, 121 б].

Жорықтан түскен олжаны сардарларға үлестіру – біріншіден, әскерді ынталандырса, екіншіден, әскерді құрап отырған халықтың әлеуметтік ахуалын да жақсартады.

2281-бәйіт: añar tirlür ötrü kör ersig eren
sevüg can yuluğlar yatur tağ kayan [12, 243 б].

Назар сал, сол кезде маңына мәрт жігіттер жиналады әрі олар тәтті жанын пида ете отырып, таулар мен далаларды алып, өмір сүреді [13, 121 б].

Жүсіптің жырлауынша, әскербасы ұрыс аяқталған соң қосынын түгендеуге, жараланғаны болса, елге әкеліп емдеуге тиіс. Ал, майданда қайтыс болғаны болса, оны арулап жерлеп, олардың артында қалған әулетіне олжадан үлес бөлу қажет. Ол бәйітте төмендегіше жырланады.

2402-бәйіт: balikmiş bar erse sen emlet körü
bulun bolmış erse yulup ol kirü [12, 254 б].

Жараланғандар бар болса, көрсетіп емдет; тұтқын болғандар болса, барып құтқар [13, 128 б].

2403-бәйіт: kalı ölmüş erse ağırlap kötür
oğul kız bar erse añar hak yitür [12, 254 б].

Егер өлгендер болса, арулап жерле; ұл-қызы бар болса, оған хақысын бер [13, 128 б].

Мысалға келтірілген бәйіттерде әскербасының сарбазы алдындағы жауапкершілігі жырланған. Сонда ол жау қолына түсіп қалған қосынын тұтқыннан

босатып алуға тиіс. Жорыққа қатысқандардың бәріне олжадан үлестірсе, дүниеден өткен сарбаздың отбасына қамқор болады. Бұл әскербасының адамгершілік қырын айқындайтын сипаттың бірі. Тағы бірі – өзі қолға түсірген тұтқынға жасаған қарым-қатынасы.

2399-бәйіт: kim er tutsa öggü açınğu kerek
ol açığ bile er urunsa yürek [12, 254 б].

Кім бір тұтқын ұстаса, оны жақсы көріп, ас-суын беру керек; ас-сумен ол адамның жүрегі жылысын [13, 128 б].

Жүсіп Баласағұн мұнда ұрыс кезінде қолға түскен тұтқынға, яғни дұшпанына жылы шырай танытып, тамақ беру мен жақсы сөз сөйлеуді жырға қосады. Бұл үрдіс кейін белгілі жырау Ақтамберді Сарыұлының толғауында «Құлым бір ұлдай киінсе, Көркемін көрген сүйінсе» [15, 62 б] деп сабақтасып жатады. Бұл ізгі қоғамға тән адамгершілік пен мейірімнің белгісі екені анық. Өйткені, бәйіттің жалғасында мейірім көрген құлдың жүрегі жібіп, адал қызмет етуі мүмкін екені айтылады.

Әскербасының бейнесін сомдағанда Жүсіп Баласағұнның ақындық қуаты, тілінің кестелілігі мейлінше көрінеді. Көшпелі өмір сүріп, табиғат аясында еркін өскен халыққа тән мінезбен толғайды. 2309-2314 бәйіттердің поэтикалық аудармасын ғалым А.Егеубаев төмендегідей береді:

«Әскербасы талай істі меңгерсін,
Жауға шапса, сол білгені дем берсін:
Қарысқанда – керек ірбіз білегі,
Жауласқанда – арыстанның жүрегі!
Доңыздай доң, ашбөрідей азулы,
Ызалы аюдай, дәл қодастай ашулы.
Аяр болса қызыл түлкі секілді,
Кекшіл болса хас бурадай кесірлі.
Сауысқандай екі шоқып бір қарап,
Құзғындай боп шолса алысты көз қадап.
Арыстандай айбат жасап – бүргенде,
Үкі сынды ояу болса – түндерде» [11, 274-275 б].

Мұнда, автор көркемдеуіш құралдың бір түрі теңеу әдісін пайдалана отырып, әскербасының ұрыс өнеріндегі қабілетін даланың аң-құстарының ерекшелігімен бейнелеп береді. Бұл бір жағынан көшпелі

түркі тайпаларындағы эпостудыру дәстүрімен үндескеледі. Сонымен қатар, 2354-бәйітте «Арыстан мінсең, қылышыңды қамшы қыл» [11, 278 б] деп бейнелі сөз қолданады. Оны Жүсіп бектің сөзі деп келтіреді.

Әскери ұрыс тәсілдердің жырлануы. «Құтадғу білікте» Қарахан мемлекеті әскерінің жорықтағы тәсілдері жан-жақты жырланады. Мұны Қарахан ғана емес, жалпы түрік халықтарына тән жорық әдісі деуге болады. Жырдағы мәліметке қарағанда жорық басталмас бұрын елші жіберіп, келісімге келу ұсынылады. Мұның өзі қатыгез емес, бейбітсүйгіш екенін көрсетеді. Келісім болмаған жағдайда ғана ұрысқа көшеді. Шығармада автор ұрыс алаңына келген қосынның орналасу ретін де назардан тыс қалдырмаған.

2374-бәйіт: inanur erig kılğıl öñdün kedin oñuñdın soluñdın bir aңса adın [12, 251 б].

Алдыңғы және артқы шепке сенімділерді қой, басқа бір бөлігін оңға және солға орналастыр [13, 126 б].

Әскербасы жорықтың барлық тәсілін меңгерген, асқан саясаткер адам болуы керек. Шығармада көтерілген мәселеге қарағанда ұрыс басталмас бұрын қарсыластың шамасын байқау үшін шолғыншы жіберіледі. Шолғыншыны «Диуани лұғат ат түрк» атты сөздікке «түтғақ» [9, 525 б] деп береді. Ол жау туралы ақпаратпен қатар, алда өзен, көл, тау, ор секілді жердің жағдайынан да хабар беріп отырады. Бұл ақпарат қосынның аялдауы және жоспар құруы үшін маңызды. Бір жағынан бұл жаудың барлаушысына мәлімет алдыртпаудың жолы. Жырда осы сәтте асқан қырағылық пен айла керек екені айтылады. Егер жаудың әскері көп болса, жарасуға тырысуды. Ол мүмкін болмаса, дереу ұрысқа кірісуді ұсынады. Ұрыс басталар алдында әскерді жігерлендіру маңызды саналған.

2365-бәйіт: uzatma işiñ sen çerig tir tokış üle neñ erig ög tokış at okış [12, 250 б].

Істі ұзатпа, сен әскерді жина да соғыс; әскерге мал үлестір, батырлық рухын оятып насихат айт, соғысқа шақыр [13, 126 б].

Келесі бәйітте сөзбен жігерлендіріп, мақтағанда батырлардың жасауы мүмкін ерлігі де бейнелі түрде жеткізіледі. Жүсіп сол

арқылы әскербасының тағы бір сипатын, яғни жыраулық қырын аша түседі.

2401-бәйіт: erig ögse elgin kör arslan tutar atıg ögse yügrür uçarıg yeter [12, 254 б].

Әскерді мақтасаң, қара, қолымен арыстан ұстайды; атты мақтасаң шабады, ұшқан құсқа жетеді [13, 128 б].

Көк түрік дәуіріндегі Күлтегін, Түйұқық, Білге Қаған сынды билеушілердің жорықта жанында жүрген әрі олардың ерлік дастанын жазған Иолық Тегін екені белгілі. Ұлық Ұлыс (Алтын орда) пен Қазақ хандығы тұсында Асан қайғы, Доспамбет, Ақтамберді, Қазтуған, Шалкиіз, Бұқар сынды жыраулар қол бастайды. Сол себепті олар жорық жырауы деген ат алды. Демек, жыраулардың қол бастауы, жорық кезінде әскердің жігерлендіріп, насихат айтуы Қарахан дәуірінде де болған. Жырдың жалғасында әскери әдіс-тәсіл баяндалады.

2370-бәйіт: çerigde bir aңса busuğka kigür yadağ okçı tüşrüp sen öñdün yügrür [12, 251 б].

Әскердің бір бөлігіне тұзақ құрғыз; жаяу садақшылар қарсы алып, сен алдында жүгір [13, 126 б].

Шабуылға шыққанда тәжірибесіз жастардан гөрі майдан көрген тәжірибелі батырлардың болуын құп көріледі. Алғы шеп пен артқы қорғанысқа сенімді батырларды қойып, оң мен сол қанатқа бір бөлігін орналастырған. Осылайша төрт жақтан соққы берген.

2376-бәйіт: eñ aşnu ırakdın tegişgü okun yağusa sünün teggü birse boyun [12, 251 б].

Ең әуелі ұзақтан оқ жаудырсын; жақындағанда ыңғай берсе, сүңгімен (найзамен) ұрыссын [13, 126 б].

Одан әрі жауға жақындап, бетпе-бет келгенде қылыш пен балта қолдануды айтады. Мұндай сәтте тосыннан соққы алмас үшін батырлар бір-біріне арқасын беріп шайқасады. Қарсыластың әр қимылын аңдап, соған сай әрекет етеді. Бәйітте жау қашса, артынан қу дейді. Алайда, ұзақ қумауды тапсырады. Себебі, қашам деп үрейі ұшқан әрі өмірден үміті үзілген жау қайта бұрылып, жеңіп кетуі мүмкін екенін ескертеді. Осы

сәтте Жүсіп батырдың майдандағы ерлігінен алатын әсерін былайша бейнелеп жеткізеді.

2380-бәйіт: kelin ①ız sevinci küden tünleri
kür alp er küwençi çerig күнleri [12, 252 б].

Келін қыздардың қуанышты сәттері неке түндері; ержүрек, қаһарман ерлердің қуанышты сәттері майдан күндері [13, 127 б].

Жүсіп қорқақтың әскерді басқара алмайтынын, тіпті әскерді бұзатынын айтады. Ондайларды әйелге теңейді. Сондықтан, намысқа тырысып, ерлік қыл дей келе автор өзіне дейінгі жыраулардың төрт қатар өлеңін мысалға келтіреді.

2288-2289 бәйіттер: kişi ödsüz ölmez anadın tuğur

nelük korkar özün yağınu körüp
yağıka yalun teg eren teg uruş
ecelsiz ölüm bolmaz özke bolur [12, 243 б].

Анадан туған кісі ажалы жетпей өлмейді; жауды көргенде неден қорқасың? Жауға жалындай ти, еркек сияқты ұрыс; ажал келмейінше кісі өлмес [13, 121-122 б].

Мұндағы ойдың сабақтастығы Шалкиіз Тіленшіұлы толғауында да кездеседі. Би Темірдің тұсында жырау әрі қолбасшы болған ол: «Жалаңаш барып жауға ти, Тәңірі өзі біледі ажалымыз қайдан-дүр» дейді [15, 36 б]. Бұл – Қарахан дәуірінде жорыққа аттанған әрбір сарбаздың негізгі ұстанымы болған.

Шығармада көтерілген тағы бір мәселе – жеңімпаз қолбасшылардың үлгісі. Өгдүлміштің Күнтудыға берген жауабы кезіндегі ұрыс өнерін жетік меңгеріп, талай жорықты бастан кешірген әрі талай жеңіске жеткен қолбасшылардың сөзі беріледі. Жүсіп оны бекерге мысалға келтірмегені анық. Ол өз заманына дейінгі қолбасшылардың жорық әдісін еске салып әрі үлгі етіп отыр. Мысалы, тәжірибелі батыр былай дейді:

2334-бәйіт: sınatmış yağıcı kişi tenlemiş
on iki miñ er sü öküş sü timiş [12, 247 б].

Тәжірибелі соғыс батыры «он екі мың адам – көп әскер» деп, оны қуатты қолға теңепті [13, 124 б].

Мұнда әскердің санына байланысты сөз қозғайды. Тәжірибелі батырдың айтып отырған он екі мың әскері кіші хандықтың толық жасағы болуы мүмкін. Ал, келесі бәйітте әскер саны бұдан өзгеше.

2335-бәйіт: çerig sançmış alp er tutuzmış ayu
maña tört miñ er sü tükel sü tiyü [12, 248 б].

Жауды жеңген батыр ер: «мен үшін төрт мың әскер толық бір орда» депті [13, 124 б].

Мұнда, жеңімпаз батыр төрт мың әскердің өзін үлкен қосынға балаған. Бұдан соң даңқты, қаһарман батырдың «таңдаулы әрі бес қаруы сай әскер керек» дегенін келтіреді. Оған қоса атақты жауынгердің «көп әскер керек емес, таңдаулы әрі қаруы түгел жасақ керек» деген сөзін береді. Жүсіптің келтіріп отырған мысалы түркі халықтарының жорық тәжірибесі екені белгілі. Демек, сарбаз саны аз болса да, ұрыста жеңіске жете алу оны басқарған әскербасының шеберлігіне байланысты. Өйткені келесі бәйітте көп әскер майданда соғылысып, бір-біріне кедергі келтіретіні айтылады. Сондықтан қосынды таңдаулы, іріктелген, шыңдалған, тәжірибелі әрі толық қаруланған сардарлардан құраудың маңызын жырға қосады. Бұл біріншіден, мемлекеттің жасағын басқаратын әскербасыға қажет ең басты қасиет екенін білдірсе, екінші жағынан Қарахандарда әскери жаттығудың өтіп тұратынын аңғартады.

Шығармада әскербасыны суреттеп, қосынға қатысты мәселені жырға қосудағы Жүсіптің мақсаты – мемлекеттің қауіпсіздігін сақтау мен ел қазынасын молайту. Өйткені, 3045-3050 бәйіттер арасында Бас уәзір – Өгдүлміштің сөзі арқылы Күнтуды ханға сараң бектердің өз әскеріне қимаған қазынасы өзгенің әскеріне олжа болатынын жеткізеді.

2711-бәйіт: kılıç birle tutlur kalı tutsa il
kalem birle baslur kalı bassa il [12, 283 б].

Егер елдерді жаулап алу керек болса, қылышпен алады; ал мемлекетті басқару керек болса, қаламмен (біліммен) басқарылады [13, 146 б].

Жалпы көркем шығармада Жүсіптің айтқысы келген ойы, ел басқару философиясындағы ұстанымы – әділдік. Ол әскермен, қылышпен өзге елдерді жаулап алуға болғанмен, елді қаламмен басқару керек екенін алға тартады. Сондықтан, автор шығармасы арқылы мемлекет пен халық күшпен емес, біліммен, парасатпен, басқарылғанда ғана мәңгілік ел болатынын жеткізеді.

Нәтижелер

Аталған тақырып шығарманың бас кейіпкері Күнтуды хан мен оның бас уәзірі Өгдүлміш арасындағы сұхбатта жырланады. Сонымен қатар, бектер мен бектерге қызмет етудің қағидасы туралы әңгіме барысында да көтеріледі. Автор 320-дан астам бәйітте әскербасының жан-дүниесін, өмірлік қағидасын, характерін, сырт келбетін, әскерді басқарудағы іс-әрекетін жан жақты суреттейді. Сонда оның сырт келбетінің сұсты, айбарлы болуы, жорықта қырағы, сақ жүріп, соғыс өнерін жетік меңгеруі – жалпы әскербасыға тән сипат. Ал, сақал-шашының жинақы болуы, соғыс олжасын бөлісуде мал-дүниеге жомарт келуі, жаралы әскерді емдетуі, қайтыс болғанын арулап жерлеп, артындағы отбасына қамқорлық қылуы, тұтқынға түскен дұшпанның өзіне жылы қабақ танытуы – түркі халықтарына тән негізгі ерекшелік деуге болады.

Шығарманы зерделегенде Қарахан мемлекетінде әскери саланың әділдікке, заң мен ережеге құрылғаны байқалады. Қосынның хақысын жемеуге, оларды жетістігі үшін көтермелеп отыруға және көбірек олжа бөлуге ерекше мән берілгені аңғарылады. Сонда мемлекет қазынасын әскер үшін аямайды. «Құтадғу біліктегі» қазынашының бейнесі талданған зерттеуде оның мемлекет қазынасынан әскерге мал-дүние бергені туралы көрсетілген [15, 219 б]. Бұл да жоғарыдағы тұжырымды нақтылай түседі.

Зерттеу нәтижесіне қарағанда Қарахан мемлекетінің қосыны – өз халқын құрайтын халықтан жиналған яғни, ел ішінен шыққан сардарлар. Бұған қатысты мәдениеттанушы ғалым И.Кафесоглу ескі түрік қосынының көне Рим, Византия империялары мен Аббасия халифасының әскерінен мынадай айырмашылығы барын айтады:

«1. Түрік әскерлері жалдамалы емес. Басқа елдерде көбінесе әскер ақшаға жалданғандардан құрылса, түрік әскерлері өз мемлекетіне тиесілі халықтан болды.

2. Түрік әскері тұрақты еді. Түрік халықтарының ұлттық спорт ойындары,

тойлары және аңшылығы әскери дайындыққа негізделген.

3. Түрік әскерінің негізі атты әскерден құрылды. Басқа елдер атты әскер құруды кейін түріктерден үйренді» [6, 281-282 б].

Шығармада әскердің жасаған әрбір ерлігі мен маңдай терінің хақысын беру – әскербасының, қала берді ханның абыройын арттыратыны жырланады. Бәйіттің жалғасында оның нәтижесі сөз болады. Сондықтан, мемлекет әр жеңіс сайын елдің әлеуметтік ахуалын да түзеп отырған деуге негіз бар. Сонымен қатар, әскербасының ізіне ерген қосынды сөзімен жігерлендіріп, насихат жырымен шабыттандыратын жырау болуы да түркілік сипат.

Қорытынды

Мақалада Ж.Баласағұн шығармасындағы «сұбашы» яғни әскербасы образы әдебиеткеркем бейне ретінде талданды. Дереккөз ретінде «Құтадғу біліктің» Ферғана нұсқасының факсимилесі, латын графикасындағы транскрипциясы және оның мағыналық аудармасы қолданылып, аталмыш тақырыпты қарастырған ғалымдардың зерттеулері негізге алынды.

Жүсіп Баласағұн «сұбашының» бейнесін сомдай отырып, түркі халықтарының әскери өнерінен де хабар береді. Бұл ретте өз заманына дейінгі қолбасылардың тәжірибесін еске салып отырады. Сондықтан, «Құтадғу білікте» жырланған әскербасы қызметінің мемлекет үшін маңызы ерекше. «Бірі қылыш, бірі қалам ұстайды» дей келе, оны Бас уәзірмен қатар қоюы да бекер емес. Алайда, қылышпен жаулап алынса да, ел қылышпен емес, қаламмен басқарылатынын ескертеді. Автордың шығармадағы негізі айтар ойы да осыған саяды. Яғни мәңгілік ел – біліммен, қаламмен басқарылған мемлекет. Жүсіп осы көзқарасын хан мен Бас уәзірдің сұхбаты арқылы көркемдеп жеткізеді.

Шығармада Жүсіп Баласағұнның басқа лауазым иелеріне қарағанда әскербасыны ерекше шабытпен жырлағаны байқалады. Бұл көшпелі түркі халықтарында кеңінен тараған

ауыз әдебиеті үлгілерінің, оның ішінде эпос тудыру дәстүрінің әсері екені анық.

Жүсіп жырларына қарап, Қарахан мемлекетіндегі әскербасының бейнесін толық тануға болады. Оның кейбір сипатының

қазақ жырауларында көрініс табуы да дәстүрлі сабақтастық екені даусыз. Зерттеу нәтижесінде жасалған тұжырымдарды тарихи көркем фильм, мультфильм және кескіндеме өнерінде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Үш томдық. I том. – Алматы: «Samga Press», 2019. – 509 б.
2. Оразбай С. Орхон-Енисей ескерткіштері мәтіндеріндегі әскери сөздердің қолданылуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – №2(52), 2019. – 173-181 бб.
3. Оразбай С. Көне түркілердің соғыс өнері // Евразийский Союз Ученых. – №3 (60), 2019. – 32-36 бб.
4. Сыздықов С. (2014). Қарлық – Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
5. Нұриманов Б. Ежелгі дәуір және Қазақ хандығы тұсындағы әдебиетте ізгілік идеяларының жырлануы // PhD докторы дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, 2018. – 167 б.
6. Kafesoğlu İ. Türk Millî Kültürü.– İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1983. – 447 s.
7. Eker S. Sü ve Sü ile yapılan tarihî askerî terimler üzerine disiplinlerarası bir inceleme // Türkbilig. – №12, 2006. – 104-133 s.
8. Önler Z. (2019). Bir askeri terim olan erat sözcüğü üzerine // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. – № 2(23), 2019. – 245-254 s.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі / Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – Т. 1. – 592 б.
10. Қабдолов З. Сөзбен сомдалған тұлға. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3: Сөз өнері: Оқулық-монография. 360 б.
11. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік / Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. 2-басылым. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.
12. Arat R.R. (1979a). Kutadgu Bilig. I. Metin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1979. – Т.1. – 656 s.
13. Жүсіп Баласағұн. «Аудармасы». «Ұлы дала жауһарлары» сериясы. «Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы»: бес томдық. Т.2: Қарахандықтар дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (IX-XII ғғ.). / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Т.Е.Қыдыр, Б.Нұриман. – Алматы: «Evo Press», 2020. – 101-160 бб.
14. Arat R.R. (1979б). Kutadgu Bilig. III İndeks. – İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma İnstitüsü, 1979. – 568 s.
15. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық/ Құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 35-51 бб.
16. Нұриманов Б. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегіндегі «Ағычы» (қазынашы) бейнесі // Еуразия Гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2020. – №4. – 214-221 б.

B. Nurimanov

Ph.D, Faculty Philology, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

The image of «Subashy» (Military Commander) in the work of Yusuf Balasagun «Kutadgu bilig»

Abstract. The article considers the literary heritage of the Karakhan era, the image of the military commander «Subashy» glorified in the work «Kutadgu bili» by Y. Balasagun. In the work of fiction, the image of the warlord is presented through the dialogue between Kuntuda and Ugdulmysh. The study was conducted using the work «Kutadgu bilig» in the Latin transcription compiled by R.R. Arat and its semantic translation into the Kazakh

language. The study analysed more than 320 «beyts» and revealed four main aspects. Firstly, the article reveals the typical image of a military commander. Secondly, there is determined the importance of the commander's service and his status in the Karakhan state. Thirdly, it differentiates methods of command, the tactical actions of the commander, and his place in the governance of the country. Fourthly, there are studied methods of creating images in medieval literature. The image of «Subashy» created by Yusuf Balasagun serves as a basis for using in the creation of a work of fiction dedicated to the assessment of middle ages history.

Key words: Yusuf Balasagun, Kutadgu bilig, Subashy, Military Commander, military, image of a representative of power, image.

Б. Нуриманов

*Филологический факультет, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан*

Образ «Субашы» (военачальника) в произведении Юсуфа Баласагуна «Кутадгу билиг»

Аннотация. В данной статье рассматривается литературное наследие эпохи Карахана, в частности образ военачальника – «субашы», воспетый в труде Ю.Баласагуна «Кутадгу билиг». В художественном произведении образ военачальника представлен посредством диалога Кунтуды и Угдильмыша. Материалом исследования послужили произведение «Кутадгу билиг» в латинской транскрипции, осуществленной Р. Р. Аратом, и его смысловой перевод на казахский язык. В ходе исследования проанализировано более 320 бейтов, выявлены четыре основных аспекта. Во-первых, в произведении раскрывается типичный образ военачальника. Во-вторых, определяются значение деятельности военачальника и его статус в государстве Караханов. В-третьих, дифференцируются методы командования, тактические действия военачальника и его роль в управлении страной. В-четвертых, изучаются приемы создания образов в средневековой литературе. Образ «субашы», созданный Юсуфом Баласагуном, может послужить основой для оценки истории средневековья.

Ключевые слова: Юсуф Баласагун, Кутадгу билиг, субашы, военачальник, образ представителя власти.

References

1. Sartkozhauly K. Orkhon eskertkishterinin tolyk atlasy [Complete atlas of Orkhon monuments]. Ush tomdyk. Vol 1. («Samga Press», Almaty, 2019, 509 p.) [in Kazakh].
2. Orazbai S. "Orhon-Yenisei eskertkishteri matinderindegi askeri sozderdin koldanylyuy" [Use of military words in the texts of the Orkhon-Yenisei monuments], KazUU Habarshysy. Jurnalistika seriasy, 52(2), 173-181(2019).
3. Orazbai S. "Kone turkilerdin sogys oneri" [Martial arts of the ancient Turks], Evraziiskii Soiuз Uchenyh, 60(3), 32-36(2019).
4. Syzdykov S. Karlyk – Karahan memleketi: saiasi tarihy zhane madeni muralary [Karlyk - Karakhan state: political history and cultural heritage]. (Foliant, Astana, 2014, 320p.) [in Kazakh].
5. Nurimanov B. Ezhelgi dauir zhane Kazak handygy tusyndagy adebyette izgilik idealarynyn jylanuy [Chanting the ideas of kindness in the literature of ancient times and the Kazakh Khanate]: PhD doktory darejesin alu ushin daiyndagan dissertasyasy. L.N.Gumilyev atyndagy ENU [Dissertation for the degree of PhD. L.N.Gumilyov Eurasian National University]. Astana, 2018. P. 167.
6. Kafesoğlu İ. Türk Millî Kültürü [Turkish National Culture]. (Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1983, 447 p.).
7. Eker S. (2006). "Sü ve Sü ile yapılan tarihî askerî terimler üzerine disiplinlerarası bir inceleme" [Interdisciplinary Examination of "sü" with which Military Terms Produced], Türkbilig. №12, 104-133(2006).
8. Onler Z. "Bir askeri terim olan erat sözcüğü üzerine" [On the military term erat], Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 23(2), 245-254(2019).
9. Kashkari M. Turk sozdigi [Turkish dictionary]. / Translated A. Egeubai. (Arda+7, Almaty, 2017, Vol. 1, 592p.).

10. Kabdolov Z. “Sozben somdalgan tulga” [A person made up of words]. Shygarmalary. («Kazak ensiklopediasy», Almaty, 2013, Vol. 3: Soz oneri: Okulyk-monografya, 360 p.) [in Kazakh].

11. Balasagun Zhusip. Qutty bilik / Kone turik tilinen audargan, algy sozi men tusinikterin zhazgan A.Egeubay [Translated from the Old Turkic language, foreword and comments written by A. Egeubay]. 2rd Ed. (Olke, Almaty, 2006, 640 p.) [in Kazakh].

12. Arat R.R. Kutadgu Bilig. I. Metin [Text]. 2rd Ed. (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1979, Vol. 1, 656 p.) [in Turkish].

13. Zhusip Balasagun. “Audarmasy” [Translation]. «Uly dala zhauharlary» seriasy. «Ezhelgi dauir adebyetinin antologiasy»: Bes tomdyk. T.2: Karahandyktar dauirindegi adebi zhadigerler (IX-XII gg.). / Tomdy kurastyryp, baspaga daiyndagandar: T.E.Kydyr, B.Nuriman. («Evo Press», Almaty, 2020, P. 101-160).

14. Arat R.R. (1979б). Kutadgu Bilig. III İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma İnstitüsü, 1979. P. 568. [in Turkish].

15. Bes gasyr zhyrlaidy [Five centuries sing]: 2 tomdyk./ Kurastyr. M.Magauin, M.Baydildaev. (Zhazushy, Almaty, 1989, Vol.1, P. 57-68).

16. Nurimanov B. Zhusip Balasagunnyn “Kutadgu bilik” enbegindegi “Agychy” (Kazynashy) beinesi, Evraziya Gumanitarlyk institutynyn Habarshysy. №4, 214-221(2020).

Автор туралы мәлімет:

Нұрیمانов Бекарыс Тілегенұлы – Ph.D., филология факультеті, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

Nurimanov Bekarys Tilegenuly – Ph.D., Philology Department, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Б. Абдыханова¹
Л. Мейрамбекова^{2*}

¹Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: lmeyrambekova@mail.ru

Неміс халқы және оның базалық этноспецификалық концептілер жүйесі

Аңдатпа. Қазіргі таңда қоғамда «мәдени мұра», «ұлт мәдениеті» ұғымдары арқылы ел тарихының өткеніне ерекше мән беріліп, болашаққа алаңдаушылық білдіріліп жатқаны осы бағыттағы зерттеулерден, қабылданған түрлі ұлттық бағдарламалардан, бұқаралық ақпарат құралдарынан баршаға белгілі. Жаһандану үрдісі мен интеграция мәселесі өзекті болып тұрғандықтан, ұлттық бірегейлікті сақтап қалу да аса маңызды. Ұлттық бірегейлікті зерттеу әлеуметтану, этнология, тарих, мәдениет, тіл білімі сияқты бағыттармен тығыз байланысқан пәнаралық білімді талап етеді. Мақалада неміс мәдениетінің базалық концептілеріне сүйене отырып, осы этностың ділін (менталитетін) зерттеуге арналған еңбектерге шолу жасалды, неміс халқының құндылықтар жүйесі және ондағы өзгерістер зерделенді. Нақтырақ алғанда, *Ordnung*, *Sicherheit*, *Gemütlichkeit* этноспецификалық концептілері қарастырылып, нақты тілдік деректермен дәйектелді. Аталған концептілер неміс халқының лингвомәдениеті мен діліндегі оларға тән ерекшелікті тануға қызмет етеді.

Түйін сөздер: концепт, менталитет, лингвомәдениет, ұлттық құндылық, ұлттық бірегейлік.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-75-81

Кіріспе

Ұлттық ділді зерттеу негізінен әлеуметтік психология, этнопсихология, мәдени антропология салаларына қатысты болғанымен, лингвистика ғылымының да зерттеу нысанына жатады. Лингвистердің бұл мәселені қарастыруының бірнеше себептері бар: 1) жүйелі-құрылымдық лингвистикалық парадигмамен салыстырғанда антропоэзеттік парадигманың басымдылыққа ие болуы; 2) шетел тілін сол тілдің мәдениеті мен тілді тұтынушы ұлттың ойлау қабілетін есепке ала отырып меңгерудің маңыздылығы, онсыз

тіл үйренудің жеткіліксіз екендігін ұғыну; 3) әлемнің тілдік бейнесін анықтау сияқты өзіндік себептер.

А.М. Кузнецовтың пікірінше, пәнаралық байланыс арқылы зерттеуде этнолингвистика мен социоллингвистика тілді мәдениетке қатысты, тілдің қызмет етуі мен дамуындағы тілдік этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың өзара әрекетіне қатысты зерттейді. Соңғы уақытта әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың дамуы базалық түсінік пен категорияның маңыздылығын көрсетіп отыр. Бұл базалық тірек түсініктер адами әлеуетті көрсетеді, адами әлеует рухани-

қоғамдық әрекетті белгілейді. Мысалы, «өмір» мен «өлім», «туған жер» мен «өзге ел», «қуаныш» пен «қайғы», «бейбітшілік» пен «соғыс» сияқты қарама-қарсы мәндес концептілер базалық мәдени түсінікті құрайды. Лингвомәдени танымдық бағыттағы зерттеулерде құндылықтар жүйесі туралы тілдік ақпараттардың әртүрлі халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін көрсетеді деген пікірлер айтылады [1, 51]. Құндылықтар мен нормалар тілдік бірліктер семантикасында және мәдени-тілдік қауымдастық өкілдерінің қарым-қатынасында тікелей немесе жанама көрініс беретіндігі де отандық және шетел ғалымдарының да еңбектерінде жиі айтылады. Тілдік концептілер шеңберінде жекелеген тілдік мәдениеттердегі негізгі идеялар мен базалық құндылықтарды беретін және ұлттық діл ерекшелігін ашатын, танытатын концептілер зерттеледі. Осы тұрғыдағы концептілер әр ғалымдар тарапынан түрліше атауларға ие: «тілдегі кілт сөздер», «мәдениеттегі негізгі концептілер», «мәдени доминанттар», т.б.

В.И. Карасик концептінің өзегі құндылық екендігін, яғни концептінің мәдениетті зерттеуге қызмет ететіндігін, ал мәдениеттің өзегін құндылық принциптері құрайтындығын айтады [2, 12].

Қазақ тіл білімінде антропоөзектік бағыттың кең өріс алуына байланысты «концепт» ұғымына терең мән беріліп, көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Осы тұрғыдағы мәселелер отандық ғалымдар Ә. Қайдар, М. Копыленко, Э. Сүлейменова, Ж. Манкеева А. Ислам, А. Алдашева зерттеулерінде қарастырылған. Кез келген халықтың лингвомәдениетінің өзегін концептілер құрады деп айтуға болады. Бұл тұжырымдаманы А.Алдашева зерттеулерінде «концепт» терминіне берілген анықтамасын негізге алып беріп отырмыз: «концепт – адам санасында қалыптасатын, сөйтіп, сол адамның этникалық ортасы болып табылатын ортаның барлық мүшелері үшін белгілі бір түсінік, ұғым болып орнығатын идеал мән. Вербалды құралдар арқылы жеткізілгенде концепт кодталған мәтін түзеді деп санауға

болады, ол – нақты бір этникалық орта мүшелерінің стандартталған мінез-құлқы; белгілі бір құбылыс туралы пайымдап, қабылдауларының ортақ болуы» [3, 14]. Осы тұжырымдамада берілген «нақты бір этникалық орта мүшелерінің стандартталған мінез-құлқы» деген анықтама осы мақала аясында қарастырылып отырған «концепт» түсінігін толық ашып көрсетеді. Концепт ұғымы барлық халықтар тілінде бар десек, бірақ оның қабылдануы мен аталымында айырмашылықтар болуы мүмкін. Оны танып-білу үшін сол тілде сөйлейтін халықтың дүниетанымын, тарихын, психологиясын, философиялық ой-танымын, басты құндылықтарын түсіне алуымыз керек.

Неміс зерттеушілерінің еңбектерінде «концепт» термині қолданылмайды. Мақалада қарастырылып отырған Ordnung және Sicherheit тілдік бірліктері «Begriffe» (түсінік), «Werte» (құндылық), «Tugenden» (ізгілік) сөздері арқылы айқындалған [3], [4], [5], [6].

Мақсаты. Лингвомәдени танымдық бағыттағы зерттеулерде құндылықтар жүйесі туралы тілдік ақпараттардың әртүрлі халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін көрсетеді деген пікірлер айтылады [1, 51]. Құндылықтар мен нормалар тілдік бірліктер семантикасында және мәдени-тілдік қауымдастық өкілдерінің қарым-қатынасында тікелей немесе жанама көрініс беретіндігі де отандық және шетел ғалымдарының да еңбектерінде жиі айтылады. Тілдік концептілер шеңберінде жекелеген тілдік, яғни неміс халқы мәдениеттердегі негізгі идеялар мен базалық құндылықтарды беретін және ұлттық діл ерекшелігін ашатын, танытатын концептілерді қарастыру болып табылады.

Зерттеу әдістері

Мақалада неміс халқының этноспецификалық концептілер жүйесі салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде талданды. Алынған нәтижелерге қол жеткізу үшін этимологиялық талдау, сипаттау, баяндау тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелері мен талқылау

Неміс халқының базалық құндылығының өзегін «Ordnung» (тәртіп- порядок) ұғымы (концептісі) құрайды. Сондай-ақ «Gehorsam» (сөзге құлақ асу, тіл алғыштық- послушание), Pflicht (міндет, парыз - долг), Unterordnung (бағыну - подчинение), Disziplin (тәртіп-дисциплина) концептілері де дәстүрлі тәрбие өзегін құраған. Аталған қасиеттер бір тарихи кезеңде отбасы мен мектептерде тәрбие беру стандартына айналған және неміс қоғамы үшін негізгі құндылықтар болған [6, 33]. «Idee der Ordnung» (тәртіп идеясы – идея порядка) қауіпсіздік, сенімділік, болашақты болжай алу, нақты, нық ережелердің болуы деп бағаланған. «Ordnung» концептісі мен неміс халқының келесі базалық негізгі Sicherheit (сенімділік, қауіпсіздік) концептісінің арасында жіпсіз байланыс байқалады. Sicherheit – қа ұмтылу Ordnung, неміс халқына тән «неміс тәртібін» тудырған. Тәртіптің арқасында неміс халқы қоғамдағы, сондай-ақ жеке бас өмірін де реттеп отырғаны белгілі. Бірақ әр тарихи кезеңде құндылықтар да өзгеріске ұшырайтындығын білеміз.

XVI ғасырда неміс халқы ішімдікке, шектен тыс ойын-сауыққа құмарлығымен танылған екен және өздеріне есеп бермеген. Реформация кезеңі басталғаннан бастап неміс менталитеті қатты өзгеріске түскен [4, 14].

«Ordnung» ұғымын қалыптастыру процесі неміс тілі мен мәдениеті дамуының XVI ғасырдан бастап XIX ғасыр кезеңдерін қамтыған. Неміс менталитетін зерттей отырып, зерттеуші Б. Нусс осы концептінің қалыптасуына мына үш фактордың елеулі үлес қосқанын айтады: нормативті неміс тілінің қалыптасуы, М. Лютердің реформациясы және философияның интенсивті дамуы [5].

Діни қызметкер Г. Байер «Ordnung» ұғымын үш түрлі позицияда қарастырған: бүкіл әлем тұрғысынан, қоғам тұрғысынан және жеке адам тұрғысынан. Автордың айтуынша, әлем біртұтас жүйе және идеалды тәртіпке келтірілген. Ұлы Жаратушының жаратқан тәртібінде әр нәрсенің өз уақыты (Zeit), тағдыры (Bestimmung), орындалуы

(Erfüllung) бар. Автор «Ordnung» - тың жекелеген адам үшін ауадай қажетті төрт саласын атап көрсетеді: өмір сүру салтында (образ жизни – Lebensart und Lebensweise), мамандығында, жұмысында (Beruf), мал-мүлік мәселесінде (имущество – Vermögen), адамның ішкі жан дүниесінде (innerer Zustand), автордың ойынша, осы аталғанның әрқайсысында Ordnung – нақты бір игіліктің алғышарты: денсаулық (Gesundheit), пайда (Nutzen), әл-ауқат (Wohlstand) және бақыт (Glück). Уағыз айтушы «Ordnung» сөзінің негізгі атрибуттары: мақсат қою (Ziel) мен жоспар (Plan) деп айқындайды: Den besten Zweck, den schönsten Plan, / treffe ich in deiner Schöpfung an; / die kleinsten Kreaturen / sind deiner Weisheit Spuren. Ф. Шлец «Vom Nutzen der Ordnung und Reinlichkeit im Haushalten» (Үй шаруасын жүргізудегі тәртіп пен тазалықтың пайдасы) атты кітабында үй шаруасындағы тәртіптің пайдасына (Nützlichkeit der Ordnung) тәртіпсіздіктен келетін зиянды (Schädlichkeit der Unordnung) қарсы қоя отырып, балаларды бала күннен тәртіпке үйретуге (Kinder frühzeitig zur Ordnung gewöhnen) уағыздаған. Автор экономикалық тұрғыдан «Ordnung» сөзінің негізгі ұғымына күн көріс қамын дер кезінде реттеп отыруға мүмкіндік беретін «ұзақ мерзімді жоспарлау» мен аса қажетті болып табылатын біртектес жұмысты (однообразную работу) орындаудағы «тұрақтылықты» жатқызады [5].

Тәртіптің орны туралы педагогтар да дидактикалық еңбектерінде жазған. Мысалы, В. Ратке балалар мен ата-аналарды тәрбиелеу туралы еңбегінде тәртіпке үйрету ілімін (Ordnungslehre) жасаған екен, ол бойынша адамдар қоршаған әлеммен үйлесім тауып өмір сүруге ұмтылуы тиіс (W. Ratke). Балаларды тәрбиелеу процессінде педагог Х. Кампе тәртіптің үш орнын атап көрсеткен: Ordnung für die Dinge (заттарындағы тәртіп), Ordnung für die Geschäfte (істері, жұмыстағы тәртіп), Ordnung für die ganze Denkgungs- und Handlungsart (ой мен іс-әрекеттегі тәртіп). Х. Кампе Ordnung ұғымын мына ұғымдармен теңестірген (Ordnung неміс тілінде женский род зат есімі): оны ана мен күтушіге теңейді

, (Mutter und Pflegerin der meisten anderen Tugenden – ана мен күтуші көп игі істің иесі), қайырымдылық, жақсылық жасаушыға теңейді (Beglückerin des menschlichen Lebens – адам өміріне жақсылық жасаушы), көмекшіге теңейді (Beförderin jeder nützlichen Tätigkeiten – пайдалы істің талапшысы) [4]. Теолог, педагог және жазушы Л.Эвальд тәртіпке деген махаббаттың маңыздылығына мән берген (Ordnungsliebe), оған әдептілік үшін ғана емес (Anstand), сонымен бірге табысқа жету үшін ғана емес (Wohlstand), ең алдымен, адамгершілік тұрғыдан мән беру керектігін айтқан (Sittlichkeit) [4]. Осылайша, сол заманның көрнекті ойшыларының қызметтерінің, олардың әртүрлі типте жазылған мәтіндерінде (уағыздарда, мораль туралы трактаттарында, бала тәрбиелеу туралы еңбектерінде, афоризмдер және т.с.с.) көрініс тапқан ойларының нәтижесінде Ordnung концептісі неміс концептосферының бөлінбейтін бірлігіне айналған. Неміс тарихшысы және неміс халқының менталитетін зерттеуші П.Мюнхтың «Ordnung, Fleiß und Sparsamkeit. Texte und Dokumente zur Entstehung der bürgerlichen Tugenden» - атты еңбегінде XV ғ. мен XIX ғ. бас кезіндегі танымал неміс авторларының түпнұсқа мәтіндерінде «Ordnung» ұғымының басқа да игіліктермен қарастырылғанын айтады: Fleiß (еңбекқорлық), Sparsamkeit (үнемшілдік), Disziplin (дисциплина) т.б. Автордың айтуынша, осы игіліктер неміс менталитетінде XVIII ғасырдың ортасына таман мықтап орныққан [4, 9].

XVIII ғ. соңында И. Кант немістерді тәртіп пен тазалықты жақсы көретін, сүйетін, еңбекқор және үнемшіл, ұқыпты азаматтар ретінде сипаттаған (P. Münch).

XX ғасырдың екінші жартысында жеке бас құндылықтарына ерекше мән беріле бастаған. Ғалымдардың айтуынша, 70-80 жж. Германияда жүргізілген сауалнамалар нәтижесі мына құндылықтардың басым екендігін көрсеткен: Gesundheit (денсаулық), Familie (отбасы), Sicherheit (қауіпсіздік, болашаққа сенім), ein hoher materieller Standard (жоғары материалдық жағдай), der befriedigende Beruf (жаныңа жақын

мамандық), reichlich Freizeit (көп бос уақыт), persönliche Freiheit und Unabhängigkeit (жеке бас бостандығы мен тәуелсіздік) [6, 73]. Байқағанымыздай, Германия тарихының алдыңғы кезеңдерінде басымдылыққа ие болып келген дәстүрлі құндылықтар біршама өзгеріске түскен.

Сондай-ақ, осы кезеңде, яғни XX ғасырдың екінші жартысында отбасы түсінігі түбегейлі өзгеріске түскен. XX ғасырдың бірінші жартысында дәстүрлі авторитарлы-патриархаттық сипатқа ие отбасы моделі дүрілдеп тұрған болса, екінші жартысында, неміс ғалымдарының айтуынша отбасы ұғымы жеке бас принциптеріне негізделіп, өзгеріске түскен. Отбасылық қарым-қатынас тең құқылы ерлі-зайыптылар ұғымына ойысқан. Бұл да неміс халқының құндылықтар құрылымының үлкен өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Сәйкесінше, бала тәрбиесінде де басымдылықтар өзгерген. Алдыңғы тарихи дәуірлермен салыстырғанда, балаларды тәрбиелеу мақсаты – балаларды өз бетімен, еркін ойлау, шешім қабылдау, өз күшіне сену, сыни ойлау сияқты дағдыларға үйретуге бейімделген. Көну, тіл алғыштық, өзінен жоғары тұрғандарға көзсіз бағыну сияқты осы кезге дейін неміс халқы ділінің құрамдас бөліктері болып келген қасиеттер ысырылып қалған. Баланы тәртіп пен тазалықты сүюге үйрету сияқты дәстүрлі болып табылатын құндылық бағыты бұрынғыдай басымдылыққа ие болмаса да, тәрбие үрдісінің өзегін құрайды. Білім алу мен нақты бір салада тиісті дағдыларды меңгерудегі негізгі концептілер Fleiß (еңбекқорлық), Disziplin (тәртіп) және Ordnung (ұқыптылық - порядок) қазір де басымдылыққа ие [6, 84-89]. Қазіргі заман неміс халқы Ordnung (ұқыптылық -порядок) сөзіне аса мән беретіндігімен және оны этикалық қажеттілік деп санайтындығымен сипатталады: Der Deutsche glaubt aus tiefsten Herzen an die Bedeutung und die ethische Notwendigkeit der Ordnung [5, 126]. Осыған қарап, қазіргі жастар таңдауындағы құндылықтар жүйесі бұрынғы барды сақтап қалу немесе мүлде жаңа құндылықтар идеясын тудыру емес екендігін көреміз. Керісінше, дәстүрлі және

жаңа құндылықтар симбиозын жасап отыр. Ғалымдар, XX ғ. 90 жылдарында жүргізілген сауалнамалардан алынған нәтиже де соның көрсеткіші дегенді айтады. Осы сауалнамалар қорытындысы бойынша *Zuverlässigkeit* (сенімділік), *Ordnung* (тәртіп-порядок), *Fleiß* (еңбекқорлық), *Perfektion* (перфекционизм), *Pünktlichkeit* (ұқыптылық -пунктуальность) тәрізді құндылықтардың ең үлкен пайыздық көрсеткіш бергені айтылады [3, 30]. Және осы сауалнамалар нәтижесін XV-XIX ғғ. көлемінде неміс халқының құндылықтар жүйесінің қалыптасуын зерттеген неміс тарихшысы П. Мюнх зерттеулерімен салыстырғанда, олардың арасындағы бірізділіктің сақталғаны байқалған. П. Мюнх зерттеулерінде де негізгі осы қасиеттер аталып көрсетілген: *Ordnung*, *Fleiß* (еңбекқорлық), *Disziplin*, *Sparsamkeit* (үнемшілдік). Ғалымның ойынша, бұл қасиеттер неміс халқының ділінде XVIII ғасырдың орта кезеңінен бері бекіген [4, 9].

Ғалымдардың айтуынша, XXI ғ. дәстүрлі неміс құндылықтары өз негізін сақтай отырып, тек жаңаша түрге еніп, жаңа атауларға ие болған. А.Томас мәдени стандарттар теориясын (*Kulturstandards*) енгізді, оны нақты бір мәдениет өкілдерін түсінігіндегі өзін-өзі ұстаудың міндетті нормалары (нормы поведения) мен оның бағалануы деп түсіндіреді [7, 28].

Мәдени стандарт түсінігі нормалар түсінігімен сәйкес келеді: «Нормы – стереотипы мысли и действия, принимаемые в границах той или иной социокультурной общности, которые в своем историческом бытии неотрывны от существующих в данной культуре ценностей, ибо переводят представления о них в инструментальный план» [8, 523].

Неміс халқының мәдени стандартына: орындалатын тапсырмалардың нақты болуы, жұмыс құрылымы мен ережесінің маңыздылығы, ереженің орындалуы үшін ішкі бақылау, ұзақ мерзімге жоспарлау, жеке бас пен қоғамдық өмір арасындағы қатынастың аражігін ашып алу. Байқап қарасақ, осы аталған мәдени стандарттардың неміс халқының базалық мәдени концептілері *Ordnung* и *Sicherheit* арасындағы байланыс

анық көрініс береді. Осы екі концептінің неміс халқы ділінің негізін құрайтыны жоғарыда айтылды, ғалымдар, жекелеген тарихи дәуірлерде олардың әрқилы өзектеліп, функцияларында да айырмашылық болғанын анықтаған.

Қорытынды

Қазіргі кезеңде де Германияда алынған сауалнамалар нәтижесі неміс халқының тәртіпті ерекше бағалайтынын көрсетеді және оны демократияның кепілі деп түсінеді [3]. Мақал- мәтелдерін қарастыру барысында да *Ordnung* ұғымына қатысты әртүрлі түсініктерді байқауға болады: а) *Ordnung* – ол әлемнің өмір сүруінің кепілі (*Ordnung erhält die Welt*); ә) *Ordnung* – үй шаруасын жүргізуді, жұмыс барысын барынша жеңілдетеді (*Ordnung hilft Haushalten*); б) *Ordnung* – байлыққа кенелудің қосымша көзі (*Ordnung ist vergnügtes Einkommen, halbes Futter, halbes Sparen*); в) *Ordnung* – көп тырысуды талап етеді, нәтижесінде үлкен табысқа жеткізеді (*Ordnung, wenn man sie zu halten weiß, hat überall den höchsten Preis*); г) *Ordnung* – әділетті мемлекеттің қызмет етуінің негізгі шартының бірі, кім тәртіп пен заң жасайды, сол бірінші болып соны ұстануы керек (*Wer die Ordnung und Gesetz macht, soll der erste sein, der sie hält*); д) шамадан тыс тәртіптің зияны да болуы мүмкін (*Wer die Ordnungsliebe treibt zu weit, der stiehlt sich und anderen die Zeit*); ж) *Ordnung* – адамшылықтың, жеңістің, табыстың алғышарты (*Wo Ordnung herrscht, ist jeder Weg eine Poststraße*). Неміс тіліндегі «*Ordnung*» ұғымына қатысты мақал-мәтелдерден мынандай қасиеттер байқалады: әлеуметтік, экономикалық және саяси ережелер мен заңдардың тиімді, нәтижелі жүйесі; іс-әрекетті ұйымдастырудың тиімді жолы; тәртіпке келтіру үрдісі, ішкі жағдайды реттеу процесі. Неміс тілінде өте кең тараған тұрақты тіркестерден де осы концептінің маңыздылығын көреміз: *in Ordnung sein*, *Alles in Ordnung*; *alles ist in bester (schönster) Ordnung*; *das ist nicht in Ordnung*; *mit j-m/etw. ist etwas nicht in Ordnung*; *wieder in Ordnung sein*; *ganz in Ordnung*; *schwer in Ordnung sein*.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 208 с.
- 2 Карасик В.И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов / В.И.Карасик, Г.Г.Слышкин // Антология концептов / под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – С. 12-13.
- 3 Алдашева А. Мәдениетаралық коммуникация және аударма мәселелері. – Жинақ: «Тіл және Жаһандану: бүгін мен болашағы» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. –13-16 б.
- 4 Bausinger H. Typisch deutsch. Wie deutsch sind die Deutschen? – München: Verlag C. H. Beck, 4. Auflage, 2005. – 176 S.
- 5 Münch P. Ordnung, Fleiß und Sparsamkeit. Texte und Dokumente zur Entstehung der «bürgerlichen Tugenden». – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984. – 376 S. 84.
- 6 Nuss B. Das Faust-Syndrom. Ein Versuch über die Mentalität der Deutschen – Bonn; Berlin: Bouvier Verlag, 1993. – 213 S. 85.
- 7 Pross H. Was ist heute deutsch? Wertorientierungen in der Bundesrepublik. – Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag, 1982. – 158 S.
- 8 Schroll-Machl, S. Die Deutschen – Wir Deutsche. Fremdwahrnehmung und Selbstsicht im Berufsleben. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. – 216 S.
- 9 Культурология. XX век. Словарь / П.С.Гуревич, О.И.Шульман. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 640 с.

B. Abdykhanova¹, L. Meirambekova²

¹*Shakarim State University of Semey, Semey, Kazakhstan*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

The German people and their system of basic ethno-specific concepts

Abstract. It is well known from studies, various national programs and mass media that today in society much attention is paid to the life of ancestors who passed through the concepts of «cultural heritage», «culture of the nation». Since the problem of globalization and integration remains relevant, the preservation of national identity becomes even more important. The study of national identity requires interdisciplinary research, closely related to such fields as sociology, ethnology, history, culture, linguistics. The article presents an overview of the work on the study of the mentality of the German people based on the basic concepts of German culture, the system of values of the German people and its changes. There are considered ethnospecific concepts Ordnung, Sicherheit, Gemütlichkeit, which are regarded the «keys» to understanding the originality of the German linguistic culture and the mentality of its carriers, and moreover, they are confirmed by specific linguistic data. Based on the analysis of linguistic material and data from the humanities, there are revealed systemic connections in the German concept sphere.

Keywords: concept, mentality, linguoculture, national value, national identity.

Б. Абдыханова¹, Л. Мейрамбекова²

¹*Государственный университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан*

²*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан*

Немецкий народ и система его основных этноспецифических концепций

Аннотация. В настоящее время в обществе большое внимание уделяется истории народа, понятиям «культурное наследие», «культура нации», забота о будущем страны прослеживается в различных исследованиях, национальных программах и средствах массовой информации. Поскольку проблема глобали-

зации и интеграции остается актуальной, сохранение национальной идентичности становится еще более важным вопросом. Изучение национальной идентичности требует междисциплинарного исследования, тесно связанного с такими областями, как социология, этнология, история, культура, лингвистика. В статье дается обзор работ по изучению менталитета немецкого народа на основе основных концепций немецкой культуры, системы ценностей немецкого народа и ее изменений. Рассматриваются этноспецифические концепты Ordnung, Sicherheit, Gemütlichkeit, являющиеся «ключами» к пониманию своеобразия немецкой лингвокультуры и ментальности ее носителей и, более того, подтверждаются конкретными лингвистическими данными. На основе анализа языкового материала и данных гуманитарных наук раскрываются системные связи в немецкой концептосфере.

Ключевые слова: концепция, менталитет, лингвокультура, национальная ценность, национальная идентичность.

References

- 1 Maslova V. A. Lingvokul'turologiya: ucheb. Posobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij. 2-e izdanie stereotip. [Linguoculturology: textbook. Manual for students of higher educational institutions. 2nd edition Stereotype] (Izdatel'skii tsentr «Akademiya», Moscow, 2004, 208 p.) [in Russian]
- 2 Karasik V.I., Slyshkin G.G. Bazovye harakteristiki lingvokul'turnyh kontseptov [Basic characteristics of linguocultural concepts], Antologiya kontseptov [Anthology of concepts]. pod red. V.I.Karasik, I.A.Sternina. (Moscow, 2007, P. 12–13) [in Russian]
- 3 Aldasheva A. Madenietaralyk kommunikaciya zhane audarma maseleleri. – Zhinak: «Til zhane Zhahandanu: bygini men bolashagy» atty halyqaralyk gylymi teoriyalyk konferenciya materialdary [Issues of intercultural communication and translation. – Proceedings of the international scientific-theoretical conference «Language and Globalization: Present and Future»] (Almaty: Arys, 2008. –13-16 p.) [in Kazakh]
- 4 Bausinger H. Typisch deutsch. Wie deutsch sind die Deutschen? (München: Verlag C.H.Beck, 4. Auflage, 2005. – 176 s.) [in German]
- 5 Münch P. Ordnung, Fleiß und Sparsamkeit. Texte und Dokumente zur Entstehung der «bürgerlichen Tugenden». (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984. – 84s.) [in German]
- 6 Nuss B. Das Faust-Syndrom. Ein Versuch über die Mentalität der Deutschen – Bonn. (Berlin: Bouvier Verlag, 1993. – 85s.) [in German]
- 7 Pross H. Was ist heute deutsch? Wertorientierungen in der Bundesrepublik. (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag, 1982. – 158 s.) [in German]
- 8 Schroll-Machl, S. Die Deutschen – Wir Deutsche. Fremdwahrnehmung und Selbstsicht im Berufsleben (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. – 216 s.) [in German]
- 9 Gurevich P.S., Shulman O.I. Kul'turologiya. XX vek. Slovar' [Culturology. XX century. Vocabulary] (Saint Petersburg.: University book, 1997. – 640 s.) [in Russian]

Сведения об авторах:

Абдыханова Бактыгүл Айдапкелевна – PhD, орыс және шетел филологиясы кафедрасының доцент м.а., Семей қаласы Шәкерім атындағы мемлекеттік университеті. Глинки көш. 20, Семей, Қазақстан.

Мейрамбекова Лязат Касымовна – PhD, шетел тілдері кафедрасының доцент м. а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Abdykhanova Baktigul Aidapkelevna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Russian and Foreign Philology, Shakarim State University of Semey. 22 Glinki str., Semey, Kazakhstan.

Meirambekova Lyazat Kasymova – Ph.D., Associate Professor of the Department of Foreign Languages, L.N.Gumilyov Eurasian National University. 2 Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

¹Б.А. Ердембеков¹Б. Исбек*²Ж.И. Сатбай¹ Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан² Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: berikkhan@mail.ru

Абай өлеңдерінің шығу тарихы¹

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ әдебиетінің бас ақыны, агартушы, ұлт сөз өнерін әлемдік деңгейге көтерген Абай Құнанбайұлы шығармаларының, оның ішінде өлеңдерінің шығу тарихын зерделеу. Әрбір өлеңнің қандай оқиганың үстінде жазылғаны, арнау өлеңдерінің кімге арналғаны, ол адамдардың Абай өміріне қатысы, яғни олардың, ақынға қандай жақындығы бары, табиғат лирикасының жазылу тарихы, сол кездегі оқигалардың ақын өміріне қаншалықты әсер еткені, оны оқиганың өлеңдердегі ізі, т.б. мәліметтердің барлығы толықтыруды, жаңартылуды керек етері даусыз.

Мақалада арнау өлеңдеріндегі әрбір кейіпкердің ақынның өмірінде алатын орны, табиғат лирикаларының қай жылы, қай жерде жазылғаны, қай қыстаудың, я жайлаудың тасы мен ағашын немесе бұлағын суреттегендігі, осы өлеңді жазған уақыттағы ақынның көңіл-күйі, сол шақта Абайдың өмірінде қандай оқигалар болғандығы талданды. Сонымен қатар, Абай өмірі туралы естеліктер пайдаланылды.

Түйін сөздер: Абай шығармалары, арнау өлеңдері, шығу тарихы, табиғат лирикасы.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-82-91

Кіріспе

Абай – ақындыққа, өлеңге, сөзге үлкен талап қоя білген, сол қасиеттерді маңындағы ақындар бойынан табуға тырысқан аса үлкен талант иесі. Оның ақындық туралы, өлең-сөз иелері туралы айтқан өлеңдеріне тоқталып, әр қырынан зерттеу жүргізген абайтанушы ғалымдардың еңбектері баршылық. Десек те, Абай өлеңдері жан-жақты талданып, әсіресе теориялық жағынан ішкі қырсырынан түгесіле баға берілгенімен, әр өлеңінің шығу тарихына жете көңіл бөлінбей

келе жатқандығын мойындау керек. Абай өлеңдерінің шығу тарихы жайлы деректерді зерттеп, жинап бастыру – әлі де болса көңіл бөлуге мұқтаж болып отырған үлкен бір сала. Абайдың жас шағында шығарған өлеңдері, көбіне орайы келген жерлерде қалжың сөз ретінде ауызша айта салуынан, артынан өзі де ескермей ұмытылып қала берген.

Жасындағы өлеңдерін ақынның өзі ескермеген соң кезінде басқа кісілер де ескеріп есінде сақтамаған. Сондықтан ақынның алғаш жазған өлеңдері тіпті болымсыз, аз ғана. Сөйтсе де, осы күнге жеткен бірен-сараң

¹ Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған грант негізінде (№АР08956354) орындалды.

айтылған өлеңдерінің себептерін қарасақ, көпшілігі біреуді қалжың қылған мысқыл, мазақ, күлкі аралас өлеңдер. Бұларының бәрі де өлең еткен кісінің көзіне қалжыңдап күліп айтқан сөз сияқты. Абайдың ерте баста айта бастаған өлеңі осы бағдарда. Оған дәлел «Кім екен деп келіп ем түйе қуған» өлеңі ел ішіндегі бір қарияның аузынан жазылып алынған. Ал шығу тарихы жөнінде алғаш 1933 жылғы толық жинақтың түсінігінде берілген. Екінші түрлі өлеңдері – қыз-келіншекке жастық дағдысымен жазған хат өлеңдер. Мысалы, 13-14 жасында «Иүзі - рәушән, көзі - гәуһар» деген өлеңді айтқан. «Әліпби» өлеңі Абайдың 18-19 жасар шамасында, Семей медресесінен оқып шығып, еліне қайтып келгеннен кейін жазылған. Толық жігіттік шағына жетіп, үлкендікке мойын қоя бастаған кезінен «Сап-сап, көңілім, сап, көңілім» деген бір өлеңі табылды. Бұл өлең 25-26 жастарында жазылған болуы керек.

Абайдың ақындық туралы жазған өлеңдерін, оның ақындарға арнауынан бөліп қарау мүмкін емес. «Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол» деген ақындыққа арналған өлеңінде Абай өзі ұстаз тұтқан қазақтың ауызға ілінер деген үш ірі ақынын таңдап алып, өлеңдеріне сын айтатыны белгілі. Өлеңге қойған талабы биік Абайдың сынына жарағаны – Бұқар, Дулат, Шортанбай. Байқасаңыз, бұлар Абайдың жанына жақын болып, ақындық өнері жетпегенмен, деңгейлес ақындар. Ендігі жерде «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деген қағиданы ту еткен ақын қасындағы шәкірттеріне сынды мейілінше күшейте түседі.

Абай поэзиясының көлемді бөлігі – арнау өлеңдер. Жалпы ақынның арнау өлеңдері – бүгінгі жаңаша көзқарастар тұрғысынан жеке тақырып ретінде зерттеуге сұранып тұрған абайтану саласындағы өзекті мәселенің бірі. Абайдың бізге белгілі қырыққа тарта арнау өлеңдері бар. Осы арнаулардың көбі ащы сынға құрылған. Әрине, Әбдірахманға, Оспанға арналған жоқтауларын айтпағанда, тіпті бәрі дерлік – осы аядағы шығармалар. Ең алғашқылары 1870, 1876, 1886 жылдары жазылған «Шәріпке», «Абралыға», «Жақсылыққа», «Рақымшалға», «Қатыны мен

Масақбай», «Күйісбайға», «Дүйсенқұлға» атты өлеңдері. Ақынның өлең арналған адамның бәрі – Абайдың жақсы танысы, дос, пікірлес адамдары.

Ақын шығармаларының келесі бір бөлігі табиғат тақырыбына арналған. Табиғат – адам баласының еңбек етіп, өмір сүретін ортасы. Табиғатты оқиғамен байланыстыра суреттеу халық ауыз әдебиетінде де болды. Бірақ қазақ әдебиетінде табиғаттың өзін жеке тақырып етіп алып, Батыстың классик ақындарының үлгісімен суреттеу Ы.Алтынсарин мен Абайдан басталады. Әсіресе оны жоғарғы сатыға көтерген – Абай. Абайдың табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерінде ақынның жан дүниесі, ой-сезімі терең бейнеленген. Абай табиғатты өте шебер суреттеген. Әр суреттелген жердің өзіндік ерекшелігін, сұлулығын таныта білген.

Қай ақынның шығармасы туралы ой айтпақ бұрын, сол шығарманың шығу тарихына бойлап алмай, оған толыққанды әдеби талдау жасау мүмкін емес. Сондықтан, мақалада Абай шығармашылығының әр кезеңдегі зерттелу жайы пысықталып, арнау өлеңдері мен ақын поэзиясында ерекше орын алған табиғатқа арналған лирикалық өлеңдерінің жазылу тарихы талданады.

Зертеу әдістері

Абай поэзиясы ақын өмір сүрген бүкіл тарихи дәуірге жан-жақты, толыққанды көзқарас арқылы кең тарихи контексте халықтың тағдырын, олардың ұлттық мінез-құлқын бейнелеп, қоғамның орнын ғана емес, сонымен бірге жүріп өткен жолын да көрсетті. Абайтанушы Т.Жұртбай бұл туралы: «Абай өз дәуірінде дала данышпандарының даналығын иеленді, дүниетанымын, рухани мәнін, ақыл-ойы мен барлық көшпенділердің көркем ойлау мүмкіндіктерін көрсетті», – деп жазады [1, 23].

Абайдың терең көркем мұрасы халықаралық деңгейде танымал екені өз алдына, біз гуманистік ойшылды әлемдік мәдени қоғамдастыққа үлес қосушы деп санаймыз. Көптеген шетелдік ғалымдар (О. Steven және басқалар) [2] Абайдың

қазақ халқының өміріндегі маңызды орнын бағалады [3].

Абайдың ақындық өнерін алғаш жете зерделеген қазақ оқығандарының бірі, Алаш қайраткері – Әлихан Бөкейхан ақынның шығармашылық мұрасы жайлы ол 1905 жылы Семей қаласының Географиялық бөлімшесінің «Семипалатинский листогында» жариялаған азалы ғұмырнамасында (некрологында) былай көрсетті: «Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосар еді» [4, 17]. Сонымен қатар, қазан төңкерісіне дейін баспа бетін көрген А. Байтұрсынұлы, М.Ж. Көпеев, К. Ысқақов, С. Торайғыров, М. Дулатұлы сынды ұлт тұлғаларының Абай шығармашылығы туралы ой-пікірлерінің орны ерекше.

Абай шығармаларының бір шоғыры – арнау өлеңдері десек, осы жанрдағы мұрасы туралы мағлұматтардың молыға түсуі 1939-1940 жылдары басылған толық жинақтан да көрінеді. Осы жолы ақын арнау өлеңдерінің 23-іне түсініктеме беріп, жазылу себептері де анықтаған. Ал 1945 жылғы мерейтойлық толық жинақта бұндай өлең саны 28-ге жеткізіледі. Ал соңыра Абай өлең арнаған, тарихта болған кісілердің бірсыпырасы “Абай жолы” эпопеясына еніп, өткен дәуірдің тарихи-әлеуметтік шындығы мен оқиғаларын суреттеуге арқау болғанын да көреміз. Жалпы алғанда, ақынның қырыққа тарта арнау өлеңдері бар. Олардың жазылу себептері, шығу тарихы әр қилы. Бірде арнау өлең экспромт түрде әзіл-ысқақ, әжуа-қалжың орайында туып жатса, кейде олар аса өткір әлеуметтік-саяси тақырыптарға байланысты туындайды. Арнауның көбі сынға құрылған. Мысалы, «Назарға», «Баймағамбетке», «Разаққа», «Көжекбайға» деген арнау өлеңдер табиғаты әзіл - сықаққа құрылған туындылар. Бұлар Абайдың ақындық өнерге құлай берілмей, бірақ ақындық қуаты шешек ата бастаған тұста көбірек туындаған өлеңдері екені байқалады.

Ұлы ақын шығармашылығына молынан түсінік беріп, өлеңдерінің жазылу тарихына кеңінен тоқталған – М.Әуезов. Әрине, сол кездегі жағдайлардың орайына қарай Кәкітайдың оларды баспаға ұсынбағанына жазушы «...Сол Абай сынаған адамдардың өзі немесе бала, бауырлары баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады деп жасқанып қалған» [5, 28] , – деп түсініктеме берген. Ақынның ұлы тілі еттен өтіп, сүйекті уатады. Сөз ұғар-ау деген кісінің бәрін Абай өлеңінің қаншеңгеліне алады. «Сөзімді тасыр ұқпас, талапты ұғар» деген ақынның өлең арнаған ең сорлысының кеудесінде кісіліктің сәулесі бар.

«Құдайдан қорықпай, иман жүзін тоздырған» Көжекбай, «Күштілері сөз айтса, шыбындап бас изеген» Күлембай болыс, «Бүйтіп берген балаңды, берген құдай өзің ал» деп тентектігінен түңілген Рақымшал бала, әйелге жарымаған Дүйсенқұлға, Қайранбайға (Әйелің – Медет қызы, аты – Өрім), қолына біраз пұл біткенге мастанған Ғабидхан молданың ұлы Ғабидоллаға арналған әжуа экспромт, сықақ өлеңдер арқылы қазақ даласының сатиралық типтік бейнелері жасалған.

Абай шәкірттерінің өлеңін ғана сынап қоймай, мінезінен мін, жасанды бір оғаш қылық көрсе, өлеңге қосып екінші қайталамастай етіп ұялтып, тыйып тастап отырған. «Бұралып тұрып» деп басталатын өлеңнің тарихын да Көкбайдың естелігінен табамыз. Бірер сөз, бірер мінезі жақпаған Көкбайды Абай өлең қылған екен.

Бұралып тұрып,
Буыны құрып,
Қисайта тартар мұрынын;
Әсемсіп, сәнсіп,
Білгенсіп, бәлсіп,
Әр нәрсенің орынын.
Керенау кердең, бір керім
Жақпайды маған сол жерің.

Бұл өлеңнің басы ғана. Ең бір сорақы сынын Көкбай жалынып-жалпайып Абайдан сұрап алып, жырттып тастаған [6, 125] .

Турағұл Құнанбаев өзінің «Әкем Абай туралы» естелігінде: «Патша құдай сиыңдым» деген өлең мен «Жасымда ғылым бар деп

ескермедім» деген өлеңдері Ғабдырахим деген баласы Түмендегі реальный училищеде Мағауияны Семейдегі городскийде оқытып жүргенде айтқан. «Интернатта оқып жүр, талай қазақ баласы» деген өлеңді сол кезде айтса керек деп жазады. «Біреуден біреу артылса» деген өлеңді сол жылы бізге музыка үйретемін деп Мұқа деген скрипкашыны әкеліп, әм Әсет деген ақынды да сақтаған. Әсет терісі тар, ызақор, кісімсіген адам еді, соған арнап жазған. «Білімдіден шыққан сөз» деген өлеңді де осының ретінде айтып кеткен. «Бай сейілді» деген өлеңді ел билеген болыстарға наразы ғып айтқан екен. Көбінесе өлеңді қысты күні жазушы еді. «Бойы бұлғаң, сөзі жылмаң» деген өлеңді 92 жылы Оспан өткен жылы қыстауға қонғанда жазып еді. Бұл өлеңнің аяғы «Кешегі Оспан бір бөлек жан» деген өлең» [7, 51].

Адам мен табиғат, тіршілік аясындағы өмір қашанда келелі тақырып болып қала бермек. Осы байланыс-бірлікті шығармаларына арқау еткен сөз зергерлері, ойшылдар, ғалым-зерттеушілер қай халықта да аз емес. Солардың ішінде «көңіл құсы» табиғатпен ерекше үндесе білген ақын деп Абайды айтамыз. Ол табиғатты жырлағанда жалаң алмай, адамның ішкі дүниесімен астастырып, болмыстың сырларымен салыстырып суреттеген.

Абай өзі жазған көп өлеңдерін бірнеше жыл бойы Көкбай Жанатайұлының атынан таратқаны мәлім. Көкбайдың есімі Абай өлеңдері арқылы 1889 жылы баспасөзде мәлім бола бастайды. 1889 жылы «Дала уалаятының газетінің» №7 санында Абайдың «Жаз» деген өлеңі Көкбайдың атынан шыққан. «Жазды күні шілде болғанда» Абайдың 1886 жылы жазылған өлеңі. Өлең 1909 жылғы кітапта басылған. Турағұл естелігінде осы өлеңнің шығу тарихы туралы былай дейді: «Жазды күні шілде болғанда» деген өлеңі 1886 жылы Бақанас деген өзеннің төменгі жағындағы керей жері Көкбейіт деген қонысқа өзінің ауылы қонып жатқандағысын көріп айтқаны» [8, 65]. Көкбайдың естелігінде: «Ауыл Бақанастың бойындағы Көпбейіт деген жерде қонып жатыр екен. Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл деді. Мен

біраз өлең қылып едім, жақтырмады да өзі жазбақшы болды. Сөйтсем сол күні «Жазды күн шілде болғанданы» жазған екен, оқып берді», – дейді [9, 94]. Демек, Абайдың «Жаз» өлеңі 1886 жылы Бақанас өзен бойындағы Көпбейіт деген жерде жазылғаны анық. Абай өлеңде өз ауылын суреттейді. Айқайшы шалы сол жылы Абай ауылымен көрші отырған Әнет Бармақ шал. Құс салып жүргендер, ақын балалары: Ақылбай мен Әбдірахман.

«Қыс» («Ақ киімді денелі, ақ сақалды») өлеңінің шығу тарихына байланысты деректер келтірсек. Турағұл естелігінде өлеңнің шығу тарихы туралы былай делінген: «Ақ киімді денелі, ақ сақалды», – деп қысты өлең қылғаны сол 1884-ші жылы қыс қатты болып, елі жұтаған. Қар апрельдің басында кеткен сонда айтыпты [8, 72]. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында сол жылғы уақиға былай суреттеген: «Осындай боп айықпас бораннан да бетер қатты кәр ғып жүрген кезінде ақ боранның ішінен шапқылап кеп шыққан екі көк ат көрінді. Қылаң аттар боран ішінде дәл жасырынып келгендей боқты» [10, 124].

Абай жылдың қай мезгілін суреттесе де, ең алдымен оның шындық бейнесін береді. Жоғарғы үзіндіде келтірген өлеңдердің қайсысын оқысақ та, сол кездің суреті көз алдында тұрады.

Талқылау

Арнау өлеңдердің бірі «Күшік асырап ит еттім» өлеңінің шығу тарихы жайлы деректерге тоқталып өтейік. Біреулер ақын бұл өлеңін өзінің досы Ерболмен араздасып кеткенде шығарғаны десе, екіншілері өздерінің көп шәкірттерінің бірі Көкбайға шығарған деседі. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1980 жылғы 15 тамызда шыққан санында М.Тұңлікбаевтың «Бір өлеңнің тарихы» атты мақаласында: «... Ербол Абай тұрғылас, жас жағынан шамалас адам. Сондықтан да өлеңді “қиыннан қиыстыратын» сөз зергері өзі құралпы адамды «күшікке» теңемесе керек. Демек, кемеңгер ақын «Күшік асырап ит еттім» атты өлеңін Ерболға емес, өзінен кіші Көкбайға шығарған деген жорамал шындыққа келеді» [11] – дей келе, оның себебіне де тоқталып,

Көкбайға арналғанын дәлелдейді. Сол Көкбай бір жылдары Тобықты руының шынжыр балақ, шұбар төс байларының бірі Оразбайға Абайды қаралап, оязға арыз жазып берген көрінеді. Осы ағаттығын уақыт өте келе білген Абай ызаланып, осы өлеңді арнаған.

Арнау өлеңдердің екінші бір тобына жататын «Сап, сап, көңілім, сап көңілім», «Қуанбаңдар жастыққа», «Мен боламын демендер», «Жазғытұры қылтиған бір жауқазын» туындыларына да М. Әуезов ерекше көңіл бөлген. Өйткені өл өлеңдерде кісі аты аталмайды, бірақ өлеңде жол жөнекей біреулер сөз болып, меңзеумен, ишаратпен ғана білідіретіні аңғарылып тұрады. Осы сияқты арнаудың кімге арналғаны көрсетілмеген: «Біреуден біреу артылса», «Болыс болдым мінеки», «Бөтен елде бар болса» өлеңдері де кездеседі.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деп басталатын өлеңінде «сөзімді тасыр ұқпас» деп талапты жас ақындарға салмақты ескерту жасайды.

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»

Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз».

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп

Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Бір шумақ өлеңінде үш ақынды, өзінің ең талантты деген үш шәкіртінің өлеңін сынаған. Өлеңге анықтаманы Турағұл Абайұлынан тыңдайық: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деген өлеңді Шаһкерім қажының жас күнінде кәрілікті жамандап, алпыстан аспай өлейік, кәрі ит, жат деп, былшылдап шат деп айтады деп, бозбалашылықты мақтап, «Шіліктен шымылдық құрып, томашадан жастық қып» деген өлеңі болған. Көкбай молданың «Әзірет Әлі айдаһармен алысыпты» деген өлеңі болған. Әріп деген сыбан, өлең жазғыш жігіт «Зияда» деген өлең жазған, қызды мақтамақшы болып суреттегенде көзі гауһар, иегі алтын деп, осы сықылды алтын тастарды түсіне қарамай сұлудың бетіне жапсыра берген. Сол үшеуіне ой салып, құбыла көрсетпекші болып жазып еді. Ол өлеңге Әріп кектеніп, Біржан мен Сара деген қыз айтысыпты деп өлең жазып, біздің ақсақалды жамандайды Біржанның Арғын емес, Керей екенін білмегіті [8, 95]. Бұл

өлеңдер 1909 жылғы кітапта басылған. Бірақ, бұл басылымда «Күлембайға» деген тақырып жоқ. 1933 жылғы «Толық жинақтан» бастап «Болыс болдым мінеки» өлеңі «Күлембайға» деген тақырыппен басылып келеді.

Абай 1888 жылы табиғат тақырыбына арналған «Күз» («Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан»), «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» және «Қыс» («Ақ киімді денелі, ақ сақалды») өлеңдерін жазған. Осы үш өлең де Мүрсейіттің 1905, 1907, 1910 жылдардағы қолжазбасында кездеседі. Сонымен қатар Кәкітай Ысқақұлы мен Тұрағұл Абайұлы бастырған 1909 жылғы тұңғыш жинағында жарық көрген. Бұл үш өлеңнің шығу тарихын тек лирикалық шығарма тұрғысынан емес, тарихи оқиғалармен байланыстыра қарау керек.

«Күз» («Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан») өлеңінде ақын табиғат арқылы көшпелі қазақ халқының күзді күнгі тіршілігін, тұрмысын суреттейді. Күнкөріс әрекеттерін бейнелейді, осының барлығы көшпелі елдің тағдырын, салтын анық аңдатады. Ал, М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында ауыл күзін былай бейнелейді: «Ауыл рені өзгеше жүдеу еді. Далада бұлттары жылтырап, жалбыр-жұлбыр киініп бүрсеңдеген, күс басқан аяқтары қызарған кедей балалары көрінеді. Бай үйінің сыртын жағалап, жүк жиылған күнес жақта ақырын күбірлеп ойнайды. Қойшының қоңыр лашығының бір үзігі сыпырылған. Қолы, беті жарылған жұмыскер әйел үйінің жыртығын жамап отыр. Жалаңаштанған үйдің керегесінен жүдеу, шоқпыт жоқшылық көрінеді. Арқасында ала қап жамылған, басына шоқпыт тымақ киген кәрі кемпір сол шала жағылған үй ішінде, қара суық астында малма сапсып отыр» [10, 130].

Арнау өлеңдерінің шығу тарихының жазылуының тағы бірден бір дереккөзі – М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы. Романда: «Осы уақытта Абай жазуын тоқтатыпты. Енді:

- Ербол! Дәрмен! – деп, екеуін қатарына шақырып алды.

- Тәкежан, Қаражан, сендер де тыңдаңдар! – деп, үйдің ішін тегіс елең еткізеді де, жаңа өлеңін оқып кетті:

Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай,
 Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай,
 «Ерте барсам жерімді жеп қоям», - деп,

Бқтырмамен күзеуде отырар бай! - деп, бір тоқтады, айтып отырған ауылы, қазіргі өздері отырған Тәкежан ауылы екені, тыңдаушының барлығына тап еткендей таныла кетті» [12, 62]. Бұл өлеңде байлардың психологиялық портреті шебер берілген. «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай» өлеңінің дүниеге келу себебі мен жазылу тарихын аша отырып, оның мүлде жоғалып кете жаздағанын да ескертеді. Өйткені хатқа түсті деген осы өлеңнің өзінде екі шумақ (6-7 шумақтар 8 жол) өлең жолдары мүлде ұмтылған, тек ғана өлеңнің жазылу тарихын зерттеу үстінде салыстыру арқылы ғана қалпына келтіреді. Бұл өлең жеке адамадарға, яғни, Абайдың туған ағасы Тәкежанның үй-ішіне арналуы себепті, жазба түпнұсқасы сақталса да, өшірілген екі шумақ өлең Көкбай, Турағұл арқылы хатқа түсіріледі. Аталмыш өлең тарихын көп сұрастырып, жазылу себебі мен қандай жағдайда жазылу тарихын жан-жақты зерттеп білуі М.Әуезовке «Абай жолы» эпопеясындағы «Кек жолында» деген тараудың жазылуына, ондағы оқиға желісін өрбітуіне арқау болғаны бірден сезіледі. Осы аталмыш өлең тексі жағынан бастапқы табиғи қалпына оралуына, өлең мазмұны сол тұстағы өмір шындығымен орайлас кең ашылып, дәл бүгінгі күндегі танып отырған дәрежеге көтерілуінде сөзсіз М.Әуезов зерттеулерінің орны ерекше.

«Қыс» өлеңінің шығу тарихы 1884 жылы қыс қатты болып, ел жұтаған уақытпен байланыстырылады. Қар сәуірдің басында кеткен. Соны өлең еткен делінген. «Қыс» өлеңінің тағы бір ерекшелігі – Абайдың қысты қарт адам бейнесінде сипаттауы. Қазақ әдебиетінде бұндай құбылыс Абайға дейін болмаған. Өлеңде қазақтың дарқан даласының табиғаты көркем де, сұлу сөз орамдарымен дәл бейнеленген. Қыста тебіндеп жайылған жылқылар, оларды торыған аш бөрілер түгелі де көз алдына жанды суреттей елестейді:

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
 Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
 Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап келіп қалды.
 Дем алысы - үскірік, аяз бен қар,
 Кәрі құдаң - қыс келіп, әлек салды.
 Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,
 Аязбенен қызарып ажарланды.

«Қыс» өлеңін оқығанда, аязды қыстың суық лебі бетке тигендей болады. Табиғат тақырыбында жазылған бұл өлеңдері – ақынның асқан суретші екендігіне толық дәлел.

Нәтижелер

«Абай» журналының 1992 жылғы №3 санында жарияланған «Дала уалаятының газетінде» басылған «Абай өлеңдері» атты мақаласында көрнекті мұратанушы Ү.Сұбханбердина былай дейді: «Күлембай Бозамбайұлы дәулетті, пысық атқа мінердің бірі болған. Абаймен жасы құрдас. 1888 жылы сайлауға түсіп, болыстыққа өтеді. Билікке қолы жеткенмен өзінен зор байларды уысына сыйғыза алмайды. Абай соны сынап жазған» [13]. Осы өлең тек қана Күлембайға ғана емес, сол кездегі халық мүддесінен гөрі өзінің жеке басының жайын көбірек ойлайтын, бұқара халықты зар қақсатқан барлық табаны тайғақ болыстарға арналғаны тарихи шындық.

«Мәз болады болысың» өлеңінің тарихы мен сол кездегі патша үкіметінің саясаты жайлы деректер Турағұлдың естеліктерінде былай түсіндірген: «1890 жылы Семейге барон Таубе деген генерал-губернатор келіп, бірсыпыра болыстарға, билерге шекпен, қылыш сыйлаған, сондағы шекпен алған болыстардың қуанғанына ыза болып жазған» [8, 106]. Расында бұл уақиға сол кезде болған.

Еркежанның қолына кіргенін қалжыңға айналдырған Қыздардың қылығына ыза болған Абай «Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең» деп басталатын өлеңін шығарады. Бәкең – Қыздардың руы. Ал, осындағы Абай мен Қыздар арасындағы оқиғалар «Жұлдыз» журналының 1992 жылғы №1 санында Н.Алдажаровтың «Абай туралы әңгімелер» мақаласында: «...Бәкеңнің әулетінің адалдығы, момындығы туралы Абайдың мына өлеңінен анық көрініп тұр:

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең,
Адалдықта бар елдің зоры Бәкең», - дейді [14].

Қыздар Абаймен күрдас. Қыздар әйелі Жанбаланы ұзатқалы отырған жерінен алып қашқан. Жанбаланың қайындары Абайға келгенде, ақын қыздың басына бостандық берулерін айтады. Төленген қалың малды Қыздардың қайтара алмайтынын біліп өзі көмектескен.

«Не іздейсің, көңілім, не іздейсің» деген өлеңді, «Жүрегім, ойбай соқпа енді» деген өлеңді, «Ал сенейің, сенейің» деген өлеңді, «Жүрегім нені сезесің» деген өлеңді, «Жақсылық ұзақ тұрмайды» деген өлеңді, «Қарашада өмір тұр» деген өлеңді, «Жас өспірім замандас қапа қылды» деген өлеңді – Оспан өліп, бар бейнет басына мезгілсіз, ықыласы қайтып қажыған кезінде түсіп, досы да, туысқаны да бұлданған, құбылғанын көріп, сол 92-ші жыл мен 93-ші жылдың ішінде жазған еді деп жазады. «Ата-анаға көз қуаныш» пен «Тайға міндік, тойға шаптық» екеуінің шығу тарихы бір, егіз өлеңдер және ол өлең 1892 жылы Оспан өлген соң жаңағыдай жайсыз оқиғаға байланысты шыққан. Мұхтар Әуезов өзінің «Абайдың өмірі мен ақындығы», «Абай Құнанбаев» атты монографияларында мұны ашық ажырата баяндаған. «Оспан өлгенде өзінің бір баласының атынан айтқаны», – деп түсінік беруі де сондықтан.

М. Әуезов арнау өлеңдер табиғатын терең тани отырып, Абай басылымдарында қалыптасып үлгерген жаңа атауларды, яғни өлең мазмұнына лайықты анықтап, тақырыптарын қайта қояды. Бірақ арнау өлеңдерге жаңадан қойылған тақырыптардың бәрін де міндетті түрде жақшаға алып (мысалы, «Әбдірахман өлгенде» деген сияқты) отырады.

Қайым Мұхамедханов «Абайдың бір өлеңі» мақаласы – «Қазақ әдебиеті» газетінің 1986 жылғы 17 қаңтардағы санында жарық көрген. Абайдың «Көз жұмғанша дүниеден иманын айтып кеткені-ай» деп басталатын 40 жол жоқтау өлеңінің жазылу тарихы жөнінде жазылған [15, 333].

Абайдың табиғат лирикасы өз алдына бір сала. Табиғат – адам өмір сүріп, тіршілік

етер орта. Онсыз өмір жоқ. Міне, осы табиғат көріністерін, оған бөлінген қазақ даласындағы өмірді, тұрмыс-халді суреттеуге Абайдың көптеген өлеңдері арналған және қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын табиғат көрінісін мұншалық шебер, мұншалық терең һәм жан-жақты жырлаған ақын болған емес.

Абайдың бұл тақырыпта жазған лирикасында да ақындық эволюциясы – шығармашылық түлеу жолының кезең-кезендері жатыр. Табиғат лирикасының ұлы талантын, биік мәдениетін танытатын өлеңдер. Әсіресе, жылдың төрт мезгілі туралы жазылған өлеңдері бейнеті мен азабы мол мал баққан шаруаны, баянсыз, көшпелі ауылды, ескі қоғамдық қарым-қатынастың кейбір күңгірт белгілерін анық, қанық бояумен көрсететін, өз дәуірінің айнасы боларлық, сұлу шығармалар.

Абай – асқан реалист ақын. Оның табиғат жырларынан уақыттың әлдеқалай жылы, айы емес, өзі өмір сүрген заман жайы, сол заманда тіршілік кешкен адам жайы айқын көрініс табады. Абайдың табиғат лирикасын оқығанда оқушының көз алдына сұлап жатқан, құлазыған бел-белесті шетсіз, шексіз маң даланың жалаң көріністері ғана жайылмайды, даладағы өзгеше өмір қайталанбас сыр-сипатымен тұтас суреттеледі.

Абайдың теңдесі жоқ суретшілік қасиетін танытатын туындыларының бірі «Жазғытұры». Ақын қазақ даласындағы жазғытұрғы кездің барлық суретін толық берумен бірге, бұл кезді қазақ халқын еңбекке жұмылдыратын, тіршілік үшін күресінің қайнар көзі деп таниды.

Мал семіреп, ақ пенен ас көбейер,
Адамзат көңілі өсіп, көтерілер.

Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның пейілі енер.

Тамашалап қарасаң, тәңір ісіне,

Бойың балқып, ериді іште жігер, - деп, жаздың суретін өзі де сүйеді және оны жалпы жұрттың көңілін шарықтатып, жігерін туғызатын маусым деп ұғады.

Қазақ халқына аса бір жайдары мезгілді масаттана жырлайды. Ауыл-аймақ, шаруасы өнген шаруа, еңбектеген бала мен еңкейген

қартының көңіл күйі, барша тіршілік иесінің жайнаған тіршілігін жарқын бояулармен, көтеріңкі леппен суреттеген. Табиғат көркін, халықтың өмір-тұрмысын еш бояусыз, өз қалпында шынайылықпен бейнелейтін өлеңде дүние болмыстың сұлулығына тамсану сарыны да күшейе түседі.

Абайдың «Желсіз түнде жарық ай», «Күз», «Қыс», «Жаз» деген өлеңдерін оқығанда, табиғаттың әртүрлі құбылысы көзіңе елестейді. Жаратылыстың жайдары жазын, түсі суық тұманды күзін, не болмаса сақылдаған аязы мен қарлы боранын өзің көріп тұрғандай боласың. Мысалы, «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңінде:

Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы,
Сыбырласып өзді-өзі.
Көрінбей жердің топырағы
Құлпырған жасыл жер жүзі, -

деп, жазғы түннің әдемі суретін алдыңа тартады, жаз кезінің желсіз тымық күні, аспандағы жарық айдың суға түскен сәулесі, жазғы ауыл, оның жанындағы терең сай, гүрілдеген өзен суретшінің бояуы арқылы тұтас бір картина ретінде көз алдыңызға келеді.

Қорытынды

Абайдың шығармашылық мұрасы қазақ әдебиеттану ғылымының туу, ояну, даму кезеңдерінде жан-жақты, ғылыми тұрғыда зерттеле бастады. Ақын шығармашылығы, өмір жолы өзінің зерттелу, насихатталуы жағынан ұлт әдебиетінде жетекші орын алады.

Қазіргі таңдағы оқырман қауымға ұсынылып отырған Абайдың жинақтарындағы өлеңдерге берілген түсініктемелер ауқымды толықтыруларды қажет етеді.

Абайдағы арнау өлеңдер, әсіресе, ақын өмір сүрген әлеуметтік орта мен сол дәуірдің саяси-әлеуметтік оқиғаларын, заман шындығын танып білуде аса терең ғылыми мәні бар туындылар тобына жатады. Абай дүниетанымын білуде, көзқарасын тануда бұл арнау өлеңдердің мән-мағынасы зор, жөні бөлек. Осы ерекшелікті ерте таныған Мұхтар Әуезов ақын жазған арнау өлеңдерді түгел жинап, олардың кімдерге, қандай жағдайда жазылғанын анықтауға ерекше күш салды. Арнау өлеңдер Мүрсейіт қолжазбасында біршама қамтылса да, олардың жазылу мерзімі мен кімдерге арналғаны атап көрсетілген емес.

Абай поэзиясында табиғат құбылыстарының алар орны ерекше. Күнделікті өмір мен адамдардың күнкөрісі, іс-әрекеттері Абайдың көңіл-күйімен байланыста екенін жылдың төрт мезгілін суреттеген туындыларынан да байқаймыз. Сонымен қатар Абай Құнанбайұлының табиғат лирикасы тақырыбындағы өлеңдерінің жазылу тарихын, жан-жақты талдау, арнау өлеңдері арналған адамның Абайға қандай қатысы барын білу – абайтанудағы өзекті мәселелердің бірі. Ақынның табиғат лирикаларында «Қылышын сүйреткен қыс», «Масатыдай құлпырған жаз» өз кескінімен көрінеді. Жылдың төрт мезгіліндегі табиғаттың өз әдемілігінің мына жері кем қалыпты деп ешкім таласа алмастай етіп суреттелінеді. Жалпы ақын өлеңдерінің шығу тарихы туралы деректерді жинастырып, зерттеу – Абай мұрасының, оның ішінде өлеңдерінің талдануының баспалдағы.

Әдебиеттер тізімі

1. Жұртбай Т. Соқтықпалы, соқпақсыз заманда өсті... – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспаханасы. – 2020. – 497 б.
2. Steven O. Sabol. Kunanbaev Abay. Encyclopedia of modern Asia. – 2002. – Vol.3. – 411 p.
3. Есім Ғ., Байсарина Ж.С. Абайтану мәселесі: Кейбір шетелдік зерттеулерде // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, саясаттану және Мәдениеттану. – 2019. – №3 (69). –13-20 б. doi:10.26577/jrcp-2019-3-p2

4. Сыдықов Е. Абайдың ғұмырнамасы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспаханасы. – 2020. – 492 б.
5. Әуезов М. Абай Құнанбайұлы: Мақалалар мен зерттеулер – Алматы: Ғылым. – 1967. – 391 б.
6. Ердембеков Б. Абайдың әдеби ортасы. – Семей: Үш биік. – 2010. – 307 б.
7. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Өскемен: Берел. – 2016. – 84 б.
8. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Тұрағұл естелігі. – Алматы: Дәуір. – 1993. – 224 б.
9. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Көкбай естелігі. – Алматы: Дәуір. – 1994. – 336 б.
10. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жеті жарғы. – 1990. – 320 б.
11. Түңдікбаев М. Бір өлеңнің тарихы.// Қазақ әдебиеті. – 1980.
12. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы. –1997. – 61 б.
13. Сұбханбердина Ү. «Дала уәлаятының газетінде» басылған Абай өлеңдері // Абай. – 1992. – №3. – 1-6 бб.
14. Алдажаров Н. Абай туралы әңгімелер // Жұлдыз. – 1992. – №1. – 80-103 б.
15. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Алаш. – 2005. – 344 б.

¹**B.A.Yerdembekov, ¹B.Isbek, ²Zh.I.Satbay**

¹*Shakarim State University of Semey, Semey, Kazakhstan*

²*K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan*

History of Abay's poems

Abstract. The main purpose of the article is to study the history of the origin of works, including poems by Abay Kunanbayev, who is the main poet of Kazakh literature, an educator who raised the art of the Kazakh word to the world level. Such aspects as the history of each poem, poems dedicated to persons, the attitude of people to the life of Abai, the history of writing the lyrics of nature, influence of historical events of that time to the life of Abai, the traces left by him in the verses of these events, should be supplemented, updated.

The article analyses the role of the character of the poem in the poet's life, the year and place of nature, the lyrics, the description of a rock or tree or spring winter, the poet's mood at the time of writing poem, events that occurred in Abay's life. There were also highlighted memories of Abay's life.

Key words: Abay's poems, dedications, history of origin, nature lyrics

¹**Б.А.Ердембеков, ¹Б.Ісбек, ²Ж.И.Сатбай**

¹*Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан*

²*Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актюбе, Казахстан*

История создания стихотворений Абая

Аннотация. Основная цель статьи – изучение истории создания произведений, в том числе стихотворений, Абая Кунанбайұлы - классика казахской литературы, просветителя, поднявшего национальную словесность на мировой уровень. На основе каких событий были написаны стихотворения, кому посвящены стихи, отношение этих людей к жизни поэта, насколько они были близки ему, история написания пейзажной лирики, влияние исторических событий на жизнь Абая, следы данных событий, оставленные в стихах, - вся эта информация, несомненно, нуждается в дополнении и обновлении.

В статье анализируются роль в жизни поэта людей, которые стали персонажами его стихотворений, устанавливаются год и место написания его стихотворений о природе, выявляется, какие камень, дерево кыстау или жайлау описал поэт в стихотворениях, настроение поэта в это время, какие события происходили у него в жизни. Использовались также воспоминания о жизни Абая.

Ключевые слова: стихотворения Абая, посвящения, история происхождения, пейзажная лирика.

References

1. Zhurtbay T. Soktykpaly, sokpaksyz zamanda osti... [He grew up in a time of bumps...] (Nur-Sultan, L.N. Gumilyov ENU publishing house, 2020, 497 p) [in Kazakh].
2. Steven O. Sabol. Kunanbaev Abay. Encyclopedia of modern Asia. – 2002. – Vol.3. - 411 p.
3. Esim G., Baysarina Zh.S. Abaitanu maselesi: Keibir sheteldik zertteulerde [Problems of Abay studies: In some foreign studies.], *Filosofiya, мәдениеттану, sayasattanu seriyasy* [Journal of Philosophy, Culture and Political Science], 3(69),13-20 (2019), doi:10.26577/jpcp-2019-3-p.
4. Sydykov E. Abaidyn gumyrnamasy [Biography of Abay] (Nur-Sultan, L.N. Gumilyov ENU publishing house, 2020, 492 p [in Kazakh].
5. Auezov M. Abai Kynanbaiyly: Makalalar men zertteuler [Abay Kunanbayuly: Articles and research] (Science, Almaty, 1967, 391 p) [in Kazakh].
6. Yerdembekov B. Abaidyn adebi ortasy [Abay's literary environment] (Three high, Semey, 2010, 307 p) [in Kazakh].
7. Kunanbayev T. Akem Abai turaly [About my father Abay] (Berel, Oskemen, 2016, 84 p) [in Kazakh].
8. Mukhamedkhanuly K. Abaidyn akyn shakirtteri. Tyragyl esteligi [Disciples of Abay. Memory of Turagul] (Daur, Almaty, 1993, 224 p) [in Kazakh].
9. Mukhamedkhanuly K. Abaidyn akyn shakirtteri. Kokbai esteligi [Disciples of Abay. Memories of Kokbay] (Daur, Almaty, 1994, 336 p) [in Kazakh].
10. Auezov M. Abai zholy: Roman-epopeya. Birinshi kitap [Abay's way: Novel-epic. The first book] (Seven charters, Almaty, 1990, 320 p) [in Kazakh].
11. Tunlikbayev M. Bir olennin tarihy [History of one poem], Newspaper «Kazak adebieti [Kazakh literature]», 1980.
12. Auezov M. Abai zholy: Roman-epopeya. Ekinshi kitap [Abay's way: Novel-epic. The second book] (Writer, Almaty, 1997, 61 p) [in Kazakh].
13. Subkhanberdina U. « Dala Yalayatynyn gazetinde » basylgan Abai olenderi [Abai's poems published in the «newspaper of Dala Ualayaty»] magazine Abai [Abay], 1992. №3. P.1-6.
14. Aldazharov N. Abai turaly angimeler [Stories about Abay], «Zhyldyz [Star]», 1992. №1. PP.80-103.
15. Mukhamedkhanov K. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 2-vol [A collection of multi-volume works. Volume 2] (Alash, Almaty, 2005, 344 p) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ердембеков Бауыржан Амангелдіұлы – Фил.ғ.д., профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Басқарма Төрағасы-Ректоры,, Глинка көш. 20а, Семей, Қазақстан.

Ісбек Берікхан – Ph.D., Әлеуметтік және тәрбие жұмысы жөніндегі проректор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Глинка көш. 20а, Семей, Қазақстан.

Сатбай Жайнар Избасарқызы – Гуманитарлық ғылымдар магистрі, ғылым департаментінің ғылыми қызметкері, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ә.Молдағұлова даңғылы 34, Ақтөбе, Қазақстан.

Yerdembekov Baurzhan Amangeldievich – Doctor of Philological Sciences, Rector of Shakarim State University of Semey, 20 a Glinka str., Semey Kazakhstan.

Isbek Berikkhan – Ph.D., Vice-Rector for Social Affairs and Youth Policy, Shakarim State University of Semey, 20 a Glinka str., Semey Kazakhstan.

Satbay Zhainar Izbasarkyzy – Master of Arts, Researcher at the Department of Science, K. Zhubanov Aktobe Regional University, 34 A. Moldagulova Prospect, Aktobe, Kazakhstan.

IRSTI 16.31.02

¹G. Kuzembayeva*
²A.M. Suguraliyeva

¹ West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University, Aktobe, Kazakhstan

^{1,2} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*Corresponding author: jenalayeva@mail.ru

Beauty in Hindi and Kazakh languages: Psycholinguistic Experiment

Abstract. *The concept of "beauty" is of special interest in different cultures. The study aimed at describing ways of conceptualizing beauty by speakers of different languages, modeling the associative field of the stimulus beauty in Hindi and the Kazakh language, identifying similarities and differences in the conceptualization of beauty among representatives of the Indian and Kazakh cultures. The article presents results of a psycholinguistic study, within the frame of which a word association test was conducted with groups of Indian and Kazakh respondents of the West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University. The common and specific components identified in the associative meaning to the stimulus beauty are due to differences in the structures of languages and the ethnic specificity of the Indian and Kazakh cultures.*

Keywords: *beauty, psycholinguistic study, free-associative experiment, ethnic specificity, Kazakh, Hindi.*

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-92-99

Introduction

Being one of the most enduring and controversial themes in philosophy, beauty is counted among the ultimate values, with goodness, truth, and justice. This theme was central to ancient Greek, Hellenistic, and medieval philosophers, as well as philosophy of eighteenth and nineteenth century. It is represented in works of such scholars as Shaftesbury, Hutcheson, Hume, Burke, Kant,

Schiller, Hegel, Schopenhauer, Hanslick, and Santayana. The theory of beauty attempted to determine whether beauty is subjective, that is 'in the eye of the beholder', or whether it is an objective feature of beautiful things. The subject of beauty is critical to many people despite racial, cultural and gender boundaries. Though, despite universal pursuit of the beautiful, the concept of beauty is not universal; and is embedded in the cultural milieu of various communities. The concept of beauty is subjective, and each

culture has its own canons. On the one hand, it is associated with an intuitive understanding of beauty peculiar to a person from birth. On the other hand, it represents certain norms and laws of beauty that have developed in society.

Language is a determinant of national consciousness [1]. We agree with scholars that semantic properties of words are both language-specific and culturally specific [2, 3, 4, 5]. A psycholinguistic approach to the study of national and cultural specificity of linguistic consciousness is based on the concepts of association and the associative meaning of a word [6].

The aim of our study is to identify the national-cultural specifics of beauty among representatives of the Kazakh and Indian linguistics. A description of ways to conceptualize beauty by representatives of different cultures and different languages is possible through a free-associative experiment that helps to identify the subjective image of the objective world of the individual [7, 233].

Materials and Methods

The aim and purpose of the study determined the study methodology. There was conducted a word association test in March 2020 in the West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University in order to explore the

specifics of conceptualization of beauty among representatives of Hindi and Kazakh cultures. The participants of the experiment were the first- and second-year students of General Medicine Department. So that, there participated 82 people aged 16-24 years in the experiment. 39 of respondents were Indians (28 males, 11 females) and 43 respondents (11 males, 32 females) were Kazakhs. The word stimulus beauty, which is सुंदरता in Hindi, and сұлулық in Kazakh was presented to respondents. The participants of psycholinguistic experiment were asked to provide first association to the given word. The number of reactions was not limited.

Results of the study were presented in the form of an associative field, with the selection of semantic zones and the definition of common and specific components of beauty in the linguistic consciousness of Indians and Kazakhs.

Results

Participants of the study responded from 0 to 11 associates in their mother tongue. So that, 2 Kazakhs and 4 Indians did not provide any responses. A total of 299 associations were obtained regarding the word beauty, of which 189 in Hindi and 110 in Kazakh. The obtained associative data were distributed according to the frequency criterion and then the modeling

Table 1

The associative field of the “beauty” concept in the Indian linguistic consciousness

Core	लंबे बाल / long hair (4.6%), गुलाबी होंठ / pink lips (3.5%), अच्छी भावनाएं / good emotions (3.5%)
Near periphery	भूरे बाल / brown hairs (2.9%), गुलाबी गाल / pink cheeks (2.3%), दाढ़ी / beard (2.3%), sharp pointed nose (2.3%), चरित्र / character (2.3%), आवाज / voice (2.3%)
Far periphery	चाल ढाल / walking style (1.7%), प्रसिद्धि / personality (1.7%), ईमानदार / honest (1.7%), व्यवहार / nature (1.7%), आंख / eyes (1.7%), समुंदर सी गहरी आंखें / eyes deep as ocean (1.7%), नीली आंख / blue eyes (1.7%), बड़ी आंखें / big eyes (1.7%), सुंदर / beautiful (1.2%), आकर्षण / attractive (1.2%), खूबसूरत चेहरा / beautiful face (1.2%), भुरी आंखें / brown eyes (1.2%), चुंबकीय रंग हो चेहरे का / attractive face color (1.2%), लंबे कालेबाल / long black hair (1.2%), बाल / hair (1.2%), कोमल आवाज / soft voice (1.2%), सुरीली आवाज / melodious voice (1.2%), अभिनेत्री / actress (1.2%), अच्छी सोच / nice thoughts (1.2%), बर्ताव / behaviour (1.2%), दयालु / kind (1.2%), छोटी नाक / small nose (1.2%), तीखी नाक / pointed nose (1.2%), पतली / slim figure (1.2%), पतली कमर / slim waist (1.2%), सुंदर हड्डी / beauty bone (1.2%), कार / car (1.2%), धूप के चश्मे / sunglasses (1.2%)

Outer periphery	गोल मूँह / round face, अच्छा चेहरा / good face, सुंदर चेहरा / nice face, मुँह की आकृति शानदार / mouth shape georgeous, अच्छा मुँह और व्यवहार / good face and attitude, गाल के गड्ढे / dimple, लज्जा रंजीत / blushing, like a snow white, like a pole star in a dark night, अनजाने राज / with deep secrets), आकर्षक घुंघराले बाल / attractive and curly hair, घुंघराले बाल / curly hairs, अच्छा बालों का कर्म / nice hair style, काले घुंघाले बाल / black swirl hair, अच्छे बाल / good hair, काले बाल / black hairs, घुंघराले बाल / swirl hair, छोटी आंखें / small eyes, अच्छी आंखें / nice eyes, eternal, छोटी आंख / short eyes, गहरी आंख / dark eye color, सुंदर आंख / beautiful eyes, बड़ी पलक / big eyelids, लंबा नाक / long nose, सुंदर शारीरिक आकृति / beautiful figure, उचा लम्बाई / perfect height, राजकुमारी जैसी कम कद की / small height like a princess, positivity, inner beauty, confidence, लंबा कद / long height, English, कोमल हाथ / moisturised hand, चट्टियां कलाइयां / white wrist, छोटे हाथ / short hand, लंबे नाखून / long nails, politeness, kindness, happiness, लंबी जॉ लाइन / long jawline, heart, उभरी हुई क्लाविकिल की हड्डी / thin collar bone, साफ कान / clean ear, दयालु / kind heart, मोहब्बत / love, कोमल दिल / soft heart, दमिग / brain, comes from inside and seen on outside, अच्छे कपड़े / nice cloth, सुंदर कपड़े / beautiful dress, खूबसूरत पोशाक / pretty dress, सुंदर लाल रंग का सूट / beautiful red dress, treasure for girls and boys given by God, कपड़ों की समझ / dressing style, कान की बलिया / perfect earrings, चश्मा / spectacles, सुरीली आवाज / good voice, precious gift given by God to men and women, आवाज / sweet voice, सरल और सहज आवाज / soft and kind language, मुस्कराहट एक गुलाब जैसी / smile like rose, मा / mom, पेड़ पौधे / plant and trees (0.6%)
Source: data based on the word association test	

Table 2

The associative field of the “beauty” concept in Kazakh linguistic consciousness

Core	әдемі / beautiful (10%), жан сұлулығы / beauty of soul (5.6%), ажарлы / pleasant (5.5%), көрікті / pretty (5.5%), әсем / dainty (4.6%), инабатты / respectful (3.6%), қарапайымдылық / humbleness (3.6%), сұлу / gorgeous (3.6%), сымбат / stately figure (3.6%), көркем / bonny (3.6%)
Near periphery	сүйкімді / lovely (2.7%), тартымды / attractive (2.7%), ибалы / delicate (2.7%)
Far periphery	адамгершілік / humaneness (1.8%), мейірімділік / kindness (1.8%), ұяңдық softness (1.8%), жан тазалығы / purity of soul (1.8%), сыпайы / gallant (1.8%), ұялшақтық / shyness, ақылды / intelligent (1.8%), көркем бейне / artistic image (1.8%), келбетті / stately (1.8%), ғажап / wonderful (1.8%), нәзік / tender (1.8%)
Outer periphery	адам түрі / appearance, көз / eyes, ерін / lips, шаш / hair, ерекше / special, қолынан барлығы келетін / skillful, пысық айел / nimble woman, табиғат / nature, гүл / flower, үлкен ғимарат / skyscraper, бақыт / happiness, өмірдің мәні / meaning of life, әлем / world, ішкі дүние / the inner world, пәктік / purity, ақылына көркі сай / appearance complies with intelligence, салмақты / serious, шыдамды / patient, көп сөйлемейтін / short-spoken, ерге тән барлық мінезі бар / character inherent to man, ер адамның байсалды қарауы / serious look of a man, намысқой / valuing his honour, батыр / brave, батыл / courageous, жан сұлулығы / beauty of soul, ер жігіт / brave man, тазағым / neat (0.9%)
Source: data based on the word association test	

of the associative field and its cognitive structure was carried out.

Based on the frequency of lexical associations, a core (identified from responses of over 3% of individuals), the near periphery (2%-3%), the far periphery (<2%), and the outer periphery (individual associates) were determined in Hindi (see Table 1) and the Kazakh language (see Table 2).

The associative field of the "beauty" concept was further interpreted and categorized into the clusters forming the semantic zones. The following semantic zones were formed in Hindi:

Appearance (Face) (गुलाबी होट / pink lips (6), गुलाबी गाल / pink cheeks (4), दाढ़ी / beard (4), खूबसूरत चेहरा / beautiful face (2), सुंदर / beautiful (2), आकर्षण / attractive (2), चुंबकीय रंग हो चेहरे का / attractive face color (2), गोल मूँह / round face, अच्छा चेहरा / good face, सुंदर चेहरा / nice face, मुँह की आकृति शानदार / mouth shape gorgeous, अच्छा मुँह और व्यवहार / good face and attitude, गाल के गड्ढे / dimple, लज्जा रंजीत / blushing, like a snow white, like a pole star in a dark night, अनजाने राज / with deep secrets, comes from inside and seen on outside, मुस्कुराहट एक गुलाब जैसी / smile like rose); **Hair** (लंबे बाल / long hair (8), भूरे बाल / brown hairs (5), लंबे कालेबाल / long black hair (2), बाल / hair (2), आकर्षक घुंघराले बाल / attractive and curly hair, घुंघराले बाल / curly hairs, अच्छा बालों का कर्म / nice hair style, काले घुंघराले बाल / black swirl hair, अच्छे बाल / good hair, काले बाल / black hairs, घुंघराले बाल / swirl hair); **Eyes** (आंख / eyes (3), समुंद्र सी गहरी आंखें / eyes deep as ocean (3), बड़ी आंखें / big eyes (3), नीली आंखें / blue eyes (3), भुरी आंखें / brown eyes (2), छोटी आंखें / small eyes, अच्छी आंखें / nice eyes, छोटी आंखें / short eyes, गहरी आंखें / dark eye color, सुंदर आंखें / beautiful eyes, बड़ी पलक / big eyelids); **Nose** (sharp pointed nose (4), छोटी नाक / small nose (2), तीखी नाक / pointed nose (2), लंबा नाक / long nose); **Lips** (गुलाबी होट / pink lips (6), मुँह की आकृति शानदार / mouth shape gorgeous); **Figure** (पतली / slim figure (2), पतली कमर / slim waist (2), सुंदर शारीरिक आकृति / beautiful figure); **Cheeks** (गुलाबी गाल / pink cheeks (4); **Beard** (दाढ़ी / beard (4); **Bone** (सुंदर हड्डी / beauty bone (2), लंबी जॉ लाइन / long jawline, उभरी हुई क्लाविकल की हड्डी / thin collar bone); **Hand** (कोमल हाथ / moisturised hand, चट्टियां कलाइयां / white wrist, छोटे हाथ / short hand, लंबे नाखून / long nails); **Height** (उचा लम्बाई / perfect height, राजकुमारी जैसी कम कद की / small height like a princess, लंबा कद / long height); **Smile** (मुस्कुराहट एक गुलाब जैसी /

smile like rose);

Morals (अच्छी भावनाएं / good emotions (6), चरित्र / character (4), प्रसद्धि / personality (3), ईमानदार / honest (3), दयालु / kind (3), अच्छी सोच / nice thoughts (2), बर्ताव / behaviour (2), inner beauty, positivity, politeness, दयालु / kind heart, confidence, मोहब्बत / love, heart, कोमल दिल / soft heart, happiness);

Object (कार / car (2), धूप के चश्मे / sunglasses (2), अच्छे कपड़े / nice cloth, सुंदर कपड़े / beautiful dress, खूबसूरत पोशाक / pretty dress, सुंदर लाल रंग का सूट / beautiful red dress, कपड़ों की समझ / dressing style, कान की बलिया / perfect earrings, चश्मा / spectacles,

Voice (आवाज / voice (4), कोमल आवाज / soft voice (2), सुरीली आवाज / melodious voice (2), सुरीली आवाज / good voice, आवाज / sweet voice, सरल और सहज आवाज / soft and kind language);

Nature (व्यवहार / nature (3), पेड़ पौधे / plant and trees);

Gait (चाल ढाल / walking style (3);

Subject (अभिनेत्री / actress (2), मा / mom);

Value (eternal, treasure for girls and boys given by God, precious gift given by God to men and women);

Intelligence and knowledge (English, दमिग / brain);

Neatness (साफ कान / clean ear).

In Kazakh "beauty" was categorized into the following clusters:

Appearance (әдемі / beautiful (11), ажарлы / pleasant (6), көрікті / pretty (6), әсем / dainty (5), сұлу / gorgeous (4), сымбат / stately figure (4), көркем / bonny (4), сүйкімді / lovely (3), тартымды / attractive (3), көркем бейне / artistic image (2), келбетті / stately (2), ғажап / wonderful (2), нәзік / tender (2), адам түрі / appearance, ерекше / special); **Eyes** (көз / eyes);

Lips (ерін / lips); **Hair** (шаш / hair);

Morals (жан сұлулығы / beauty of soul (5), инабатты / respectful (4), қарапайымдылық / humbleness (4), ибалы / delicate (3), адамгершілік / humaneness (2), мейірімділік / kindness (2), ұяңдық softness (2), жан тазалығы / purity of soul (2), сыпайы / gallant (2), ұялшақтық / shyness, ішкі дүние / the inner world, пәктік / purity, салмақты / serious, шыдамды / patient, көп сөйлемейтін / short-spoken, ерге тән барлық мінезі бар / character inherent to man, ер адамның байсалды қарауы / serious look

of a man, намысқой / valuing his honour, жан сұлулығы / beauty of soul);

Intelligence and knowledge (ақылды / intelligent (2), ақылына көркі сай / appearance complies with intelligence,);

Courage (батыр / brave, батыл / courageous, ер жігіт / brave man);

Nature (табиғат / nature, гүл / flower, әлем / world);

Skills (қолынан барлығы келетін / skillful, пысық айел / nimble woman);

Object (үлкен ғимарат / skyscraper);

Value (бақыт / happiness, өмірдің мәні / meaning of life);

Neatness (тазайым / neat).

Semantic zones, that were formed in Hindi, include appearance (including face, hair, eyes, nose, lips, figure, cheeks, beard, bone, hand, height, smile); morals; object; voice; nature; gait; subject; value; intelligence and knowledge; neatness, while in Kazakh, they consist of appearance (including hair, lips, eye); morals;

Table 3

General and specific components of “beauty” in Hindi and Kazakh

Clusters	Hindi		Kazakh	
	Quantity	Amount (%)	Quantity	Amount (%)
Appearance	119	63	59	53.6
Face	34	28.6		
Hair	24	20.2	1	0.9
Eyes	20	16.8	1	0.9
Nose	9	7.6		
Lips	7	5.9		
Figure	5	4.2		
Cheeks	4	3.4		
Beard	4	3.4		
Bone	4	3.4		
Hand	4	3.4		
Height	3	2.5		
Smile	1	0.8		
Lips			1	0.9
Morals	32	16.9	36	32.7
Object	11	5.8	1	0.91
Voice	11	5.8		
Nature	4	2.1	3	2.73
Gait	3	1.6		
Subject	3	1.6		
Value	3	1.6	2	1.82
Intelligence and knowledge	2	1.1	3	2.73
Neatness	1	0.5	1	0.91
Courage			3	2.73
Skills			2	1.82
Total	189	100	119	100
Source: Authors' analysis				

courage; intelligence and knowledge; nature; skills; object; value; neatness.

Let us consider general and specific components in the structure of the semantic field *beauty* in Hindi and the Kazakh language. Among the semantic zones of *beauty*, the most voluminous in both languages is Appearance (63% in Hindi and 53.6% in Kazakh).

From the data obtained, it follows that beauty in Indian and Kazakh language consciousness is objectified by the moral traits of the individual, and this semantic zone is also large (16.9% in Hindi and 32.7% in Kazakh) (see Table 3).

The conceptualization of beauty in Hindi differs from that in Kazakh. In Hindi, in terms of appearance, it is distinguished by the beauty of चेहरा 'face' (28.6%), बाल 'hair' (20.2%), आँख 'eyes' (16.8%), नाक 'nose' (7.6%), पतली 'figure' (4.2%), गुलाबी गाल 'pink cheeks' (3.4%), दाढ़ी 'beard' (3.4%), हड्डी 'bone' (3.4%), हाथ 'hands' (3.4%), and उचा लम्बाई 'perfect height' (2.5%), मुस्कुराहट एक गुलाब जैसी 'smile like rose' (0.8%). In the Kazakh language, beauty is mostly represented by synonyms of the word *beautiful*, differing in connotations – *әдемі* 'beautiful' (18.6%), *ажарлы* 'pleasant' (10.2%), *көрікті* 'pretty' (10.2%), *әсем* 'dainty' (8.4%), *сұлу* 'gorgeous' (6.8%).

According to representatives of Indian ethnos, the internal components of the beauty include अच्छी भावनाएं 'good emotions' (18.6%), चरित्र 'character' (12.5%), प्रसद्धि 'personality' (9.4%). The main distinguishing feature of the Kazakh standard of beauty from the perspective of morals is жан сұлулығы 'beauty of soul' (13.9%), *инабатты* 'respectful' (11.2%), *қарапайымдылық* 'humbleness' (11.2%).

Beauty means not only external and internal components, but also objectifies intelligence and special skills. Representatives of the Kazakh ethnos associate beauty with ақылдылық 'intelligence' (1.8%), қолынан барлығы келетін 'skillfulness' and *нысықтық* 'nimbleness' (0.9%), while Indians associate beauty with अंग्रेजी की अच्छी जानकारी 'good command of English' and दमिग 'having brains' (0.6%).

The main stereotypical images of beauty in Hindi are people driving a car (1.8%), wearing sunglasses (1.8%), beautiful dress (2.7%) and

perfect earrings (0.9%). In Kazakh courageous people are considered beautiful (2.7%).

Beauty also implies व्यवहार 'nature' (in Hindi – 1.6%, in Kazakh – 0.9%), पेड़ पौधे 'plants and trees' (0.5%), अभिनेत्री 'actress' (1.1%), मा 'mother' (0.5%) in Hindi, and гүл 'flowers', *зұмарат* 'buildings', *табиғат* 'nature', and *әлем* 'world' (0.9%) in Kazakh.

Discussion

We believe that this psycholinguistic study aimed at identifying conceptualization of beauty in Indian and Kazakh ethnic groups by means of a free-associative experiment, is a valuable source of information and an effective tool for determining the content of concepts in different-structured, non-identical languages. It is also efficient in studying ethnical specificity of nations, contributing to understanding and successful intercultural interaction between representatives. This assumption is consistent with Mukhametzyanova & Shayakhmetova (2014), Balyasnikova et al. (2018), and Kuzembayeva et al. (2019).

The study highlights the content and structure of the concept of "beauty" in Hindi and Kazakh, as described through a comparative cultural and linguistic study, which has not been the subject of previous research in this field.

Results indicate that in Kazakh language consciousness, "beauty" is something special, marvelous. It corresponds to happiness and the meaning of life. The Indians consider beauty as a priceless gift and treasure of God.

Materials of study contribute to successful interethnic interaction and may be of interest in the practice of intercultural communication, linguistics, and cultural studies.

Conclusion

There is highlighted the value of beauty both in Hindi and Kazakh languages. The associative field in both languages is divided into semantic zones without a remainder. The associative field of the "beauty" concept in Hindi has 10 semantic zones that characterize various aspects of conceptualizing beauty by representatives

of the Indian ethnos. In Kazakh language, the associative field is formed of 9 semantic zones. There are some common associations for both languages. Such as “Moral personality traits,” “deeds,” “origin, position,” “culture, education,” “courage”. The quantitative asymmetry of semantic zones and their associates is noteworthy when comparing two associative fields. The most voluminous semantic zone in associative field of the “beauty” concept in two languages is the

group describing appearance (in Hindi – 63%, in Kazakh – 53.6%). This is followed by the semantic zone denoting a person’s moral qualities (16.9% in Hindi and 32.7% in Kazakh).

The data from the experiment indicate that beauty is perceived by Hindi and Kazakh speakers primarily as a person’s outstanding appearance and positive qualities; moreover, it is associated with certain images and has a high value.

References

- 1 Masalimova, A.R., Korzhuev, A.V., Vasbieva, D.G., Galushkin, A.A., Maydangalieva, Zh.A., & Zaitseva, N.A. Philosophical View on Preservation of National Languages as A Factor of National Security in the Contemporary World. In: European Journal of Science and Theology. -2019. -Vol. 15. -№ 2. -P. 113-121.
- 2 Eilola, T.M., & Havelka, J. Affective norms for 210 British English and Finnish nouns. In: Behavior Research Methods. -2010. -Vol. 42. -P. 134-140.
- 3 Fraga, R.J., Padron, I.I., & Comesana, M. The Spanish adaptation of ANEW (Affective Norms for English Words). In: Behavior Research Methods. -2007. -Vol. 39. -P. 600-605.
- 4 Soares, A.P., Comesana, M., Pinheiro, A.P., Simões, A., & Frade, C.S. The adaptation of the Affective Norms for English Words (ANEW) for European Portuguese. In: Behavior Research Methods. -2012. -Vol. 44. -P. 256-69.
- 5 Soderholm, C., Hayry, E., Laine, M., & Karrasch, M. Valence and Arousal Ratings for 420 Finnish Nouns by Age and Gender. -2013. Available at: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0072859>
- 6 Kuzembayeva, G., Zhumakhanova, A., Kulinich, M., Sinyachkin, V., & Maydangalieva, Zh. Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs. In: Xlinguae. -2019. -Vol. 12 (4). -P. 30-40.
- 7 Balyasnikova O.V., Ufimtseva N.V., Cherkasova G.A., Chulkina N.L. Yazikovoye soznanie: regionalnyi aspect [Language and Cognition: Regional Perspective]. Russian Journal of Linguistics. -2018. -Vol. 22 (2). -P. 232-250. [in Russian]
- 8 Mukhametzyanova, L., Shayakhmetova, L. Application of Associative Experiment in Forming the Foreign Communicative Competence. In: English Language Teaching. -2014. -Vol. 7, no. 12.

¹Кузембаева Г.А., ²Сугуралиева А.М.

¹Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан
²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Хинди және қазақ тіліндегі сұлулық: психолингвистикалық эксперимент

Аңдатпа. Әр түрлі мәдениеттердегі «сұлулық» ұғымы ерекше қызығушылық тудырады. Зерттеудің мақсаты әр түрлі тілдерде сөйлеушілердің сұлулықты тұжырымдау жолдарын сипаттау, үнді және қазақ мәдениетінің өкілдері арасындағы сұлулықты концептуалдаудағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтай отырып, ассоциативті өрісін модельдеу. Мақалада психолингвистикалық зерттеудің нәтижелері келтірілген, оның шеңберінде Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университетінде оқитын Үндістан мен Қазақстан респонденттері топтарымен ассоциативті эксперимент жүргізілді. Тілдер құрылымы мен үнді және қазақ мәдениеттерінің этникалық ерекшеліктерінен туындаған сұлулық ассоциативті мағынасында анықталған жалпы және арнайы компоненттер айқындалды.

Түйін сөздер: сұлулық, психолингвистикалық зерттеу, ассоциативті эксперимент, этникалық ерекшелік, қазақ тілі, хинди тілі.

Г.А. Кузембаева¹, А.М. Сугуралиева²

¹Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова, Актобе, Казахстан

²Актюбинский областной университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Красота на хинди и в казахском языке: психолингвистический эксперимент

Аннотация. Особый интерес представляет понятие «красота» в разных культурах. Целью исследования было описание способов концептуализации красоты носителями разных языков, моделирование ассоциативного поля стимула красоты на хинди и казахском языке, выявление сходств и различий в концептуализации красоты у представителей индийской и казахской культур. В статье представлены результаты психолингвистического исследования, в рамках которого проводился ассоциативный эксперимент с группами респондентов из Индии и Казахстана, обучающихся в Западно-Казахстанском медицинском университете имени Марата Оспанова. Выявлены общие и специфические компоненты, идентифицированные в ассоциативном значении стимула красота, обусловленные различиями в структуре языков и этнической спецификой индийской и казахской культур.

Ключевые слова: красота, психолингвистический эксперимент, ассоциативный эксперимент, этническая специфика, казахский язык, хинди.

References

1 Masalimova, A.R., Korzhuev, A.V., Vasbieva, D.G., Galushkin, A.A., Maydangalieva, Zh.A., & Zaitseva, N.A. Philosophical View on Preservation of National Languages as A Factor of National Security in the Contemporary World. In: European Journal of Science and Theology, 15(2), 113-121(2019).

2 Eilola, T.M., & Havelka, J. Affective norms for 210 British English and Finnish nouns. In: Behavior Research Methods, 42, 134-140(2010).

3 Fraga, R.J., Padron, I.I., & Comesana, M. The Spanish adaptation of ANEW (Affective Norms for English Words). In: Behavior Research Methods, 39, 600-605(2007).

4 Soares, A.P., Comesana, M., Pinheiro, A.P., Simões, A., & Frade, C.S. The adaptation of the Affective Norms for English Words (ANEW) for European Portuguese. In: Behavior Research Methods, 44, 256-69(2012).

5 Soderholm, C., Hayry, E., Laine, M., & Karrasch, M. Valence and Arousal Ratings for 420 Finnish Nouns by Age and Gender. (2013). Available at: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0072859>

6 Kuzembayeva, G., Zhumakhanova, A., Kulinich, M., Sinyachkin, V., & Maydangalieva, Zh. Nobility in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs. In: Xlinguae, 12 (4), 30-40(2019).

7 Balyasnikova O.V., Ufimtseva N.V., Cherkasova G.A., Chulkina N.L. In: Yazikovoye soznanie: regionalnyi aspect [Language and Cognition: Regional Perspective]. Russian Journal of Linguistics, 22 (2), 232-250(2018). [in Russian]

8 Mukhametzyanova, L., Shayakhmetova, L. Application of Associative Experiment in Forming the Foreign Communicative Competence. In: English Language Teaching, 7, 12(2014).

Авторлар жайлы мәлімет:

Кузембаева Гүлжана А. – филология ғылымдарының кандидаты, Ph.D., М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті Тілдер кафедрасының доценті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Сугуралиева Алия М. – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Педагогика, психология және бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Gulzhana A. Kuzembayeva – Candidate of Philological Sciences, Ph.D., Associate Professor of the Department of Languages, West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University”, Associate Professor of the Department of the English and German languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Aliya M. Suguraliyeva – senior lecturer of the Department of Pedagogy, Psychology and Primary Education, K. Zhubanov Aktobe Regional University, 34 A. Moldagulova str., Aktobe, Kazakhstan.

Ш.К. Жаркынбекова*
Ф.К. Исенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Нур-Султан, Казахстан
*Автор для корреспонденции: zharkyn.sh.k@gmail.com

«Академическое письмо» в системе вузовских дисциплин Казахстана: проблемы теоретического обоснования и практической апробации¹

Аннотация. В статье рассматриваются роль и место курса «Академическое письмо» в системе вузовских дисциплин РК. Концепция академического письма в современной системе вузовской подготовки уже не связывается исключительно с обучением иностранному языку, поскольку она интегрируется в систему общеязыковой подготовки (русский/ казахский язык) и становится базой для формирования исследовательской компетенции студента. В статье дано описание основных подходов к разработке дисциплины «Академическое письмо»: принципов его теоретического обоснования, методики преподавания; указаны цели и задачи курса. В заключении статьи авторами обоснована необходимость широкого внедрения курса в казахстанскую образовательную систему, отмечены его влияние на качество профессиональной подготовки студентов и вклад в конкурентоспособность казахстанского образования и науки.

Ключевые слова: академическое письмо, теоретико-методологические подходы, академическая грамотность, научный текст, казахстанское образовательное пространство.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-100-109

Введение

Система подготовки современного студента университета немислима сегодня без обращения к его академической подготовке. Кроме этого, приоритетной для отечественных вузов становится задача успешной интеграции в мировое образовательное и научное пространство, которое актуально не только для преподавателей, но всё активнее связывается и со студентами, постоянно стимулируя их к участию в научных конференциях, созданию качественного

«продукта» в виде конкретных академических текстов. Не секрет, что преподаватели казахстанских (да и не только казахстанских) вузов все чаще проявляют озабоченность по поводу низкого уровня владения студентами навыками академической письменной/ устной речи, слабых знаний о базовых категориях текста, что создает серьезные препятствия для успешной коммуникации, для понимания или правильной трактовки мысли пишущего или говорящего. Именно поэтому вопрос о важности и необходимости академического письма как обязательной вузовской

¹ Данная статья подготовлена в рамках проекта «Лингвистические стратегии в казахстанском академическом дискурсе» по грантовому финансированию МОН РК на 2021 г. (ИРН АР09562708)

дисциплины должен рассматриваться не в качестве умозрительной идеи, а как возможность использования в учебном процессе конкретного набора инструментов, практик для работы с академическим текстом, активного включения студентов в научный (академический) дискурс, главным условием которого становится овладение техническими приемами создания текстов различных жанров научного стиля.

Значимость этой дисциплины предполагает осознание еще одного круга проблем, связанных с интернационализацией науки и глобализационными процессами. Это обусловлено, во-первых, непосредственной связью с междисциплинарным интересом к изучению методов организации и структурирования научного текста, оптимизации процедур взаимодействия специалиста с источником знаний/текстом. Во-вторых, актуальной является проблема теоретического обоснования и практического апробирования методик, применимых для развития данной, уже самостоятельной, отрасли научно-педагогических исследований, создающих условия для продвижения научных достижений на международном уровне. В-третьих, разработка и развитие дисциплины «Академическое письмо» востребованы в связи с глобализацией научной коммуникации и доминированием английского языка в публикациях и научной экспертизе. Знание культурно-языковых норм построения научного текста имеет практическое значение при конкурентоспособной интеграции публикаций и новых результатов в мировое пространство.

Опубликование научных работ казахстанских ученых в рейтинговых журналах повышает имидж Казахстана как страны с конкурентоспособной наукой на международном рынке научных исследований, а также значительно увеличивает качественное содержание исследований внутри страны и, соответственно, конкурентоспособность научной и образовательной систем в целом. Поэтому рассматриваемые в настоящей статье вопросы связываются с назревшей

необходимостью разработки новых теоретических концепций и методологических подходов.

Постановка цели и задачи. Целью данной статьи является описание основных подходов и принципов к содержанию дисциплины «Академическое письмо», способов формирования навыков создания академических текстов, а также акцентирование внимания на важности и необходимости этого курса в образовательных программах казахстанских вузов и стратегии его преподавания.

В системе языковой подготовки сложилось устойчивое представление о том, что навык исследователя движется от понятия «научный стиль», наполняясь конкретным содержанием только в условиях работы над дипломным или магистерским исследованием. Думается, что в основе обучения академическому письму должна лежать идея о формировании *академической компетенции* как необходимой составляющей обучения в современном вузе. Задачей дисциплины в этом аспекте становится не просто знакомство с теоретическими основами «языка науки», но и формирование практических навыков работы с текстами. Интересно в этой связи отметить, что практика создания центров академического письма для университетов, ...становится реальностью и перспективы создания таких центров в Казахстане – это требование времени [1; 7].

Академическая компетенция студента воплощается не в отдельных продуктах – текстах (реферата, научной статьи, аннотации, абстракта, отчета, рецензии, академического эссе, дипломной работы, диссертации), а требует вовлечения его в научно-исследовательский процесс, где текст (как реальный и конечный результат такой деятельности) является отражением языковой личности исследователя. Именно поэтому академическое письмо служит соединению трех наиболее важных сфер для студента в образовательном пространстве: научно-исследовательской, профессиональной и учебной.

Методология и методы исследования

Статья основывается на теоретических концепциях современных ученых-лингвистов, педагогов, занимающихся проблемами изучения таких понятий, как «академическое письмо»/ «академическая грамотность»/ «академическая компетенция». Основным методом исследования выступает теоретический анализ, включающий индуктивный и дедуктивный методы для обработки теоретических данных. Кроме этого, используются такие общенаучные методы, как анализ, синтез, а также практика многолетнего наблюдения над созданием академических текстов студентами, обобщение работы и формулирование выводов и перспектив.

Результаты и их обсуждение

Академическое письмо является сложным и разноаспектным комплексом умений, признанных важнейшими среди остальных – необходимых для успешного обучения в вузе. Как известно, в зарубежных вузах курсу «Академическое письмо» отводится одно из центральных мест в системе подготовки, поскольку в этих университетах контроль знаний и умений осуществляется в основном в форме письменных работ. Во многих из них студенты сдают преподавателям свои еженедельные аналитические тексты, демонстрируя умение обрабатывать, систематизировать и анализировать большой объем информации, логически мыслить и предельно точно и ясно выражать свои мысли. Особым критерием качества работы являются не только лингвистические (языковые, стилистические, синтаксические) компетенции, но и объективность и уважение к идеям других людей, к чужим текстам. По мнению одного из ведущих американских экспертов Стивена Линна (Steven Lynn), «Rhetoric and composition is an academic discipline that informs all other fields in teaching students how to communicate their ideas and construct their arguments. It has grown dramatically to become

a cornerstone of many undergraduate courses and curricula, and it is a particularly dynamic field for scholarly research» («Риторика и композиция – академическая дисциплина, которая информативна для всех сфер при обучении студентов тому, как выражать свои идеи и строить аргументы. Быстрое развитие этой дисциплины в последние десятилетия сделало ее краеугольным камнем многих зарубежных университетских программ, и сегодня она является одним из наиболее динамично развивающихся исследовательских направлений») (перевод наш – Ш.Ж.) [2, с. 2].

О необходимости создания теоретических и методологических основ академического письма, разработки программ письма и поэтапном внедрении такого курса в высшее образование пишут в последнее время многие ученые, преподаватели вузов постсоветского пространства (см., например, [3]). Как отмечает автор ряда серьезных изданий по академическому письму [4] И.Б. Короткина, «К сожалению, формирование этой дисциплины происходило за пределами наших стран в советский период и поэтому осталось вне поля зрения нашей педагогической науки. Вследствие этого многие преподаватели и учёные ошибочно связывают академическое письмо с филологией, а не с риторикой и полагают, что научиться писать научный текст можно самостоятельно, за счёт практики и таланта. Такие представления имеют следствием разрыв в качестве научных текстов между российскими авторами и авторами из тех стран, где академическое письмо вошло в программы университетов» [5]. Отметим, что это характерно для многих стран постсоветского пространства, что свидетельствует о наличии целого ряда нерешенных еще до конца вопросов, связанных с разработкой концепции академического письма, пониманием его содержательной, организационной и методической составляющей.

Как научная дисциплина, академическое письмо способствует развитию у студентов умений генерировать собственные мысли,

выстраивать аргументацию, осуществляя все это в ясной, четкой и понятной текстовой форме. Академическое письмо как дисциплина обладает своим конкретным содержанием и структурой, основная траектория изучения которой определяется движением от простого – к более сложному, а целенаправленность такого процесса делает возможными выработку навыков организации исследовательской деятельности и последующую работу над изложением результатов исследования в виде письменного текста и/или устного выступления. «При этом академическое письмо является не столько структурой, сколько совокупностью норм взаимодействия, которые конвенционально закреплены в ментальных сферах данного социума», – подчеркивает В.Н. Базылев. Ученый определяет академическое письмо как педагогический и методический термин. «Академическое письмо – это совокупность форм существования дискурсивных практик (устных и письменных), функционирующих в социальной среде профессионалов – носителей теоретического знания. Таким образом, ответом на вопрос «чему учить?» будет – дискурсивной практике. Ответом на вопрос «как учить?» будет – организовывать учебный материал по типовому тексту, дискурсу и контексту» [6].

Авторами статьи разработан учебно-методический комплекс «Академическое письмо», состоящий из трех частей, каждая из которых имеет определенную направленность. Содержание курса направлено на формирование у студентов устойчивых навыков *критического мышления* через письмо, в частности, создание текстов профессионально-научной направленности, навыков ведения научно-профессиональной дискуссии, подготовки и презентации научных работ, т.е. освоение комплекса компетенций, необходимых для письменной коммуникации, критической оценки информации, выдвижения собственной идеи.

В ходе изучения дисциплины решаются следующие задачи:

- развитие навыков академического письма и чтения (изучение структуры и

языка научно-профессионального текста, конспектирование, написание рефератов, рецензий, тезирование, представление результатов научного анализа, чтение научно-профессиональных текстов, написание письменных текстов – учебного эссе, аннотации, абстракта, научного проекта, научной статьи и т.д.);

- обогащение словарного запаса студентов речевыми оборотами, характерными для научно-профессиональной среды, наиболее употребительной академической лексикой, т.е. развитие навыков владения академическим (научным) стилем современного русского языка;

- развитие навыков ведения научно-профессиональной дискуссии и устной презентации;

Основное содержание работы преподавателя направлено на формирование у студента целого набора компетенций (теоретических и практических), в частности, в результате освоения дисциплины студент должен

знать:

- основные принципы техники критического мышления; принципы создания академического текста, отвечающего признакам научности, академичности; основные методологические предпосылки научного исследования в области гуманитарных наук (психология, социология, лингвистика и т.д.); структуру и формат научно-профессионального текста, в частности, текста аннотации, конспекта, реферата, самостоятельного научного сочинения (статьи), монографии, учебника, учебно-методического пособия.

уметь:

- планировать научное исследование, в частности формулировать и корректировать (в случае необходимости) его тему, цели и задачи, определять предмет и объект исследования, а также его методику; работать с фактическим материалом научного исследования на этапах сбора, классификации и описания; отбирать и анализировать специализированную литературу по заданной теме (в зависимости

от жанра и целей научной коммуникации) для получения научной и учебной информации; оформлять литературу в соответствии с основными правилами библиографического описания; представлять в письменном виде (эссе, научная статья) результаты собственного научного исследования; составлять научные тексты различных жанров, в том числе аннотацию, рецензию; знакомить научное сообщество с результатами проведенного исследования в устном формате (презентация, выступление на научной конференции); участвовать в научной дискуссии (научной конференции), выступать в роли основного докладчика (автора проекта), оппонента и т.д. Кроме этого, студенту необходимо овладеть навыками редактирования текстов в соответствии с нормами литературного языка, особенностями научного подстиля.

Программа курса включает следующие темы и связанные с ними вопросы (отметим, что такое распределение достаточно условно и гибко в зависимости от содержания учебного плана и силлабуса дисциплины):

Раздел I. Академическое эссе (развитие критического мышления через письмо).

1. Цели и задачи дисциплины «Академическое письмо».

2. Эссе как жанр. Типы эссе. Анализ названий эссе и выбор соответствующей структуры. Выбор темы. Основные ошибки при выборе темы.

3. Структура эссе. Язык и стиль эссе. План к эссе. Простой и сложный.

4. Введение к эссе. Основные ошибки во вступлении к эссе. Тезис.

5. Основная часть. Аргументация. Ошибки в аргументации.

6. Заключение. Основные ошибки в заключении. Связь введения и заключения.

7. Стиль изложения. Способы работы над стилем эссе.

Раздел II. Развитие критического мышления через чтение (написание научной статьи).

8. Методы и приёмы научного исследования. Отличия научного текста. Языковые особенности научного стиля. Анализ требований по содержанию и оформлению

научных работ. Обзор жанров научных работ. Структура научной статьи.

9. Аналитическое чтение. Написание абстракта, аннотации как форм компрессии текста. Международные требования к оформлению статьи.

10. Подготовка к написанию статьи. Жанровые особенности. Структура научной статьи. Виды статей.

11. Обзор научной литературы как основа работы над научной статьей. Составление библиографии, списка литературы. Критерии отбора источников.

12. Написание основной части статьи. Критический анализ различных точек зрения по источникам. Соотношение между «своим» и «чужим» текстом. Правила цитирования, прямого и косвенного. Реализация принципов академической честности в написании статьи. Антиплагиат.

13. Заключительный этап работы над текстом. Доработка и редактирование текста. Правила устной презентации.

Основным подходом к изучению дисциплины «Академическое письмо» является *системный* подход, в основе которого лежит представление о том, что дисциплина направлена на активизацию всех видов речевой деятельности: знания *грамматики* русского (или иного) языка и использование конкретных моделей письменной коммуникации; *чтение* выступает в качестве основного вида деятельности студента, поскольку исследовательская деятельность начинается со всестороннего изучения литературы по теме исследования; *говорение* оказывается в центре внимания, требуя от студента овладения навыками устного (публичного) выступления; и, наконец, *письмо* как важнейший элемент обучения специфике создания различных жанров научного дискурса.

Кроме того, изучение дисциплины реализует *междисциплинарный* подход в определении общей методологии исследования, его философских оснований и конкретных методиках описания исследуемого материала.

Дисциплина носит *прикладной* характер в той степени, в какой она направлена на работу с текстами и в целом организацию и проведение научного исследования, но вместе с тем следует отметить, что *теоретический* аспект изучения дисциплины знакомит студента с основами методологии науки, именно поэтому следует рассматривать двусторонний характер академического письма, в основе которого лежит научно-исследовательская деятельность студента.

Следует отметить, что содержание курса по академическому письму самым естественным образом основано на *текстоцентрическом* подходе: разнообразные формы текстовой работы охватывает все основные этапы работы с текстами (чтение, конспектирование, реферирование как виды деятельности) на начальном этапе работы с научными источниками и до более сложного в когнитивном отношении создания оригинальных текстов научного дискурса (например, научная статья или диссертация).

Логика курса может быть предельно сужена в зависимости от контингента обучающихся: если на младших курсах бакалавриата речь идет о простейших формах научно-исследовательской работы, то в рамках подготовки магистров и докторов наук происходит естественное в этих условиях усложнение не столько процедуры исследования, сколько сложности создаваемого текста.

Хотелось бы остановиться на концепции курса «Академическое письмо» для студентов, обучающихся на языковых и неязыковых специальностях (для последних такое близкое знакомство критически важно и необходимо). Следует отметить, что имеется и положительный опыт преемственности исследовательской традиции: казахстанские школьники принимают активное участие в работе международных конференций, выступают с докладами. Итак, в ходе изучения дисциплины «Академическое письмо» перед преподавателем стоят следующие задачи:

1) *методологическая* – она заключается в том, что студент последовательно знакомится

с языком науки (ср.: актуальность, метод, цель, задачи, вывод, список литературы), с основными понятиями научного описания,

2) *процедурная/ процессуальная* – дисциплина знакомит с основными этапами проведения научного исследования: от начального (выбор темы) и до конечного продукта в виде письменного документа с изложением результатов проведенного исследования;

3) *собственно языковая* – обучение академическому письму связывается с общими вопросами создания текста, а также с особенностями использования клише и жанровой спецификой академических текстов (например, отличиями рецензии и отзыва).

Последний аспект в изучении академического письма требует как от преподавателя, так и от самого студента определенных (отметим, немалых) усилий, но наиболее положительным эффектом такой работы становится выработка таких принципов исследовательской работы, как самостоятельность и уникальность. На этих критериях акцентируется особое внимание исследователей, преподавателей вузов в связи с участвовавшими случаями распространения плагиата в образовательной среде и в научном сообществе, необходимостью общественного контроля за качеством научного результата, активно обсуждаются также вопросы, связанные с определением оценки заимствований в академической среде.

Интересным представляется в этой связи замечание Н.В. Смирновой о том, что последовательное воспитание личности исследователя находит «соответствие определенному типу идентичности» [7, с.143], создавая нулевую толерантность ко всякого рода заимствованиям чужих текстов. Возможно, именно недостаток конкретных знаний и владения техниками работы с научными текстами делает эту ситуацию критической в научном сообществе. В этом плане курс академического письма поможет начинающему исследователю верно определиться со своей «идентичностью».

Таким образом, изучение основ академического письма, выработка стратегий работы отдельных жанров академического текста демонстрируют положительную динамику развития общей культуры студента, его заинтересованности в научно-исследовательской деятельности.

Преподаватель должен показать студенту возможности современной коммуникации: именно в условиях дистанционного обучения стало очевидно, что интернет является не просто средством развлечения, но и источником важной информации. Так, студент учится работать с архивами научных журналов, материалами докладов научных студенческих конференций, сборниками научных трудов. Научное сообщество сегодня не знает границ, и оно готово делиться своими идеями, вдохновлять молодого ученого на поиск собственного исследовательского пути.

Важнейшая задача курса связана с созданием у студента устойчивой тенденции к использованию *академического* (книжно-литературного) формата как в устной, так и в письменной речи. Напомним, что академичность как свойство языка проявляется в строгом соблюдении орфографических и пунктуационных норм современного русского литературного языка, корректном использовании терминов и терминосочетаний, наличии логики исследования, в некоторых же случаях строгой клишированности (не отрицающей творческого, самостоятельного подхода), поскольку язык научного текста подчиняется определенным законам. Кроме того, студенту следует сконцентрироваться на жестком следовании критериям академичности текста, поскольку это требование связано с принципом создания текста не только в процессе обучения в университете (письменный ответ на экзамене), но и в течение всей будущей профессиональной жизни, так как именно это свойство письменной и устной речи демонстрирует высокий уровень владения литературным языком, следовательно, повышает конкурентоспособность специалиста на рынке труда.

Заключение

Необходимость разработки курса «Академическое письмо» и внедрение его в учебный процесс обусловлены как качественными изменениями в системе образования (характером отношения к организации форм и технологий обучения, качеству научных текстов и др.), так и повышением публикационной активности в международных журналах. Таким образом, результативность и эффективность работы студента в ходе изучения дисциплины «Академическое письмо» носят устойчивый характер и направлены не только на ожидание конечного результата в виде письменного текста, но и способность видеть процесс научного исследования в целом в долгосрочной перспективе (концепция Learning Through Life), то есть создание собственной академической траектории. О тенденциях усиления статуса «Академического письма» в системе вузовских дисциплин говорит внедрение этого курса в образовательные программы магистратуры и докторантуры, а в некоторых вузах и бакалавриата. Несомненно, академическое письмо и в целом «искусство письма как умение» требуют «многолетней систематической подготовки, разнообразных форм творческой деятельности» [8, с. 48]. Однако нет сомнения в том, что те базовые знания, которые получают обучающиеся при изучении этого курса, положительно скажутся на их академической грамотности в целом, повлияют на качество профессиональной подготовки студентов, а это, конечно же, даст плоды в перспективе, внося вклад в конкурентоспособность всего казахстанского образования и науки.

Разработанный авторами статьи учебный комплекс «Академическое письмо», основанный на многолетнем опыте научной и преподавательской деятельности, послужит хорошим учебно-методическим подспорьем для всех, кто заинтересован как в стремлении развивать навыки академического письма, так и в преподавании этой дисциплины, в использовании системы разработок и эффективных приемов обучения.

Список литературы

1. Академическое письмо и чтение: работа над научным проектом/ [Электронный ресурс]. URL: <https://www.academia.kz/ru/course/57> (Дата обращения: 3.02.2021).
2. Lynn S. Rhetoric and Composition: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 330 p.
3. Кувшинская Ю. М., Зевахина Н. А., Ахапкина Я. Э., Гордиенко Е. И.; Под ред. Кувшинской Ю.М. - Академическое письмо: от исследования к тексту. Учебник и практикум для академического бакалавриата - М.: Издательство Юрайт, 2019 – 284 с.
4. Короткина И.Б. Модели обучения академическому письму: учебное пособие для вузов / И. Б. Короткина. – Москва : Издательство Юрайт, 2019. – 219 с.
5. Короткина И.Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика: учебное пособие для вузов / И. Б. Короткина. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 295 с.– (Высшее образование). – Текст: электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. – URL: <http://www.biblio-online.ru/bcode/450533> (Дата обращения: 09.01.2021).
6. Базылев В.Н. Концепция «академического письма» для современного университета // [Электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/23013> (Дата обращения: 15.01.2021)
7. Смирнова Н.В. Академическая грамотность как фактор иноязычной профессиональной подготовки // Вестник ВГУ. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2017. – №1. – С. 140-147.
8. Роботова А.С. Надо ли учить академическому письму и академической работе // Высшее образование в России. – 2011. – №10. – С. 47-54.

References

1. Akademicheskoe pis'mo i chtenie: rabota nad nauchny'm proektom [Academic writing and reading: work on a scientific project] [Electronic resource]. Available at: <https://www.academia.kz/ru/course/57> (Accessed:3.02.2021) [in Russian]
2. Lynn S. Rhetoric and Composition: An Introduction. (Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 344 p.) [in Russian].
3. Kuvshinskaja Ju. M., Zevahina N. A., Ahapkina Ja. E., Gordienko E. I.; Pod red. Kuvshinskoj Ju.M. - Akademicheskoe pis'mo. ot issledovanija k tekstu. Uchebnik i praktikum dlja akademicheskogo bakalavriata [Academic writing: from research to text. Textbook and practical course for academic Bachelor's degree] (Izdatel'stvo Jurajt, Moscow, 2019. 284p) [in Russian].
4. Korotkina I.B. Modeli obuchenija akademicheskomu pis'mu : uchebnoe posobie dlja vuzov [Models of teaching academic writing: a textbook for universities] (Jurajt, Moscow, 2019. 219 p) [in Russian].
5. Korotkina I.B. Akademicheskoe pis'mo: process, produkt i praktika: uchebnoe posobie dlja vuzov [Academic Writing: Process, Product and practice: a textbook for universities]. (Jurajt, Moscow, 2020. 295 p.) (Vysshee obrazovanie. Electronic resource. Available at: <http://www.biblio-online.ru/bcode/450533> (Accessed: 09.11.2021) [in Russian].
6. Bazylev V.N. Konceptiya «akademicheskogo pis'ma» dlya sovremennogo universiteta [The concept of "academic writing" for a modern university]. [Electronic resource]. Available at: <https://articlekz.com/article/23013> (Accessed: 6.02.2021) [in Russian].
7. Smirnova N.V. Akademicheskaja gramotnost' kak faktor inozazychnoj professional'noj podgotovki [Academic literacy as a factor of foreign language professional training], Vestnik VGU. Serija: lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija [Bulletin of the VSU. Series: Linguistics and intercultural communication]. 2017. №1. p 140-147. [in Russian].
8. Robotova A.S. Nado li učit' akademicheskomu pis'mu i akademicheskoi rabote [Is it necessary to teach academic writing and academic work], Vysshee obrazovanie vRossii [Higher education in Russia]. 2011. №10. p 47-54. [in Russian].

Ш.Қ. Жарқынбекова, Ф.Қ. Исенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

**Қазақстанның жоғары оқу орындары пәндерінің жүйесіндегі «Академиялық жазылым»:
теориялық негіздеу және практикалық сынақтан өткізу мәселелері**

Аңдатпа. Мақалада «Академиялық жазылым» курсының Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары пәндер жүйесіндегі рөлі мен орны қарастырылады. Қазіргі заманғы жоғары білім жүйесінде академиялық жазылым түсінігі тек шет тілін оқытумен ғана байланыстырылмайды, ол орыс/қазақ тілдерінде жалпы тілді оқыту жүйесіне ене отырып, білім алушылардың зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың негізіне айналып отыр. Мақалада «Академиялық жазылым» пәнін дамытудың басты тәсілдері сипатталады: оның теориялық негізінің принциптері, оқыту әдістері, курстың мақсат-міндеттері көрсетіледі. Мақала авторлары курсты Қазақстан білім жүйесіне кеңінен енгізу қажеттілігін негіздеп, оның білім алушыларды кәсіби даярлау сапасына әсері мен отандық білім-ғылымның бәсекеге қабілеттілігіне қосар үлесіне назар аудартады.

Түйін сөздер: академиялық жазылым, теориялық-әдіснамалық тәсілдер, академиялық сауаттылық, ғылыми мәтін, Қазақстан білім кеңістігі.

Sh.K. Zharkynbekova, F.K. Issenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**«Academic writing» in the system of higher education disciplines in Kazakhstan:
problems of theoretical justification and practical approbation**

Abstract. The authors consider the role and place of the course «Academic writing» in the system of higher education disciplines of the Republic of Kazakhstan. The concept of academic writing in the modern system of higher education is no longer associated exclusively with the teaching of a foreign language, as it is integrated into the system of general language training of Russian / Kazakh language and becomes the basis for the formation of research competence of the student. The article describes the main approaches to the development of the discipline «Academic writing»: the principles of its theoretical foundation and methodology; the aim and objectives of the course. In conclusion, the authors justify mainstreaming in the Kazakh educational system. Moreover, the discipline has its impact on the quality of professional training of students and makes contribution to the competitiveness of Kazakhstani education.

Keywords: academic writing, theoretical and methodological approaches, literacy, scientific text, Kazakhstani educational academic space

Сведения об авторах:

Жарқынбекова Шолпан Кузаровна – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова, 11, Нур-Сұлтан, Қазақстан.

Исенова Фатима Куаньшевна - кандидат филологических наук, и.о. доцента кафедры теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, филологический факультет, ул. К. Мунайтпасова, 11, Нур-Сұлтан, Қазақстан.

Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 K. Munaytpasov str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Issenova Fatima Kuanyshevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 K. Munaytpasov str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

М.К. Абайдельданова*
Т.В. Ларина

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Российский университет дружбы народов (РУДН), Москва, Россия
*Автор для корреспонденции: anekalubov@gmail.com

Интеллектуальная активность и цифровизация – реалии нового формата высшего лингвистического образования

Аннотация. В настоящее время целью высшей школы Казахстана является подготовка специалистов, которые легко могут применять полученные знания в новых ситуациях, а также строить и генерировать на их основе новое знание. В связи с этим в статье анализируются методы, способствующие развитию интеллектуальной активности студентов в процессе обучения в эпоху цифровых технологий. Особое внимание уделяется специальной методологии по развитию навыков высокого мышления – таксономии Б. Блума. В ее основе лежит классификация человеческих способностей в их отношении к образованию, поэтому данная классификация является наиболее практичным и удобным инструментом для постановки задач и определения результатов обучения. В эпоху цифровых технологий таксономия Б. Блума получила новый виток развития, в этой связи проанализированы подходы, созданные на основе данной классификации. Это новые модели, которые предполагают интерактивность обучения и его открытость цифровым технологиям. В статье определен наиболее оптимальный для данного исследования подход и продемонстрирована возможность его практического применения на основе таксономии креативного дизайна П. Нильссона. В рамках дисциплины «История русского литературного языка» показано, как в процессе обучения студенты посредством интерактивного диалога могут воспроизводить, или определять, трансформировать и интерпретировать информацию, анализировать, синтезировать и оценивать материал, создавать собственные интеллектуальные продукты.

Ключевые слова: интеллектуальная активность, интеллектуальная деятельность, таксономия Блума, таксономии креативного дизайна, цифровые технологии, интерактивный диалог.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-110-119

Введение

Процесс усвоения накопленного человечеством научного знания, приобретения определенных навыков и умений для последующего выполнения социально значимых функций обеспечивается образованием. Образование — это объективная необходимость человеческого

бытия. Во все исторические периоды эволюции человеческой цивилизации оно было направлено на развитие личности, ее творческих способностей, эстетического мировосприятия, формирование духовного облика человека.

Как говорил Абу Наср аль-Фараби, «в любом возрасте образование должно давать возможность приобретать знания, которые

приведут к зрелости в чувствах, суждениях и поступках и помогут развивать критическое восприятие» [1].

Одной из ведущих тенденций современного общественного развития является непрерывный процесс совершенствования и реформирования образования. Основной задачей высшей школы при этом является создание необходимых психолого-педагогических условий для эффективного освоения образовательных программ высшего профессионального образования, направленных на профессиональное становление и развитие конкурентоспособной личности с учетом национальных и общечеловеческих ценностей. В связи с этим современное обучение, как и завещал аль-Фараби, должно быть развивающим в плане формирования самостоятельного, критического и творческого мышления. Для этого необходимы широкое информационное поле деятельности, различные источники информации, разные взгляды на одну и ту же проблему, побуждающие студента к самостоятельному мышлению, поиску собственной аргументированной позиции, интеллектуальной активности. Такие качества личности будущего специалиста можно сформировать в учебном процессе, основанном на современных цифровых технологиях и с применением прогрессивных методологий (см., например, Baktykbaev 2017 [2], Kurteš, Larina, Ozyumenko 2017 [3], Sharafutdinova 2017 [4] и др.).

Цифровое образование — это мост, который должен обеспечить уверенный переход в цифровую эпоху, связанную с новыми типами труда и резким ростом созидательных и интеллектуальных возможностей человека, взлетом производительности его труда. Век информации и интеллекта предъявляет новые требования. Каждый день увеличивается поток новых знаний. Чтобы студентам было легче ориентироваться в сложном пространстве информации, преподаватель должен умело использовать в учебном процессе традиционные и инновационные методы обучения.

Психолого-педагогические исследования показывают, что, если преподаватель при разработке обучающих программ и организации учебного процесса использует методы и приемы развития интеллектуальной активности студентов, то их учебные результаты значительно улучшаются. Особенно это важно в условиях вынужденной «дистанционки», где опосредованность учебного контакта должна быть восполнена продуктивными средствами обучения. Традиционные лекции в таких условиях малопродуктивны. Они не выдерживают конкуренции с интерактивными лекциями, на которых студент становится полноценным субъектом учебного процесса: он интерпретирует полученную информацию, находит логические и практические способы её применения; обосновывает рациональность её использования для решения учебных и учебно-профессиональных задач. Технологические платформы, используемые в дистанционном обучении, позволяют привлекать в качестве стимула активизации интеллектуальной деятельности студента на интерактивной лекции учебный материал разного формата: вербальный текст, гипертексты; видеосюжеты, проблемные ситуации, требующие креативного решения; продукты цифровизации различных процессов и процедур и т.д. Обучающий процесс становится активным процессом приобретения знания и формирования способности использовать его, развивать и на его основе генерировать новое знание, лично значимое.

Умение работать с информацией сейчас востребовано как никогда. Благо, что современные студенты легко осваивают множество инструментов и технологий, которые непрерывно продолжают развиваться, это упрощает для них процесс поиска информации, ее обработки и представления в различных презентативных формах. Подобная работа может стать основой для развития междисциплинарного мышления, так как преподаватели смогут посмотреть на разные навыки и области

знания в разрезе наиболее подходящей темы или даже нескольких тем, а студенты смогут научиться применять полученные знания в разных ситуациях. Она может стать основой для развития междисциплинарного подхода к обучению, так как, формируя те или иные навыки, преподаватели смогут широко использовать знания из различных областей.

Успех «переносимости» знания и его адаптации к любым жизненным ситуациям достигается в образовательном процессе, который сфокусирован на развитии интеллектуальной активности обучающихся, потому что именно активность является залогом саморазвития, побуждает студентов к поиску информации, взаимодействию и размышлению.

В данной статье мы проанализируем широко используемую методологию классификации уровней когнитивной деятельности – таксономию Блума, а также созданные на ее основе подходы и продемонстрируем, как они могут применяться в учебном процессе.

Методология таксономии Б. Блума и его последователей

Таксономия образовательных целей Б. Блума [5] является наиболее популярной методологической основой, которая представляет собой классификацию или категоризацию уровней мыслительной деятельности в процессе обучения. Структура, разработанная Б. Блумом, состоит из шести основных категорий: Знание, Понимание, Применение, Анализ, Синтез и Оценка. Категории, стоящие после «знания», представлены как «навыки и умения», в связи с тем, что «знание» является необходимой предпосылкой для применения данных навыков и умений на практике. Данная таксономия послужила основой для создания последующих классификаций, которые адаптировались в цифровую эпоху.

В 2001 году Л. Андерсон и Д. Кратволь дополнили таксономию Б. Блума «Таксономией для преподавания, обучения и оценки» [6]. В данном названии фокус

смещается с несколько статичного понятия «образовательные цели» в оригинальном названии Б. Блума на более динамичную концепцию классификации. Основным инструментом новой таксономии является использование активных глаголов для наименования педагогических целей (например, определять, описывать, объяснять) вместо существительных (определение, описание, объяснение) и перестановка последовательности когнитивных действий в рамках таксономии. Перемещение в иерархическом порядке категорий «синтеза» (в обновленной версии «create») и «оценки» наглядно показывает, что творческое мышление (уровень create) считается более сложной формой интеллектуальной деятельности, чем критическое мышление (уровень evaluation). Так, умение комбинировать элементы для получения целого, обладающего новизной, предполагает деятельность творческого характера студентов с созданием новых схем и структур (принимать или отклонять идеи, создавать новые). Более того, Л. Андерсон и Д. Кратволь ввели двумерную систему знаний: разделили процесс накопления знаний и когнитивный процесс, выделив четыре категории знаний – фактические, процедурные, концептуальные и метакогнитивные. Предложенная авторами структура является более гибкой и дает возможность преподавателю не только четко планировать свой курс, но и оценивать результаты, выявлять упущенные возможности, так как в ней проводится различие между «знанием о том, что», то есть содержанием мышления, и «знанием того, как», то есть процедурами, используемыми для решения той или иной проблемы.

Р. Марцано (Marzano, R.J., 2000), пытаясь найти решение проблем, которые он увидел в таксономии Б. Блума, разработал свою таксономию образовательных целей. Модель мышления Р. Марцано учитывает разнообразные факторы, влияющие на мышление, и является попыткой создания научно обоснованной теории, положения которой могут служить фундаментальной основой для формирования навыков

критического мышления. Таксономия Р. Марцано состоит из трех систем и областей знания, которые одинаково важны для мышления и обучения. Данные системы включают: (1) Я-систему (вера в важность мышления, вера в эффективность, эмоции, связанные с мышлением), (2) Систему метапознания (постановка цели и способы ее достижения) и (3) Когнитивную систему (обработка всей необходимой информации: обретение, понимание, анализ, применение знаний). Область Знание состоит из трех категорий: информация, умственные и физические операции. Знание является ключевым фактором для мышления. Без освоения необходимой информации о предмете другие системы, имеющие очень мало материала для обработки, оказываются не в состоянии эффективно выстраивать учебный процесс. Другими словами, как отмечал Р. Марцано, информация – это «что» знания, а операции – это «как» [7].

Впоследствии Э. Черчес (Churches A., 2007), учитывая новые возможности

обучения, появляющиеся по мере развития технологий и становящиеся все более актуальными, обновил таксономию Б. Блума. Обновленная им версия таксономии – Bloom’s Digital Taxonomy (Цифровая таксономия Блума) – содержит традиционные уровни, предложенные Б. Блумом, но основным ее отличием является использование для наименования педагогических целей глаголов активного действия, связанных с цифровыми технологиями. Рассмотрим несколько ключевых глаголов, представленных автором: *традиционные* для уровня Знание/Запоминание – узнавать, описывать, определять и др., *инновационные* – выявлять, поставить электронную закладку, осуществлять поиск в Google и др.; *традиционные* для уровня Понимание – объяснять, пересказывать, приводить пример и др., *инновационные* – вести электронный журнал/ блог, отмечать тегами, комментировать и др. [8, 40 с.].

В 2011 году П. Нильссон (Nilsson P., 2011) разработал таксономию креативного дизайна, которая предлагает переход

Рис.1. Таксономия креативного дизайна

от имитации знания до оригинального творчества, измеряемого по форме и содержанию. На рисунке 1 наглядно показано, как выстраиваются различные формы интеллектуальной деятельности в соответствии с тем, насколько они связаны с творчеством: от идеальной копии, не включающей нововведений, – до идеи полной оригинальности [9].

Подражание подразумевает создание идентичной копии. Это основной навык, который служит началом для выполнения творческих задач. На данном этапе интеллектуальная деятельность студентов направлена на проверку запоминания через повторение или узнавание информации; вспоминание информации и материала (определяют, повторяют, перечисляют, вспоминают и т. д.) [10, 146 с.].

Изменение уводит нас от подражания, но только на шаг. Это модификация существовавшего произведения таким образом, чтобы сохранить его форму или содержание. Студенты переносят информацию в другую, знакомую, систему, определяют пути передачи информации другими средствами (интерпретируют, распознают, объясняют, сравнивают, приводят примеры и т. д.).

Если на этапе *изменение* основная форма оригинального произведения сохраняется, то *объединение* представляет собой соединение двух или более произведений, что изменяет основную форму или содержание объединенных произведений. На этом уровне в процессе интеллектуальной деятельности студенты различают, классифицируют и связывают предположения, гипотезы, свидетельства и факты, структуру утверждений или вопросов (анализируют, оценивают, противопоставляют, выявляют скрытый смысл, категоризируют и т. д.) [11].

Процесс *преобразования* информации подразумевает творческое объединение элементов оригинального произведения с целью создания нового содержания. На данном этапе работы с информацией студенты выявляют происхождение фактов,

интегрируют информацию, комбинируют идеи в новый для них продукт, план, проект, предложение (создают, проектируют, выдвигают гипотезу, презентуют и т. д.) [12].

Наконец, подлинное создание – это создание чего-то, что раньше было неизвестно. Это совокупность оригинальных произведений, но с таким оригинальным результатом, что влияние данных работ распознается частично или вовсе не распознается. На этом уровне студенты защищают свои интеллектуальные продукты, созданные в процессе интеллектуальной деятельности на основе собственного опыта, которые могут быть презентованы в виде проекта, кейса, интеллект-карт, дипломных работ и т. д. Обучающиеся оценивают работы друг друга, аргументируют и защищают свою точку зрения, дискутируют, делают выводы.

Практическое применение таксономии креативного дизайна. На основе таксономии креативного дизайна П. Нильссона нами был разработан урок, нацеленный на обучение творческой деятельности учащихся в рамках дисциплины «История русского литературного языка» для студентов специальности 5В011800 – Русский язык и литература. В качестве темы были выбраны «Поучения Владимира Мономаха». В таблице 1 представлены виды таксономии креативности, таксономия заданий и конкретные задания, предложенные студентам, которые на каждом этапе усложнялись. От формирования простого навыка подражания (Выучите понравившиеся моральные наставления из «Поучения Владимира Мономаха») мы постепенно дошли до преобразования информации, что, как отмечалось, подразумевает творческое объединение элементов оригинального произведения с целью создания нового содержания, и предложили студентам сопоставить наставления Владимира Мономаха и назидания Абая, выбранные по тому же критерию, и определить универсальные нравственные ценности. На заключительном этапе – *подлинное создание* – мы предложили студентам задание творческого

характера, которое заключалось в проведении экспериментального исследования на тему «Язык и моральное здоровье общества».

Таким образом, через систему поэтапных заданий, нацеленных на формирование различных навыков и умений, работа над литературной темой была использована для развития интеллектуальных и творческих способностей студентов и вызвала у них большой интерес. Следует отметить, что

в данной работе активно использовались современные технологии: студентам было предложено сделать интеллект-карту, провести презентацию своей творческой работы.

Результаты и обсуждение

В данной статье нами продемонстрирован лишь один из примеров реализации

Таблица 1

Пример обучающей творчеству деятельности в рамках дисциплины «История русского литературного языка»

Таксономия креативности	Таксономия заданий	Организация обучающей деятельности
Подражание	Создание идентичной копии на языке произведения одной из современных моральных установок.	Выучите понравившиеся моральные наставления из «Поучения Владимира Мономаха». Используя стиль и язык автора, сформулируйте и воспроизведите одну из современных моральных установок общества.
Изменение	Модификация фрагмента «Поучений».	Объясните актуальность моральных наставлений для исторического периода развития языка. Передайте их содержание средствами современного языка.
Объединение	Объединение нескольких поучений (моральных установок) по определенным критериям.	Объедините в единый фрагмент несколько поучений по критерию направленности на определенный тип адресата. Проанализируйте средства языкового выражения мысли. Оцените их как средство воздействия на адресата. Сделайте вывод о роли языкового стиля в формировании моральных установок общества.
Преобразование	Передайте информацию выбранных фрагментов наставлений средствами современного русского языка.	Передайте информацию фрагментов наставлений средствами современного русского языка. Оцените их актуальность для нашего времени. Сопоставьте наставления Владимира Мономаха и назидания Абая, выбранные по тому же критерию. Определите универсальные нравственные ценности, презентуйте их в виде интеллект-карты.
Создание	Создание собственного интеллектуального продукта	Проведите экспериментальное исследование на тему «Язык и моральное здоровье общества». Результаты представьте в виде презентации, отдельные слайды сделайте на языке «Поучений».

таксономии П. Нильссона в образовательном процессе по данному учебному курсу, который продемонстрировал эффективность ее применения. Как показал наш опыт, предложенный подход к разработке уроков (или цикла уроков) способствует систематизации полученных знаний и их применению при решении конкретных задач. Он существенно повышает интерес студентов к изучаемой теме и предмету в целом, вовлекает их в творческий процесс, расширяет их мировоззрение.

Существует много других методик, показывающих как на основе данной таксономии развивать интеллектуальную активность студентов и создавать продукты их творчества, их анализ не входит в задачи данной статьи. Наличие отдельных учебно-методических разработок и интерес студентов к занятиям, ориентированным на поэтапное достижение результатов обучения на основе интеллектуальной и креативной активности, свидетельствуют о позитивной динамике процесса обучения по образовательным программам разных направлений подготовки кадров с высшим и послевузовским образованием.

Следует отметить, что критическое осмысление таксономии Б. Блума, её развитие и совершенствование в виде таксономии креативного дизайна П. Нильссона используются как концептуальная основа системного подхода к организации образовательного пространства Казахстана: интеллектуальная активность и креативность становятся его приоритетными параметрами.

В совокупности с цифровыми технологиями процесс обучения на основе таксономий стал более динамичным и наглядным. Это признается во всем мире, чему есть множество примеров. Так, недавно в блоге Алана Каррингтона (Австралия) появилась модель под названием «Педагогическое колесо» («Pedagogical Wheel», от «iPad», русская версия вышла в 2016 году), в которой нашли точки пересечения цели таксономии Блума и варианты использования полезных приложений iPad для соответствующей

группы [13]. Так, в каждом секторе педагогического колеса (Знание/Понимание, Применение, Анализ, Оценка, Создание) названы действия, виды деятельности и приложения, позволяющие достичь цели сектора.

Например, в секторе Знание/Понимание содержатся:

- педагогические цели – изложить, классифицировать, объяснить и др.;
- виды деятельности – составление списков, ведение дневника, воспроизведение по памяти и др.;
- приложения – Word, Prezi, iBooks и др. [14, 50 с.].

Таким образом, колесо Б. Блума – это совокупность всех выше рассмотренных классификаций. В эпоху цифровых технологий оно позволяет максимально использовать возможности мобильных приложений в процессе обучения, трансформировать учебный процесс, усиливать мотивацию и интеллектуальную активность студентов, формировать когнитивные компетенции и реализовывать цели образования [15, 153 с.].

Заключение

В заключение еще раз отметим, что современный этап развития общества ставит серьезные задачи модернизации процесса обучения, основной целью которого является не только передача знаний, но и формирование у студентов самостоятельного, критического и творческого мышления. Для этого необходимы современные методики и цифровые технологии. В данной статье на примере дисциплины «История русского литературного языка» показана возможность применения таксономии Б. Блума и таксономии креативного дизайна П. Нильссона для разработки методик совершенствования образовательного процесса в концепциях его направленности на развитие интеллектуальной и креативной активности студентов. Не вызывает сомнений, что данная методология может быть эффективно применена и в преподавании других дисциплин. В совокупности с

цифровыми технологиями она может ответить вызовам времени, с которыми мы сталкиваемся в образовательном поле. **Благодарности и финансирование.** Публикация частично подготовлена при поддержке Программы РУДН «5-100».

Список литературы

1. Аль-Фараби. Философские трактаты. Издательство «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата, 1972. – 270 с.
2. Бактыбаев Ж.Ш. Использование технологии таксономии Блума в учебном процессе вуза // Ярославский педагогический вестник – 2017. – № 1. – С. 150-153.
3. Kurteš S., Larina T., Ozyumenko V. Constructivist approach to intercultural communication teaching and learning // EDULEARN 17 Proceedings. 9th International Conference on Education and New Learning Technologies. Barcelona, Spain. 3-5 July – 2017. – pp. 591-599 doi:10.21125/edulearn.2017.1127
4. Шарафутдинова Н. С. (ред.) Современные технологии обучения иностранным языкам // Международная научно-практическая конференция, Россия, г. Ульяновск, 26 января 2017. – Сборник научных трудов / отв. ред. Н.С. Шарафутдинова. – Ульяновск : УлГТУ, 2017. – 111 с.
5. Bloom B.S., (Ed.). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956. – 216 p.
6. Anderson L.W. and Krathwohl D. R. (Eds.) A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001. – 352 p.
7. Marzano R. J. Designing a new taxonomy of educational objectives. – Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000.
8. Churches A. Bloom's Digital Taxonomy, 2007. – p. 44 [Электронный ресурс] – 2007. – URL: <https://www.montgomeryschoolsmd.org/> (Дата обращения: 05.05.2020)
9. Nilsson P., The Challenge of Innovation. In Critical Thinking and Creativity: Learning Outside the Box // Ankara, Turkey: Bilkent University, 2011. – pp. 54-62.
10. Фейдл Ч., Бялик М., Триллин Б. Четырехмерное образование: компетенции, которые нужны для успеха. Центр перепроектирования учебных программ, Бостон, МА, 02130, 2015. – 212 с.
11. Некоторые вопросы образования. Пер. с англ. – Алматы: Центр Демократического Образования, 2001 [Электронный ресурс] – 2001. – URL: <https://goo.kz/files/content/pdf> (Дата обращения: 10.05.2020)
12. Сергеев А.Г. [и др.]. Компетентностно-ориентированная образовательная программа вуза: метод. разработка // Владим. гос. ун-т им. А.Г. и Н.Г. Столетовых. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2014. – 63 с.
13. PadWheel Poster V 4 [Электронный ресурс] – URL: <http://designingoutcomes.com> (Дата обращения: 10.05.2020)
14. Вейдт В. П. Педагогический тезаурус: учебное пособие для вузов / В. П. Вейдт. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 227 с.
15. Мельничук М.В. Самоактуализация в процессе обучения иностранному языку в лингвистическом вузе // Педагогический журнал – 2016. Т. 6. № 5А. – С. 151-160.

М.К. Абайдильданова¹, Т.В. Ларина²

¹Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей

Зияткерлік белсенділік пен цифрландыру - жоғары лингвистикалық білім берудің жаңа форматының шынайылығы

Аңдатпа. Қазіргі уақытта Қазақстанның жоғары мектебінің мақсаты – алған білімін жаңа жағдайда тиімді қолдана білетін, соның негізінде жаңа білім қалыптастыра алатын мамандарды даярлау. Осыған байланысты мақалада цифрлық технологиялар дәуірінде оқу үдерісінде студенттердің зияткерлік белсенділігін дамытуға ықпал ететін әдістер талданады. Б. Блум таксономиясы бойынша жоғары ойлау дағдыларын дамытудың арнайы методологиясына ерекше көңіл бөлінеді. Оның негізінде білім алуға қаты-

сты адам қабілеттерінің жіктелуі жатыр, сондықтан бұл жіктеу міндеттерді қою және оқыту нәтижелерін анықтау үшін неғұрлым практикалық және ыңғайлы құрал болып табылады. Цифрлық технологиялар дәуірінде Б. Блум таксономиясы дамудың жаңа деңгейіне көтерілді. Осыған орай аталған классификация негізінде құрылған тәсілдер талданды. Бұл – оқытудың интерактивтілігі мен оның цифрлық технологияларға ашық болуын көздейтін жаңа модельдер. Мақалада зерттеуімізге қажетті тиімді тәсіл анықталды және оны П. Нильссонның креативті дизайн таксономиясы негізінде практикалық қолдану мүмкіндігі көрсетілді. «Орыс әдеби тілінің тарихы» пәні аясында студенттер интерактивті диалог арқылы ақпаратты қалай қайта жаңғыртатыны, анықтайтыны, түрлендіретіні, парықтайтыны, материалды қайтіп талдайтыны, жинақтайтыны және бағалайтыны, нәтижесінде зияткерлік өнімдерді қалайша жасай алатыны көрсетіледі.

Түйін сөздер: зияткерлік белсенділік, зияткерлік қызмет, Блум таксономиясы, креативті дизайн таксономиясы, сандық технологиялар, интерактивті диалог.

М.К. Abaideldanova¹, T.V. Larina²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia*

Intellectual activity and digitalization - the realities of a new format of higher linguistic education

Abstract. Currently, the goal of higher education in Kazakhstan is to train specialists who can easily apply their knowledge in new situations, as well as build and generate new knowledge based on them. In this regard, the article analyzes methods that contribute to the development of intellectual activity of students in the learning process in the digital age. The article focuses on B. Bloom's taxonomy methodology for the development of high thinking skills. It is based on the classification of human abilities in relation to education, so this classification is the most practical and convenient tool for setting goals and determining learning outcomes. In the era of digital technologies, the taxonomy of B. Bloom has received a new round of development. There have been analyzed approaches based on this classification. These are new models that assume interactivity of learning and its openness to digital technologies. The article defines the most relevant approach for our research and demonstrates the possibility of its practical application based on the taxonomy of creative design by P. Nilsson. The course «History of the Russian literary language» shows how students can reproduce, or define, transform, and interpret information, analyze, synthesize, and evaluate material, and create their own intellectual products through interactive dialogue.

Keywords: intellectual activity, Bloom taxonomy, taxonomies of creative design, digital technologies, interactive dialogue.

References

1. al'-Farabi. Filosofskiye traktaty [Philosophical treatises] (Science, Alma-Ata, 1972, 270 p.) [In Russian]
2. Baktybayev ЗН.СН. Ispol'zovaniye tekhnologii taksonomii Bluma v uchebnom protsesse vuza [The use of Bloom's taxonomy technology in the educational process of the university], Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik [Yaroslavl Pedagogical Bulletin], 1, pp. 150-153 (2017). [In Russian]
3. Kurteš S., Larina T., Ozyumenko V. Konstruktivistskiy podkhod k prepodavaniyu i obucheniyu mezhkul'turnoy kommunikatsii [Constructivist approach to intercultural communication teaching and learning]. 9-ya Mezhdunarodnaya konferentsiya po obrazovaniyu i novym tekhnologiyam obucheniya [EDULEARN 17 Proceedings. 9th International Conference on Education and New Learning Technologies]. Barcelona, Spain, 3-5 July, 2017, pp. 591-599 doi:10.21125/edulearn.2017.1127 [transl. from Engl.]
4. Sharafutdinova N. S. (red.) Sovremennyye tekhnologii obucheniya inostrannym yazykam [Modern technologies of teaching foreign languages]. Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya, sbornik nauchnykh trudov / otv. red. N. S. Sharafutdinova [International scientific and practical conference, Collection of scientific papers / ex. ed. N. S. Sharafutdinova]. Russia, Ulyanovsk: UISTU, January 26, 2017, 111 p. [In Russian]
5. Bloom B.S. (Ed.). Taksonomiya obrazovatel'nykh tseley: Klassifikatsiya obrazovatel'nykh tseley: Spravochnik I, kognitivnaya oblast' [Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain] (New-York: Longman, 1956, 216 p.) [transl. from Engl.]

6. Anderson L.V., Krathwohl D.R. et al. Taksonomiya dlya obucheniya, prepodavaniya I otsenki: peresmotr taksonomii obrazovatel'nykh tseley Bluma [A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives] (New-York: Longman, 2001, 352 p.) [transl. from Engl.]
7. Marzano R. J. Razrabotka novoy taksonomii obrazovatel'nykh tseley [Designing a new taxonomy of educational objectives] (Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000) [transl. from Engl.]
8. Churches A. Tsifrovaya taksonomiya B. Bluma [Bloom's Digital Taxonomy], 2007, 44 p. [Electronic resource]. Available at: <https://www.montgomeryschoolsmd.org/> (accessed: 05.05.2020) [transl. from Engl.]
9. Nil'sson P. Problema innovatsiy. Kriticheskoye myshleniye I kreativnost': nestandartnoye obucheniye [The Challenge of Innovation. In Critical Thinking and Creativity: Learning Outside the Box], Bilkentskiy universitet [Bilkent University]. Ankara, Turkey, 2011, pp. 54-62 [transl. from Engl.]
10. Feydl CH., Byalik M., Trilling B. Chetyrekhmernoye obrazovaniye: kompetentsii, kotoryye nuzhny dlya uspekha [Four-dimensional education: competencies that are needed for success]. Tsentr pereproyektirovaniya uchebnykh program [Center for Curriculum Redesign] (Boston, MA, 02130, 2015, 212 p.) [In Russian]
11. Nekotoryye voprosy obrazovaniya [Some educational issues]. Per. s angl. Almaty: Tsentr Demokratcheskogo Obrazovaniya, 2001 [Transl. from English Almaty: Center for Democratic Education, 2001]. [Electronic resource]. Available at: <https://goo.kz/files/content/pdf> (accessed: 10.05.2020) [In Russian]
12. Sergeev A.G. et al. Kompetentnostno-oriyentirovannaya obrazovatel'naya programma vuza: metod. razrabotka [Competence-oriented educational program of the university: method. development]. Vladim. gos. un-t im. A.G. i N.G. Stoletovykh [Vladim. state un-t them. A.G. and N.G. Stoletovs] Vladimir: Publish. house of VIGU, 2014, 63 p. [In Russian]
13. PadWheel Poster V4 [PadWheel Poster V4] [Electronic resource]. Available at: <http://designingoutcomes.com> (accessed: 10.05.2020) [transl. from Engl.]
14. Veydt V. P. Pedagogicheskiy tezaurus : uchebnoye posobiye dlya vuzov [Pedagogical thesaurus: a textbook for universities]. V. P. Veydt. — 2-ye izd., pererab. i dop. [V.P. Veidt. - 2nd ed., Rev. and augmented.] (Moscow, Yurayt, 2019, 227 p.) [In Russian]
15. Mel'nichuk M.V. Samoaktualizatsiya v protsesse obucheniya inostrannomu yazyku v nelingvisticheskom vuze [Self-actualization in the process of teaching a foreign language in a non-linguistic university]. Pedagogicheskiy zhurnal Samoaktualizatsiya cherez obucheniye inostrannym yazykam v neyazykovom universitete [Pedagogical journal Self-actualization through teaching foreign languages at non-linguistic University], 6 (5A), pp. 151-160 (2016) [In Russian]

Сведения об авторах:

Абайдeldанова Меруерт Кебековна – эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, эл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан.

Ларина Татьяна Викторовна – Ресей халықтар достығы университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Миклухо-Маклай көшесі, 6, Мәскеу, Ресей.

Abaideldanova Meruyert – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Kazakshtan.

Larina Tatiana – Doctor, Professor, Peoples' Friendship University of Russia, 6 Miklukho-Maklaya str., Moscow, Russia.

С.А. Бейсханова^{1*}
Ж.Н. Жунусова²

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Нур-Султан, Казахстан
*Автор для корреспонденции: saltanat.beiskhanova@gmail.com

Лексикографические особенности бинарных оппозиций в паремиологическом пространстве: сопоставительный аспект

Аннотация. В условиях современной лингвистической парадигмы актуальным направлением в лексикографии является ее интегральный подход в выявлении характерных особенностей языковых единиц с определенной семантикой.

В данной статье в качестве лексического материала выбраны бинарные оппозиции, содержащиеся в русских паремиях и их эквивалентах в английском языке. В работе представлена классификация рассматриваемых паремийных оппозиций, составленная посредством лингвистического анализа (анализ грамматических структур, семантики и морфологии). В ходе проведенного исследования использовались методы сравнительно-сопоставительного, компонентного и дескриптивного анализа.

В статье предлагается классифицировать паремиологические противопоставления, опираясь на типы антонимических отношений. В соответствии с данной моделью бинарные оппозиции в паремиях анализируются с позиции таких аспектов, как их виды и состав языковых единиц, участвующих в противопоставлении, а также по типу противоположности семантической составляющей данных понятий.

Ключевые слова: лексикография, бинарные оппозиции в паремиях, типы антонимических отношений, классификация, лексикографические особенности, лексико-семантические единицы

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-120-127

Введение

Накопленный колоссальный опыт разработки лексикографических источников является важным потенциалом для создания новых сборников и словарей разных типов. Одной из отличительных черт современной лексикографии является поиск новых подходов к выявлению и исследованию характерных особенностей лексических единиц для их дальнейшего анализа и словарного описания.

Лексикографические исследования в лингвистической науке носят комплексный характер. Так, Ю.Д. Апресян рассматривает современную лексикографию как «синтез филологии и культуры в широком смысле слова» [1, стр. 6]. Взаимосвязь лексикографии с другими лингвистическими науками позволяет изучать различные аспекты лексических единиц.

На данном этапе развития языкознания паремиологические исследования представляют огромный интерес. Пословицы

и поговорки, являясь выразительными формами передачи многовековых знаний народа, представляют собой ценный источник для актуальных исследований в современных лингвистических направлениях. Предметом их обсуждения становится изучение таких вопросов, как: воздействие языка на мыслительную деятельность человека, взаимосвязь языка и культуры, менталитета и народного творчества и т.д. При этом наблюдается, что оценочные восприятия, переосмысление внутренней структуры паремий приводят к экспансии их семантического наполнения и увеличению их выразительности. В этой связи важным представляется рассмотрение функционирования языковых средств в пословицах и поговорках, описание их лексикографического оформления с учетом современной научной парадигмы.

В настоящее время лексикографическая практика насчитывает большое количество паремиологических сборников и словарей, включающих в себя пословичные изречения, поговорки и фразеологические единицы. Лексикографическая презентация паремий в научной литературе представлена по трем основным принципам: алфавитному [2, 3], тематическому [4, 5] и стержневому [6, 7]. В практической лексикографии также встречаются сборники, в которых пословичные изречения расположены в тематико-алфавитном порядке по принципу объединения двух противоположных по значению компонентов, например: *богатство-бедность, труд-лень, любовь-ненависть, начало-конец* и т.д. [8]. Необходимо также отметить сборники, включающие паремиологический фонд двух языков, который позволяет обнаружить как сходства, так и различия в мировоззрении разных этносов [9, 10].

Целью данной статьи является анализ компонентов бинарных оппозиций в паремиях с их последующей классификацией согласно типам антонимических отношений. Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач: использование лексикографического материала русско-английского словаря

пословиц и поговорок; выделение бинарных оппозиций внутри паремий; установление вариантов подобных оппозиций в контексте паремий и анализ отношений между элементами в их структуре.

Методология

Современное языкознание ориентировано на комплексный подход в исследовании языковых и культурных знаков, передающих определенные представления, присущие тому или иному лингвокультурному сообществу. Данный подход в лексикографии реализуется посредством анализа и описания лексических единиц с определенной семантикой.

В настоящее время несомненный интерес представляет словарное комментирование смысловых единиц, входящих в состав паремий. Выявление лексикографических особенностей такого языкового материала подразумевает компонентный анализ при интерпретации лексических единиц.

Научный интерес к выявлению характерных особенностей бинарных оппозиций обусловлен, прежде всего, их частым использованием в составе паремий. Как известно, в языковой системе большое количество паремий построены по принципу противопоставления двух полярных понятий, таких как: *добро – зло; правда – ложь; дружба – вражда, богатство – бедность; здоровье – болезнь* и т.д.

Методология рассматриваемых оппозиций, согласно основным положениям диалектики, предусматривает диаметрально противоположное противопоставление входящих компонентов. В то же время наблюдаются их взаимодействие, взаимосвязь и взаимообусловленность т.д. [11, стр.645-648]. Реализацию в пословичном жанре данного принципа можно объяснить тем, что человек в поиске идентичности и различий познает мир через противопоставление: бинарный способ познания выступает инструментом восприятия и описания мира.

Классифицирование составляющих рассматриваемых оппозиций, используемых в пословичных противопоставлениях, предусматривает выявление их

разновидностей. В свою очередь такая систематизация позволит установить лексикографические особенности отношений между двумя компонентами в структуре оппозиции, направленных на реализацию бинарного принципа в паремиях.

Одним из наиболее распространенных лексико-семантических средств демонстрации бинарных противопоставлений является антонимия, так как она предполагает в составе языковой системы наличие двух лексем, соотносящихся по принципу противоположности. Общеизвестно, что антоним – это слово противоположное по значению другому [12, стр. 34; 13, стр. 32]. В современном языкознании антонимия имеет широкое понимание и обуславливает не только существующие противопоставления предметов и явлений, но и предусматривает определенную их классификацию. Обзор научных трудов показал, что исследованию паремийных противопоставлений посвящены работы многих лингвистов: Бочина Т.Г., Боровых Е.А., Скворцова Н.С., Крюкова К.С. и др. [14, 15, 16, 17].

Обсуждение

В целях изучения данных характеристик были отобраны паремии в составе которых имеются противопоставления пары парных лексических единиц из русско-английского словаря пословиц и поговорок [9, стр. 31-271]. В процессе отбора материала для исследования было установлено, что в своей структуре отдельные английские эквиваленты русских паремий не показывают оппозиционность, поэтому они не рассматриваются из-за отсутствия противопоставления. Например, в следующих иллюстративных примерах в составе русских пословиц есть оппозиционность: *ранняя птичка носок прочищает, а поздняя глаза продирает; свой глаз – алмаз, а чужой – стекло; по одежке встречаются, по уму провожают*, а в английском варианте данных пословиц её нет: *the early bird catches the worm; if you want a thing well done, do it yourself; first impressions are most lasting*.

В данной работе классификация бинарных оппозиций в паремиях осуществлена в соответствии с разновидностями антонимических отношений, представленными в лексикографической и учебной литературе [18, стр. 14-15; 19, стр. 209-215; 20, стр. 38-40]. Так, в научной литературе принято различать антонимы в зависимости от контекста, количества единиц, участвующих в противопоставлении, типов противоположности.

В рамках антонимического подхода в тексте паремий выделены две основные категории противопоставлений: *общепринятые* и *окказиональные*. К *общепринятым* относятся парные оппозиции, наличие которых зафиксировано в языковой системе. Те оппозиции, которые выступают таковыми в каком-то определенном контексте, в научной литературе детерминированы как *окказиональные*, хотя, по сути, они не выражают противопоставления. Для верификации данного вида оппозиции следует прибегнуть к подбору лексико-семантических вариантов.

Изучение общепринятых бинарных оппозиций в паремиях через призму антонимических отношений позволяет выявить ряд их особенностей. Проведенный компонентный анализ показывает, какие лексические единицы входят в состав паремийных общепринятых оппозиций русского и английского языков. Значительную часть из них составляют слова, принадлежащие к одной части речи и одному смысловому ряду, например:

– в русском языке: *лучше горькая правда, чем сладкая ложь¹; вместе тесно, а врозь скучно²; дорого, да мило, дешево, да гнило³; добрая слава лежит, а худая бежит⁴; ранняя птичка носок прочищает, а поздняя глаза продирает; свой глаз – алмаз, а чужой – стекло; по одежке встречаются, по уму провожают;*

– в английском языке: *better suffer the truth than prosper by falsehood¹; when apart they want to be together²; expensive and tasty, cheap and nasty³; good fame sleeps, bad fame creeps⁴; be slow to promise and quick to perform⁵; knowledge is light, ignorance is darkness⁶; what you lose on the swings, you gain on the roundabouts⁷.*

В русской пословице *добрая слава лежит, а худая бежит*, пара *добрая – худая* отнесена к общепринятому виду оппозиций, так как в данном случае ее составляющие имеют значения *хорошая – плохая*.

Также в данном виде оппозиций в двух рассматриваемых языках представлены пары, в составе которых одна из противопоставляемых лексических единиц образовывается путем присоединения смысловых антонимичных префиксов. Например, в русском языке: *ученье свет, а неученье тьма*⁶; *не было бы счастья, да несчастье помогло*⁷; в английском языке *lucky at cards, unlucky in love*⁸.

Следует отметить, что в структуре русских паремий встречаются парные оппозиции, которые одновременно могут включать отрицательные и положительные формы, передаваемые одной частью речи, например: *не давши слова, крепись, а давши, держись*⁵; *не везет в картах, везет в любви*⁸. В ходе исследования было выявлено, что в приведенных выше примерах общепринятые бинарные оппозиции в русских паремиях и их эквиваленты в английском языке имеют отличительные признаки: в русском языке они могут включать в себя компоненты, противопоставляемые на грамматическом уровне, в переводном варианте на английском языке они противопоставляются на семантическом уровне.

При исследовании бинарных оппозиций в структуре паремий важным критерием антонимических отношений является тип противоположности. В лингвистической литературе различают следующие ее типы: *градуальные, комплементарные, конверсионные*.

Необходимо отметить, что большое количество антонимических отношений в паремиях относят к градуальному типу противоположности. Однако в пословичных противопоставлениях этого типа наличие промежуточных составляющих внутри бинарной оппозиции не предполагается: *если бы молодость знала, а старость могла* // *If youth but knew, if age but could* (*молодость* → *зрелость* → *старость*; *youth* → *middle age* → *age*). При выявлении разновидности противопоставления общепринятых

оппозиций на примере паремий двух языков также можно выделить комплементарный тип, когда лексические единицы являются диаметрально противоположными и взаимодополняющими:

– в русском языке: *правда – ложь; вместе – врозь; дорого – дешево; хороший – плохой; ранний – поздний; чужой – свой; ученье – неученье; счастье – несчастье;*

– в английском языке: *truth–falsehood; apart – together; expensive – cheap; good – bad; slow – quick; knowledge – ignorance; lucky – unlucky.*

Следующий тип противоположности общепринятых парных оппозиций, выявленный в паремиях рассматриваемых языков – *конверсионный*, который выражает противоположность направленных действий: *встречать – провожать; lose – gain.*

Большой интерес при исследовании пословиц и поговорок представляют окказиональные бинарные оппозиции, лежащие в их основе. В процессе изучения фактического материала выделены следующие характерные особенности композиции пословиц. В плане структуры следует отметить, что наиболее распространенная модель окказиональных оппозиций в паремиях сопоставляемых языков может быть представлена в виде лексической пары. Каждый элемент которой представляет собой отдельное понятие, а вместе они являются составными частями общего класса понятий. Окказиональные парные оппозиции, вовлеченные в процесс противопоставления, в тексте паремий выражают следующие понятия:

– координаты местоположения: *в гостях хорошо, а дома лучше* // *dry bread at home is better than roast meat abroad*;

– наименование животных и птиц: *кошке игрушки, а мышке слезки; лучше синица в руках, чем журавль в небе* // *cat's cheers are mice's tears; a living dog is better than a died lion;*

– наименование металлов: *слово – серебро, молчание – золото* // *speech is silver, silence is gold;*

– имена собственные: *я ему про Фому, а он про Ерему* // *I talk about Thomas and you talk about Jonas.*

При исследовании окказиональных бинарных противопоставлений в паремиях встречаются примеры, компоненты которых могут быть не связаны одним общим понятием, так, например: *не имей сто рублей, а имей сто друзей; гора с горой не сходитя, а человек с человеком сойдется; // a friend in the market is better than money in the chest; friends may meet, but mountains never greet.*

В составе паремий русского и английского языков с окказиональными бинарными оппозициями могут встречаться компоненты, относящиеся к разным частям речи:

– количественные числительные: *лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать // one eyewitness is better than two hear- so's;*

– глагольные формы: *скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается // saying and doing are two things; easier said than done.*

В рамках антонимии определение вида противоположности окказиональных оппозиций, встречающихся в паремиях двух языков, невозможна, однако следует отметить, что они могут быть представлены в различных формах оппозиции в виде следующих типичных моделей в русских паремиях и их английских эквивалентов:

– сравнение двух противоположных ситуаций, предметов, действий, где один из компонентов несомненно доминирует над другим: *в гостях хорошо, а дома лучше; лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать; лучше синица в руках, чем журавль в небе; не имей сто рублей, а имей сто друзей; скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается // dry bread at home is better than roast meat abroad; one eyewitness is better than two hear- so's; a living dog is better than a died lion; a friend in the market is better than money in the chest; easier said than done;*

– интерпретация понятий через отождествление их с другими понятиями: *слово - серебро, молчание - золото // speech is silver, silence is gold;*

– восприятие участниками происходящего процесса с диаметрально разными оценками: *кошке игрушки, а мышке слезки // cat's cheers are mice's tears;*

– отсутствие общего понимания участниками и противоборство их мнений: я

ему про Фому, а он про Ерему // I talk about Thomas and you talk about Jonas.

При исследовании окказиональных бинарных оппозиций на материале паремий двух разносистемных языков привлекают внимание структурная композиция, а также их типичные модели. В ходе анализа установлено, что наиболее характерной формой окказионального парного противопоставления в паремиях выступает сравнение их составляющих.

Результаты

Опираясь на существующие в лингвистике типы антонимов, были выявлены следующие категории паремиологических бинарных противопоставлений: основные виды и состав такого рода оппозиций; типы противоположности общепринятых парных оппозиций; установлены типичные модели противопоставления, свойственные окказиональным оппозициям такого рода в паремиях.

Данная классификация углубляет теоретические положения при исследовании паремиологической системы разных лингвокультур в части определения лексикографических особенностей на основе общепринятых и окказиональных бинарных оппозиций.

Выводы

Таким образом, результаты проведенного анализа показывают, что способ классификации бинарных оппозиций в паремиях рассматриваемых языков согласно типам антонимических отношений является целесообразным и методически оправданным. Такой подход при описании бинарных оппозиций в паремиях рассматриваемых языков, взятых из лексикографических источников, позволяет выявить их сходства и различия.

Пословичный фонд разных лингвокультурных сообществ представляет большой интерес для их дальнейшего сопоставительного изучения.

Список литературы

1. Апресян Ю.Д. Лексикографическая концепция Нового Большого англо-русского словаря // Новый Большой англо-русский словарь. Т.1. – Москва: Рус.яз., 1993. – С. 6-17
2. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва: Рус.яз., 1991. – 534 с.
3. Martin H. Manser. The facts on file dictionary of proverbs / 2nd Revised edition. – Checkmark Books, 2007. – 499 p.
4. Даль В.И. 1000 русских пословиц и поговорок. – Рипол Классик, 2010. – 224с.
5. Little Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by Elizabeth Knowles. Oxford University Press, USA, 2016. – 419 p.
6. Мокиенко В.М. Давайте говорить правильно. Пословицы в современном русском языке. – Москва: ЗАО «Олма Медиа Групп», 2012. – 416 с.
7. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by John Simpson and Jenifer Speake. – Oxford University Press, 2003. – 364 p.
8. Безденежных Н.В. Народная мудрость в пословицах и поговорках / сост. Н.В. Безденежных. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 749 с.
9. Кузьмин С.С., Щадрин Н.Л. Русско-английский словарь пословиц и поговорок: 500 единиц. – Спб.: МИК / Лань, 1996. – 352 с.
10. Цвиллинг М.Я. Русско-немецкий словарь пословиц и поговорок. Москва: Русский язык, 1984. – 214с.
11. Диалектика // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / пред. научн.-ред. совета В.С. Степин. – Москва: Мысль, 2010. – 744 с.
12. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / под ред. проф. Л.И. Скворцова. – 27-е изд. испр. – Москва: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2010. – 736 с.
13. Oxford Dictionary of Current English / ed. by Della Thompson. Oxford University Press – 2nd edition, 1993 – 1091 p.
14. Бочина Т.Г. Контраст как лингвокогнитивный принцип русской пословицы: автореф. дис. д.ф.н. Казань, 2003. – 50с.
15. Боровых Е.А. Антонимическая парадигма в русских и английских паремиях: структурно-семантический и культурологический аспекты: автореф. дис. к.ф.н. Челябинск, 2007. – 23с.
16. Скворцова Н.А. Антонимические отношения в английской фразеологии (на примере концептов ‘success’ – ‘failure’): автореф. дис. к.ф.н. Москва, 2019. – 24 с.
17. Крюкова К.С. Особенности выражения контраста в трансформированных вариантах пословиц // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2016. № 4. С. 134-136
18. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка: около 2000 антонимических пар/ Под ред. Л.А. Новикова. – Москва: Русский язык, 1978. – 400с.
19. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Изд. 3-е, перераб. и доп. – Москва: Высш. шк., 1986. – 295 с.
20. Пустошило Е.П. Фразеология. Лексикография: учеб.-метод. комплекс. – Гродно: ГрГУ, 2011. – 141с.

С.А. Бейсханова, Ж.Н. Жунусова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

**Паремииология кеңістігіндегі бинарлық оппозициялардың
лексикографиялық ерекшеліктері: салғастырмалы аспект**

Аңдатпа. Қазіргі лингвистикалық парадигмада нақты семантикалық тілдік бірліктердің анықталуы лексикографияның өзекті бағыты болып танылады.

Осы мақалада орыс паремиясы мен олардың ағылшын тіліндегі баламасы құрамындағы бинарлық оппозиция лексикалық материал ретінде таңдалған. Лингвистикалық талдау (грамматикалық құрылымдарды, семантика мен морфологияны талдау) әдісі арқылы құрылып, осы жұмыста қарастырылған паремиялық оппозициялардың жіктемесі ұсынылды. Зерттеу барысында салыстырмалы-салғастырмалы, компоненттік және дескриптивтік әдістер қолданылды.

Мақалада антонимиялық қатынастардың типтеріне сүйеніп, паремиялогиялық қарама-қарсылықтар жіктелді. Осы модельге сәйкес паремиялардағы бинарлық оппозициялар олардың түрлері мен қолданыстағы қарама-қарсылықтарды көрсететін тілдік бірліктердің құрамы талданып, осы ұғымдардың семантикалық құрамдық бөліктерінің қарама-қарсылық типі қарастырылады.

Түйін сөздер: лексикография, паремиялардағы бинарлық оппозициялар, антонимиялық қатынастардың типтері, жіктеу, лексикографиялық ерекшеліктері, лексика-семантикалық бірліктер

S.A. Beiskhanova, Zh.N. Zhunussova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Lexicographic specifics of binary oppositions in paremiological space: a comparative aspect

Abstract. In the context of the modern linguistic paradigm, the current trend in lexicography is its integral approach in revealing the characteristic features of language units with certain semantics. The article considers binary oppositions, contained in Russian paroemias and their equivalents in English as lexical material. The article presents a classification of oppositions in paroemias, compiled by linguistic analysis (analysis of grammatical structures, semantics, and morphology). There have been used methods of comparative, componential and descriptive analysis in the study.

The authors propose to classify oppositions in paroemias based on the types of antonymic relations. According to this model, the authors have analyzed binary oppositions in paroemias in the context of such aspects as their types and composition of linguistic units involved in the opposition, as well as the type of opposition of the semantic component of these concepts.

Keywords: lexicography, binary oppositions in paroemias, types of antonymic relations, classification, lexicographic specifics, lexical-semantic units

References

1. Apresyan Yu.D. Leksikograficheskaya kontseptsiya Novogo Bolshogo anglo-russkogo slovarya // NBARS. [Lexicographic concept of the New Great English-Russian Dictionary // NGEAD] (V.1 Moscow, 1993. P.6-17)
2. Zhukov V.P. Slovar' russkikh poslovits i pogovorok. [Dictionary of Russian proverbs and sayings] (Rus. yaz., Moscow, 1991, 534 p.). [in Russian]
3. Martin H. Manser. The facts on file dictionary of proverbs / 2nd Revised edition. – Checkmark Books, 2007. 499 p. [in English]
4. Dal' V.I. 1000 russkikh poslovits i pogovorok. [1000 Russian proverbs and sayings] (Ripol Klassik, 2010, 224 p.). [in Russian]
5. Little Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by Elizabeth Knowles. Oxford University Press, USA, 2016. 419 p. [in English]
6. Mokienko V.M. Davaite govorit' pravil'no. Poslovitsy v sovremennom russkom yazyke. [Let's speak correctly. Proverbs in Modern Russian Language] (Olma Media Grupp, Moscow, 2012, 416 p.). [in Russian]
7. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by John Simpson and Jenifer Speake. – Oxford University Press, 2003. 364 p. [in English]
8. Bezdenezhnykh N.V. Narodnaya mudrost' v poslovitsakh i pogovorkakh [Folk wisdom in proverbs and sayings] (Feniks, Rostov n/D, 2009, 749 p.). [in Russian]
9. Kuz'min S.S., Shchadrin N.L. Russko-anglijskij slovar' poslovits i pogovorok: 500 edinit. [Russian-English dictionary of proverbs and sayings: 500 units] (MIK / Lan', Spb, 1996, 352 p.).
10. Tsvilling M.Ya. Russko-nemetskii slovar' poslovits i pogovorok. [Russian-German dictionary of proverbs and sayings] (Moscow, 1984. 214 p.)
11. Dialektika // Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. [New philosophical encyclopedia: in 4 vol.] (Mysl', Moscow, 2010, 744 p.) [in Russian]
12. Ozhegov S.I. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] (Moscow, OOO «Izdatel'stvo Oniks»: OOO «Izdatel'stvo «Mir i Obrazovanie», 2010, 736 p.). [in Russian]
13. Oxford Dictionary of Current English / ed. by Della Thompson. Oxford University Press – 2nd edition, 1993 – 1091 p. [in English]

14. Bochina T.G. Kontrast kak lingvokognitivnyj printsip russkoj poslovitsy. [Contrast as a linguo-cognitive principle of a russian proverb] Diss. abstract, 2003, 50p. [in Russian]
15. Borovykh E.A. Antonimicheskaya paradigma v russkikh i anglijskikh paremiyah: strukturno-semanticeskij i kul'turologicheskij aspekty. [Antonymic paradigm in Russian and English paremiyas: structural-semantic and culturological aspects] Diss. abstract, 2007, 23 p. [in Russian]
16. Skvortsova N.A. Antonimicheskie otnosheniya v anglijskoj frazeologii (na primere kontseptov 'success' – 'failure'). [Antonymic relations in english phraseology (on the example of 'success'– 'failure' concepts)] Diss. abstract, 2019, 24 p. [in Russian]
17. Kryukova K.S. Osobennosti vyrazheniya kontrasta v transformirovannykh variantakh poslovits [Features of expressing contrast in transformed versions of proverbs] // Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova. 2016. № 4. P. 134-136 [in Russian]
18. L'vov M.R. Slovar' antonimov russkogo yazyka: okolo 2000 antonimicheskikh par [Dictionary of Russian antonyms: about 2000 antonymic pairs] / ed. L.A. Novikov. (Russkij yazyk, Moscow, 1978, 400 p). [in Russian]
19. Arnol'd I.V. Leksikologiya sovremennogo anglijskogo yazyka. [Lexicology of Modern English] (Vyssh. shk, Moscow, 1986, 295 p.) [in English]
20. Pustoshilo Ye.P. Frazeologiya. Leksikografiya. [Lexicography. Phraseology] (GrGU, Grodno, 2011, 141 p.) [in Russian]

Сведения об авторах:

Бейсханова Салтанат Алтаевна – докторант 2 курса специальности «Филология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Жунусова Жанылдык Ныгизбаевна – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Beiskhanova A. Saltanat – The 2nd year Ph.D. student in Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhunussova N. Zhanyldyk – Doctor of Philological Sciences, Professor, the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Е.Ф. Ковлакас

Государственный морской университет имени адмирала Ф.Ф. Ушакова, ИМТМЭиП,
Новороссийск, Россия
(E-mail: amica.2013@mail.ru)

К вопросу о построении когнитивных пространственных моделей: лингвосемиотический подход (на примере топонимического концепта «пространство»)

Аннотация. В статье поднимается вопрос о том, что построение символической когнитивной пространственной модели основано не на значении топонимов, а на контексте их употребления или интерпретации культуры народов-номинаторов. Символ-топоним материализовался в значение топонимов, но исчез с видимой поверхности для воспринимающего субъекта. Воспринимающий субъект должен обратиться к сфере культуры, чтобы осмыслить и восстановить топонимическую картину мира. Концепт «Пространство» является в топонимической картине мира смыслообразующим. Процессы когнитивного освоения окружающей действительности членами этносоциума протекают параллельно с концептуализацией этой действительности, задача которой породить новые смыслы, вовлекая в этот процесс новые знаки, т.е. семиотизируя концептосферу. Лингвосемиотическая картина мира у разных этносов детерминирована их представлениями о мире, которые у каждого этноса формируются по-разному. Структура этнолингвосемиотики каждой картины мира содержит ментальные репрезентации знаков; она динамична, т.е. претерпевает постоянную реаранжировку и трансформацию в ходе исторических процессов, происходящих в этносоциуме.

Ключевые слова: топонимическая картина мира, когнитивная функция, топонимическое пространство, пространственные модели.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-128-138

Введение

Как известно, действительность существует в человеческом сознании в компрессированном виде – в виде «квантов переживаемого знания», т.е. концептов, как их предлагает именовать В.И. Карасик: «Отметим зеркальную последовательность концептуализации мира и описания этой концептуализации: исходным моментом для концептуализации является переживание значимости кванта опыта, а объяснение этого

опыта представляет собой финальный этап языкового освоения мира» [1]. Как справедливо полагают философы и культурологи (см., например, работы [Cassirer 1996], [Gadamer 1999], [Hydegger 1993], [Patocka 1995]), именно языковые структуры, описывая реальный мир (декодируя его содержание), способствуют актуализации внеязыковых структур, кодирующих его, и эта актуализация происходит в речи, в дискурсивных практиках, специфично проявляющихся в разных этнокультурах.

Основу когнитивной картины мира составляет информация, которая была получена Homo sapiens посредством опыта, приобретенного в результате деятельности. Эта информация была тщательно переработана мозгом, когнитивно освоена и приведена в некую конфигурацию, структурированную и систематизированную, т.е. сформирована в концептосферу – компендиум знаний Homo sapiens об окружающей его действительности. Она содержательно (в социальном и временном планах) изменчива, поскольку человек постоянно совершенствует свои знания о мире, и с течением времени меняется «аксиологическая интерпретация его опыта» [2].

Следует согласиться с мнением Романа Якобсона о том, что язык как чисто семиотическая система во всей совокупности своих феноменов «...от мельчайших единиц до целых высказываний или обмена высказываниями», состоящая из знаков и функционирующая только как комбинация знаков, должен исследоваться не только как чисто семиотическая система; его изучение должно также учитывать и неязыковые семиотические структуры, или семиосферы индивидуального и социального бытия – такие как архитектура, одежда, гастрономия [3].

Таким образом, социальная и индивидуальная лингвокреативность, так или иначе, заканчивается **концептуализацией**, понимаемой как **процесс и результат формирования лингвoseмиотической картины мира**. Термин, предложенный И.Ф. Янушкевич, логично «уводит» исследователей от полемики по поводу жесткости комбинации «первичной» и «вторичной» картин мира (когнитивная – языковая) [4].

Методология исследования

В данном исследовании нами предпринята попытка использовать лингвoseмиотический метод. Использование заявленного метода основывается на признании знакового характера ономастических единиц и

системной их организации в пределах антропонимии, топонимии и т.д., а также в составе всего ономастического пространства в определенный период его существования.

В своей работе «Семиотика географической карты» А.А. Реформатский назвал географическую карту своеобразным «информационным устройством», способным хранить и передавать информацию. Географическая карта, при всей своей схематичности (показ границ, изоявлений, природных ресурсов), отражает «натуру» – собственно топонимию: гидронимы, оронимы, социально политические и культурные объекты – и ее семиотическую сущность [5].

Топонимическая система, в рамках лингвoseмиотического исследования, может быть представлена в качестве знаковой среды обитания человека, т.е. сами топонимы-знаки начинают порождать смыслы, являясь отражением реальности. Среда не выступает в реальном виде в жизненном опыте людей, а остается на его периферии, дополняя этот опыт. Если говорить о топонимической системе как о знаковой системе, то в ней должны находиться самоинтерпретирующие фрагменты, обусловленные перцептивными стратегиями. С этой точки зрения мы можем говорить о топонимической системе, вычлняя ее онтологический статус.

Цель исследования – построение пространственных топонимических моделей на основе анализа топонимического концепта «Пространство».

Результаты

Топонимический концепт «Пространство» (на примере топонимов Краснодарского края и Республики Адыгея) строится на основе разных параметров, среди которых особую значимость приобретает концепция обжитости / необжитости пространства [6]. Ментальные образы, составляющие ТК «Пространство», сами являются смыслообразующими концептами, играющими особую роль в реконструкции

духовной культуры народов, населяющих исследуемый регион.

Пространственные модели, составляющие топонимическую картину мира, нельзя рассматривать как нечто противопоставленное, находящееся в отрыве друг от друга. В топонимике исследуемого региона нами выделены пять когнитивных пространственных моделей: метафорическая, пропорциональная, метонимическая, символическая и перцептивная. Метафорическая, пропорциональная и метонимическая пространственные модели являются ведущими, но не исчерпывают содержания символической и перцептивной пространственных моделей. То есть существенные пространственные характеристики, зафиксированные в метафорической, пропорциональной и метонимической пространственных когнитивных моделях, дополняются этническими и субъективными образами. Пропорциональную, метафорическую и метонимическую когнитивные пространственные модели следует считать логическими моделями, содержащими максимальную степень обобщения и образности для пространственных объектов.

Субъектно обусловленными (или перцептивными) пространственными моделями следует считать символическую и перцептивную когнитивные пространственные модели, в которых присутствует чувственные образы, наполненные мировоззренческим «багажом» знаний.

Несмотря на выделение пяти когнитивных пространственных моделей, мы приходим к выводу, что формирующие их топонимические единицы обладают свойствами как интегративными, так и имеющими тенденцию к взаимопроникновению.

Во-первых, многообразие свойств и признаков Пространства, репрезентированных в топонимических единицах, представленных в логических моделях, отличаются степенью общности и фундаментальности. Характеристики Пространства не сливаются

с другими свойствами Пространственных объектов, но тесно с ними взаимосвязаны.

Например, Псекупс – «голубая вода»
Купса – «синяя вода»
Корсунь – «черная вода».

Перечисленные гидронимы содержат характеристику признаков (цвета) воды.

Мацеста (р.) – «огненная вода» содержит и характеристику признака (цвет), физических свойств (наличие сероводорода), и метафорический образ жизни / смерти, который становится символическим в культуре народов, населяющих регион.

Гидронимы, обозначающие характер течения рек по признаку спокойный / беспокойный. Например, Кубань – «буйная, сильная», Каверде – «бурлящая река», Руфабго – «бешеный, строптивый». С одной стороны, перечисленные гидронимы формируют перцептивную когнитивную пространственную модель, а с другой - отражают физические признаки пространственных объектов.

Такая взаимосвязь позволяет расширить пространственные представления, составляющие топонимическую картину мира, выработать интегральное видение Пространства и оперировать Пространственными характеристиками.

Во-вторых, признаки, лежащие в основе объектнообусловленных (логических моделей), отражают сущностные характеристики Пространства и имеют наглядную интерпретацию. Эти признаки субъекты воспринимают органами чувств и отражают в топонимических единицах. Например, Псекупс (Псакупс, Пшикупс, Пскупс) (адыг.) – «голубая вода», «глубоководная река»

Псижий (Псыжъий) (адыг.) – «речушка»; Чохрак (Чехрак, Чеграк, Шехурадз) (адыг.) – «ручье», «источник»; Челбас (тюрк.) – «мелководная река».

Перцептивные модели структурируют конкретно-чувственный образ Пространства, который может варьироваться как у разных субъектов номинации, так и у воспринимающих субъектов. То

есть в перцептивных когнитивных пространственных моделях нет устойчивого, общезначимого содержания.

Например, **Зеленчук Большой** (тюрк.) – «зеленая вода»,
«иланчук» (тюрк.) – «змея»,
«джелакджук» (карач.) – «пустая повозка»,
«зелен шугу» (черк.) – «вершина, где велись переговоры».

В-третьих, в перцептивных когнитивных пространственных моделях (ПКПМ) существенное содержание определяется закономерностями осмысления Пространства, мировоззренческого осознания пространственно-временных отношений. Следует отметить, что ПКПМ, с точки зрения семантического кода, являются вторичными по отношению к ЛКПМ (логическим когнитивным пространственным моделям). Понимание денотативной соотнесенности Пространства с семантикой топонимов служит условием его вторичной интерпретации.

Например, **Аджара** (абхаз.) – «крестовая гора»

Тхач Большой (адыг.) – «гора духов», «священная гора».

Топонимы **Аджара** и **Тхач Большой** служат обозначением объектов Пространства (гор), но и обозначением сакральных мест, символом, напоминанием о религиозных обрядах, культах. Символическое и семантическое значения могут приобретать и топонимические единицы, входящие в состав ЛКПМ.

Например, ст-ца **Ахметовская**
ст-ца **Нижнебаканская**, ст-ца **Вернебаканская**

Наименование пространственных объектов (вданномслучаенаселенныхпунктов)именами реальных лиц становится символическим почитанием легендарных личностей. Причем эти отношения фиксируют этические нормы народов-номинаторов.

Топонимические единицы, входящие в состав как ПКПМ, так и ЛКПМ, могут стать символами двойного означивания, на первичную семантику которых накладывается новое содержание, включающее приоритеты национального сознания.

Когнитивные пространственные модели могут частично пересекаться, дополнять друг друга, давать возможность различать смысловые уровни в топонимической картине мира. Совмещение различных уровней в концептуальном членении Пространства объективирует его ментальные границы, расширяется семантическое наполнение топонимической картины мира, появляется прагматическая перспектива. Например,

Дыш (адыг.) – «золотая, добрая»

Дышешху (Дышьэшху) (адыг.) – «большая добрая река»

Мефэпе (Мэфэпэ) (адыг.) – «устье счастливой реки».

Топонимическая картина мира (ТКМ) полиэтнического региона рассматривается нами в контексте регионализации и межкультурной адаптации. Мы предлагаем построить когнитивные пространственные модели в синергетическую модель топонимической картины мира полиэтнического региона. Терминологическое значение в содержании ТКМ отражают три синергетически связанные между собой составляющие:

- когнитивная;
- интерпретационная;
- семиотическая.

Когнитивная составляющая ТКМ реализуется в том, что ТКМ является обобщенным результатом физической картины мира в коллективном сознании народов, населяющих данный регион. Отражение действительности, заключенной в концепт «Пространство», представляет собой не зеркальный процесс, а синтез логического (логические когнитивные пространственные модели) и перцептивного (перцептивные когнитивные пространственные модели) восприятия. Например, именование рек по характеру течения:

Кубань (Къобхан, Кобан, Кубан, Губань, Гопанис)

(др. – греч.) – «конская река, буйная, сильная»

(карачаево – балкарское) – «быстрый, бурливый, беспокойный»

Гоноубат (Уне-Убат, Гонэубат) (адыг.) – «разрушитель домов»

Каверзе (Кавярзе, Хуарзен, Хоарзе) (адыг.) – «бурлящая река»

Руфабо (Гуфабо, Гуфэбгъу) (адыг.) – «бешеный, строптивый»

Чамлык (Шамлык, Чанлык, Саллык) (ногай.) – «сердитая, резкая река»

Тегинь (ногайск.) – «тихая, спокойная»

Синергетика ТКМ порождается сложными внутренними отношениями. Если изобразить когнитивные пространственные модели в виде эйлеровских кругов, то их наложение друг на друга доказывает тот факт, что во многом когнитивные пространственные модели совпадают. За пределами этих совпадений остаются национально-культурные зоны, характерные для исследуемого региона. Национально-культурная специфика региона (этничность), под которой мы понимаем групповую идентичность полиэтнического региона, наполняет ТКМ intersубъективными смыслами.

Например, номинация Пространства, в основе которой названия этносов:

р. Абин – «абун» племя меотов

г. Аибга, с. Аибга – кабардинское название абхазцев

г. Алек – «алиг» - адыгейское название «эллинов»

г. Ассара – «ассы» - племя аланов, предков осетин

пос. Адлер – причерноморское племя аредба

с-ца Абадзехская – племя «абадзехов»

р. Адыгако – племя «адыгов»

г. Агой – племя «гоаие»

В ТКМ носителями смыслов являются топонимы. При этом следует учитывать, что в них одновременно может быть заложена как логическая (универсальная), так и идиоэтническая информация, поэтому топонимы приобретают особую лингвокультурологическую значимость, совмещая в себе универсальное и идиоэтническое отражение Пространства. ТКМ (топонимическая картина мира),

таким образом, становится целостным конструируемым Пространством, включающим в себя совокупность образов-представлений народов, населяющих это Пространство и вступающих с ним во взаимодействие.

Интерпретативный компонент ТКМ в синергетике соответствует понятию «семантика возможных миров», в которой базовой единицей является концептуальное слово. Доминирующим понятием, вобравшим в себя смысловую и экспрессивно-оценочную энергию топонимического образа мира, является концепт «Пространство», который становится смысловым центром культурно отмеченных топонимических знаков.

Пространство в топонимии объективируется и взаимообусловлено с концептом «Время». В процессе вторичного переосмысления концепта «Время» понятийное поле начинает отражать предметно-логические связи, свойственные сознанию народа-номинатора. Время/Благоденствие/Река дополняется значением «Род». Время сохраняет память, зафиксированную в гидронимах. Например, в основе названий рек лежат личные имена и названия племён:

с-ца Темиргоевская, аул Темиргой – адыг. народность темиргоевцы

р. Хатыпс – племя «хаттами», «хетты»

аул Хатукай – племя «хатукаевцев»

р. Хакуцу – племя «хакучинцев»

с. Хамышки – по имени племени

ст-ца Шапсугская, г. Шапсухо – племя «шапсугов»

р. Шингарь – название племени синдов.

р. Убинка – «убыхи» - др. племя

р. Чепси, пос. Архипо-Осиповка – «чепсин»- др. племя

Например, «Время» – «Род», отражая предметно-логические связи, которые восходят к языковому сознанию, выполняют коммуникативную функцию топонимов. Модель «Время» – «Род» может быть понятна как концептуальная опора «языковых манифестаций признака упорядоченности времени» [7].

Топонимизация концепта «Время» в сознании народов-номинаторов становится антропоморфной, ориентированной на концепт «Человек». Время «осознается скорее интуитивно, чем посредством разума. Как обычно, в интуициях подобного рода человек прибегает к помощи метафор для уяснения сложного понятия, интуиция достаточно четко очерчивает ему границы и содержания абстрактного концепта и обеспечивает должный отбор аналогичных средств описания» [8].

Обсуждение

Дифференциальные признаки концепта «Пространство» обеспечивают тождественность топонима самому себе и фиксируют объём понятийной составляющей, тесно связанной с интерпретацией содержания концепта. Согласно концепции В.Г. Гака, «пространство – одна из первых реалий бытия, которая воспринимается и дифференцируется человеком» [9]. Это первая естественная система, коррелирующая знания человека о мире. Эти знания номинируют среду обитания, закрепляясь в топонимах.

Первоначально топонимический концепт «Пространство» в топонимии Краснодарского края и Республики Адыгея был связан с представлениемовремени, конституирующим его структурно и закреплённом в концепте «Время». Сакральные и мифологизированные объекты Пространства организуют его во времени и находят закрепление в культуре народа-номинатора. Мифологическое архаическое сознание определило центр «Пространства» – «Человек» – и упорядочило его родоплеменную территорию, отражая горизонтальные и вертикальные модели построения Пространства.

На этноспецифичность процесса концептуализации впервые обратила внимание Анна Вежбицкая, указав на то, что концептуализация как «совокупность приемов семантического представления плана содержания лексических единиц» может существенно различаться в разных культурах и лингвокультурах [10].

Ученый предлагает членить представления на *прецедентные феномены* (прецедентные ситуации (ПС), прецедентные тексты (ПТ), прецедентные имена (ПИ) и прецедентные высказывания (ПВ); артефакты; *духи (бестиарии) и стереотипы (стереотипы-ситуации; стереотипы-образы)* [11].

Сублимируясь в сознании индивидуума, концепт рефлектирует семиозис культуры этноса, которому тот принадлежит, давая ему возможность войти в культуру через освоение всей совокупности своих характеристик – *понятийных или предметных, образных и ценностных* [12].

Понятийные характеристики концепта эксплицируются лингвосемиотически – посредством кластеров знаков денотации (собственно обозначения), дескрипции (описания) и дискриминации (смыслоразличения).

Образные характеристики концепта – это конгломерат представлений о предметах, явлениях, событиях, семиотически и когнитивно рефлексированных в нашей памяти в виде образов, гештальт-структур, прототипов, стереотипов, символов. Образность в концептах, по мнению А.В. Олянича, семиотически проявляется как свободная интерпретация образов, воплощенных в структуре самих концептов вплоть до их сравнения, сопоставления и взаимоуподобления; образность как характеристика концептов рекурсивна и узнаваема, часто ритуальна / поведенчески-смоделирована, информативно насыщена, семиотически закреплена в качестве постоянно функционирующей знаковой системы кодов и знаков, направляемых социуму. Образные характеристики всегда, что особенно важно для нашего исследования, хронотопичны, привязаны к определенному месту и определенному времени [13].

Ценностные характеристики концепта репрезентируют «...когнитивные признаки общей, эстетической, эмоциональной, интеллектуальной, морально-нравственной оценки предмета, явления или события» [14].

В структуре концепта нами зафиксирована его способность как к оязыковлению

действительности через актуализацию (вербализацию и семиотизацию) смыслов.

Выводы

Структурируя топонимический концепт «Пространство» в топонимии Краснодарского края и Республики Адыгея, мы считаем, что Пространство представляет собой неординарную модель сосуществования объектов действительности: населённые пункты, горы, реки и т.д.

Во-первых, Пространство представляет собой ментальный образ протяженной трехмерной и взаимосвязанной материальной системы:

р.Бейсужек Левый – р.Бейсужек Правый

хут. Бейсужек – 2-й Бейсужек

хут. Средний Челбас – хут. Большие Челбасы

р.Мокрая Чубурка – р. Средняя Чубурка – Чубурка

р. Северная Озерейка – р. Южная Озерейка

р. Вержнее Макопсе – р. Нижнее Макопсе

р. Малый Бикишей – р. Большой Бикишей

р. Большое Псеушко – р. Малое Псеушко

р. Большой Наужи – р. Малый Наужи

с. Шахе – с. Нижнее Шахе

Во-вторых, Пространство подвержено перцептивному восприятию внешней реальности воспринимающим субъектом и отличается от реального локализацией человеческих чувств и ощущений. Это восприятие основывается на моделях, которые сформировались в сознании человека, в его взаимодействии с окружающим миром и осознанием этого мира. Например, оронимы, отражающие мифические представления:

Ажек (убых.) «аже» - «снег», «куа» - «сын» - «снежный сын»

Дудугуш (Дудукъуш) (адыг.) - «сказочная птица»

Афипс большой (абхаз.) - «Афы» - «бог молнии и грома»

Гебеус (адыг.) - «голова двух братьев»

Колихо (адыг.) «коле» - «ворона», «къо» - «долина»: «воронья долина»; **Облего** (адыг.) «благьо» - «дракон, чудовище»

Собер – баш (Собер-Оаш, Собай-Уаш) (адыг.) - «гора ведьм» (в одну из ночей собираются ведьмы)

В-третьих, «Пространство» является определением расстояния в сознании воспринимающего субъекта, определяет относительность этого расстояния. В топонимической картине мира складываются ориентированные концепты (далеко-близко; верх-низ):

с. Верхняя Беранда – с. Нижняя Беранда

аул Большой Кичмай – аул Малый Кичмай

пос. Верхняя Хобза – пос. Нижняя Хобза

с. Верхний Юрт – с. Нижний Юрт

В-четвертых, концепт «Пространство» формирует Пространство как фон, на котором воспринимаются объекты, происходит наблюдение над ними (гора-не объект Пространства, а духовный ориентир):

Афипс большой (абхаз.) - «Афы» - «бог молнии и грома»

Дукотх (адыг.) - «гора Ду» или «гора сына Ду»

Сарай – гора (иран.) - «дворец гора»

Тхаб (тхыб) (адыг.) - «многобожье»

Тхамехинский (адыг.) - «посвященная Богу роща»

Тхачегочук (ТхьачІэгъ чЫгу) (адыг.) - «земля, покровительствующая богам»

В-пятых, «Пространство» как «поле зрения», как картина мира, в которой разворачиваются ожившие образы – одушевление Пространства как элемент архаического сознания воспринимающего/номиналирующего субъекта. Например,

Чамлык (ногай.) - «сердитая, резкая река»

Цеце (Цице) (адыг.) - «ворчливая река»

Руфабго (Гуфабго, Гуфэбгъу) (адыг.) - «бешеный, строптивый»

«сырыфыбг» (адыг.) - «белая возвышенность»

«гуфабго» - «девять, уместившихся рядом»

Понура - «понурая», «грустная»

«хунур» - «синее озеро»

Ангелинский Ерик - (тюр.) - «имеющий мать»

Пшеха (Пшиха, Пшаха, Пчхха) (адыг.) - «нести князя»

«княжна»

Богаго (Богого) – «слезная река»

Гоноубат (Уне-Убат, Гонэубат) (адыг.) – «разрушитель домов»

В-шестых, Пространство как эссенциальный образ, осознаваемый человеком и видимый им. Объекты номинации обладают видимыми признаками или рождающимися образами, но тоже обязательно видимыми.

Ангелинский Ерик – (тур.) – «ширь, простор»

Апчас (Пчас, Птчасшъ) (адыг.) – «лесная тропа»

Осечки – «обрезки», «обруби»

Бетга (Бэта, Бэтэ) (адыг.) «бэтэ» – «горбатый»

Магри (абазин.) – «рукав»

Бытка (Бытха, Битха) (адыг.) «быты» – «кривой», «тхы» – «хребет» – «кривая гора» (похожа на орла)

Бигундирь (Богундюр, Бехгунур) (тюрк.) «бигундир» – «кривое устье»

Марта (Марте) (адыг.) «амарт» – «крутой склон»

В-седьмых, содержание топонимического концепта «Пространство» следует отделить от понятия «место» как части Пространства. Определяя объём содержания концепта Пространство, необходимо их учитывать внешние отношения. В.Гак, исследуя границы пространства, рассматривает переход от сфер непространственных к пространственным представлениям и переход от пространственных к другим сферам бытия [2]. В топонимике Краснодарского края и Республики Адыгея этот переход просматривается в общей номинации: населенный пункт – гора – река. Непространственная сфера даёт образы для номинации пространственных объектов. Например, от гидронима р.

Кубань образовано большое количество топонимов: ст-ца Кубанская, пос. Кубанец, хут. Кубанская степь, три хут. Кубанский, пос. Кубань строй, пос. Кубанский, хут. Кубань, пос. Кубань, гор. Новокубанск, г. Славянск-на-Кубани, хут. Северокубанский, четыре хут. Прикубанских, два, пос. Прикубанских, пос. Орлово – Кубанский, сел. Отрадо-Кубанский, хут. Первокубанский, пос. Закубанский, пос. Малокубанский, канал Новокубанский.

И, наконец, концепту «Пространство» добавляется признак антропоцентричности. Человек – Род – Племя становятся центрами мироздания. Пространственная номинация репрезентирует первично Пространство Человека и лишь потом добавляются пространственные и абстрактные номинации. Например, оронимы и топонимы, образованные на основе личных имен и названий племен:

Абадзеш (адыг.) – «абадзехи» – этнические группы адыгов

Алек (Алику, Алыкьо) (адыг.) – хребет «эллинов» (греческий)

Папай – название племени «папаги»

Нагойчук (Негой шигу, Нэгьой шыгу) – «земля татар, нагойцев»

Нагойкош (Генай кушх, Нэгьойкьушхъ) – «становище татар, нагойцев»

Аибга – кабардинское название абхазцев

Ассара – «ассы» – племя аланов, предков осетин

Мамайка «мамай» – шапсугское название древних греков

ст-ца Баговская (родовая фамилия), **ст-ца Баракаевская** (родовая фамилия), **аул Беноково, аул Бечмизай, ст-ца Гостицаевская** (родовая фамилия), **пос. Дагомыс** (адыгская родовая фамилия), **ст-ца Даховская** (родовая фамилия Даховы).

Список литературы

1. Карасик В.И. Семиотические типы концептов. // Вопросы когнитивной лингвистики. -2012. - № 4 (033). С. 5-11.
2. Чесноков И.И. Месть как эмоциональный поведенческий концепт (опыт когнитивно-коммуникативного описания в контексте русской лингвокультуры): автореферат дисс. Доктора филол. наук. 10.02.19 / - Волгоград, 2009. – 44 с.

3. Якобсон Р.О. Лингвистика в ее отношении к другим наукам (Избр. Работы). Москва, 1985.
4. Янушкевич И.Ф. Лингвосомиотика англосаксонской культуры: [монография]. – Волгоград: Волгогр. научное изд-во, 2009. – 489 с.
5. Реформатский А.А. Семиотика географической карты // Лингвистическая терминология и прикладная топономастика. Москва, 1964.
6. Ковлакас Е.Ф. Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты. - Краснодар: Кубанский государственный университет, 2008. – 340 с.
7. Чугунова С.А. Концептуализация времени в разных культурах: автореферат диссертации по филологии [Электронный ресурс] URL: <http://cheloveknauka.com/kontseptualizatsiya-vremeni-v-raznyh-kulturah#ixzz6qFW66FSK><http://cheloveknauka.com/kontseptualizatsiya-vremeni-v-raznyh-kulturah> (Дата обращения 02.10.2020)
8. Нильсен Е.А. К экспликации концепта «Время» в английском языке // Вестник Самарского государственного университета, -2006. № 10-2 (50). С.211-217. [Электронный ресурс] URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9497111> (Дата обращения 02.10.2020)
9. Логический анализ языка. Языки пространств. Москва, 2000. 448с.
10. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва, 1996.
11. Красных В.В. Когнитивная подсистема лингвокультуры: возможные пути исследования. – Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – Москва: МАКС Пресс, 2012. – Вып. 45. – 92 с.
12. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград, 2001. – С.3-16.
13. Олянич, А.В. Тюркоязычный город как гастрономический «текст» и «дискурс»: полифония лингвокультуры и семиотики // Научно-методический электронный журнал Концепт. 2014. Т. 20. С. 26-30.
14. Самохина Е. А. Репрезентация концептосферы «Land» в английской лингвокультуре. – Дисс. канд. филол. наук. 10.02.04 / – Волгоград, 2010. – 244с.

Е.Ф.Ковлакас

*Адмирал Ф. Ф. Ушаков атындағы Мемлекеттік Теңіз университеті, ИМТМЭиП,
Гуманитарлық пәндер кафедрасы
Ресей, Новороссийск қаласы*

**Когнитивтік кеңістік модельдерін құру туралы: лингвосомиотикалық тәсіл
(«кеңістік» топонимикалық концептісі негізінде)**

Аңдатпа. Мақалада символдық когнитивтік кеңістік моделінің құрылысы топонимдердің мағынасына емес, оларды қолдану немесе номинатор халықтардың мәдениетін түсіндіру контексіне негізделгені қарастырылады. Символ-топоним топонимдердің мағынасында нақтыланды, бірақ қабылдаушы субъект үшін көзге көрінетін қалпын жоғалтты. Қабылдаушы субъект әлемнің топонимикалық бейнесін пайымдау және қалпына келтіру үшін мәдениет саласына жүгінуі керек. «Кеңістік» концептісі әлемнің топонимикалық бейнесінде мағына түзеді. Этносоциум мүшелерінің айналадағы болмысты танымдық тұрғыдан игеру үдерістері осы болмысты концептілендірумен қатар жүреді, ал оның міндеті – бұл үдеріске жаңа таңбаларды тарта отырып, яғни концептосфераны семиотизациялау арқылы жаңа мағыналар тудыру. Әр түрлі этнос санасындағы әлемнің лингвосомиотикалық бейнесі олардың әлем туралы түсініктеріне сәйкес анықталады және әрқайсысында өзіндік сипат бойынша қалыптасады. Әлемнің әр бейнесінің этнолингвосомиотикасының құрылымы таңбалардың менталдық көріністерін қамтиды; ол жанды сипатқа ие, яғни этносоциумда болып жатқан тарихи үдерістер барысында ұдайы қайта түзілу мен өзгерістерге ұшырап отырады.

Түйін сөздер: әлемнің топонимикалық бейнесі, когнитивтік функция, топонимикалық кеңістік, кеңістіктік модельдері.

E.F. Kovlakas

Admiral F.F. Ushakov State Sea University, Novorossiysk, Russia

**On the construction of cognitive spatial models: a linguosemiotic approach
(on the example of the toponymic concept «space»)**

Abstract. The article raises the issue that the construction of a symbolic cognitive spatial model is based not on the meaning of toponyms, but on the context of their use or the interpretation of the culture of the nominative peoples.

The symbol of toponym has been materialized into the meaning of toponyms but has disappeared from the visible surface for the perceiving subject. The perceiving subject has to turn to the sphere of culture in order to comprehend and reconstruct the toponymic picture of the world. The concept «Space» is semantic in the toponymic picture of the world. The processes of cognitive mastering of the surrounding reality by the members of ethnosociety proceed in parallel with the conceptualisation of this reality, the task of which is to generate new meanings, involving new signs in this process, i.e. semiotising the conceptosphere. The linguosemiotic picture of the world of different ethnic groups is determined by their perceptions of the world, which are formed differently by each ethnic group. The ethnolinguosemiotic structure of each world picture contains mental representations of signs; it is dynamic, i.e. it undergoes constant rearrangement and transformation in the course of historical processes taking place in the ethnosociety.

Keywords: Toponymic picture of the world, cognitive function, toponymic Prostrantvo, spatial models

References

1. Karasik V.I. Semioticheskie tipy konceptov. // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. No. of 4 (033) 2012. – P. 5-11
2. Chesnokov I.I. Mest' kak emocional'nyj povedencheskij koncept (opyt kognitivno-kommunikativnogo opisaniya v kontekste russkoj lingvokul'tury) [Revenge as an emotional behavioral concept (experience of cognitive-communicative description in the context of Russian linguistic culture): abstract of Doctor of Philological Sciences thesis] 10.02.19 - Volgograd, 2009. – P. 44.
3. Jacobson R.O. Lingvistika v ee otnoshenii k drugim naukam [Linguistics in relation to other sciences]. Moscow, 1985. [in Russian]
4. Janushkevich I.F. Lingvosemiotika anglosaksonskoj kul'tury [Linguosemiotics of Anglo-Saxon culture] [monograph]. (Donbass. scientific publication, Volgograd, 2009. 489 p) [in Russian].
5. Reformed A.A. Semiotika geograficheskoy karty // Lingvisticheskaya terminologiya i prikladnaya toponomastika [Semiotics of geographical map//Linguistic terminology and applied toponomastics]. Moscow, 1964 [in Russian].
6. Kovlakas E.F. Osobennosti formirovaniya toponimicheskoy kartiny mira: leksiko-pragmaticheskij i etnokul'turnyj aspekty. (Kuban State University, Krasnodar, 2008. 340 p) [in Russian].
7. Chugunova S.A. Konceptualizaciya vremeni v raznyh kul'turah: avtoreferat dissertacii po filologii [Electronic resource] Available at: <http://cheloveknauka.com/kontseptualizatsiya-vremeni-v-raznyh-kul'turah#ixzz6qFW66FSKhttp://cheloveknauka.com/kontseptualizatsiya-vremeni-v-raznyh-kul'turah> (Accessed: 02.10.2020).
8. Nielsen E.A. K eksplikacii koncepta «Vremya» v anglijskom yazyke [To the explication of the concept of «Time» in English] /Bulletin of Samara State University, 2006. № 10-2 (50). Page 211-217. [Electronic Resource] Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9497111> (Accessed: 02.10.2020).
9. Logicheskij analiz yazyka. Yazyki prostranstv. (Moscow, 2000. 448 p) [in Russian].
10. Vezhbitskaya A. YAzyk. Kul'tura. Poznanie [Language. Culture. Knowledge]. (Moscow, 1996) [in Russian].
11. Krasnykh V.V. Cognitive subsystem of linguistic culture: possible ways of research. - Language, consciousness, communication: Sat. articles/Otv. ed. V.V. Krasnykh, A.I. Izotov. (MAKS Press, Moscow, 2012. 92 p) [in Russian].

12. Karasik V.I. О kategoriyah lingvokul'turologii // YAzykovaya lichnost': problemy kommunikativnoj deyatel'nosti. (Volgograd, 2001. P. 3-16) [in Russian].

13. Olyanich, A.V. Tyurkoyazychnyj gorod kak gastronomicheskij «tekst» i «diskurs»: polifoniya lingvokul'tury i semiotiki. Scientific and methodological electronic journal Concept. 2014. Vol. 20. P.26-30.

14. Samokhina E. A. Reprezentaciya konceptosfery «Land» v anglijskoj lingvokul'ture [Representation of the concept atmosphere «Land» in English linguistic culture: abstract of Candidate of Philological Sciences thesis]. 10.02.04. Volgograd, 2010. P. 244.

Сведения об авторах:

Ковлакас Елена Федоровна – к.ф.н., доцент кафедры «Гуманитарные дисциплины», ИМТМЭиП, Государственный морской университет имени адмирала Ф.Ф. Ушакова, Краснодарский край, Новороссийск, Россия.

Elena Fedorovna Kowlakas – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Humanities, Admiral F. F. Ushakov State Maritime University, 93 Lenin Ave., Novorossiysk, Krasnodar Krai, Russia.

Ш.К. Жаркынбекова^{1*}
Ж.А. Агабекова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Назарбаев Университет, Нур-Султан, Казахстан

*Автор для корреспонденции: zharkyn.sh.k@gmail.com,

Топонимическое пространство Казахстана: вопросы стандартизации и кодификации¹

Аннотация. В статье поднимается вопрос о необходимости разработки новых стандартов, связанных с унификацией написания топонимов Казахстана. Топонимы играют важную роль в жизни общества, они являются отражением тех социальных, культурных, политических трансформаций, которые происходят в социуме в тот или иной период и являются неотъемлемой частью международной коммуникации. Активизация процессов переименований географических названий предполагает их координацию и контроль со стороны органов государственного управления, который заключается в их систематизации и стандартизации. Вопрос о стандартизации географических названий в Казахстане особенно актуален в последнее время, когда в стране активно обсуждается вопрос о переходе на латинскую графику. В работе рассмотрен опыт других стран в решении подобных вопросов, на примере географических названий двух городов (Нур-Султана и Актобе) показано отражение существующих несоответствий в написании казахских топонимов и их передаче на русский язык. Обнаруженные закономерности позволили выявить проблемы, касающиеся кодификации и нормализации казахского языка. Авторами дан ряд рекомендаций, необходимых для систематизации и унификации топонимов Казахстана.

Ключевые слова: географические наименования, топонимия Казахстана, языковые реформы, орфографические нормы, стандартизация.

DOI: 10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153

Введение

Научный интерес к изучению пространства географических названий объясняется многоаспектностью и разнообразием самого предмета исследования. Топонимы как исторически, социально и культурно обусловленные географические названия

объектов привлекают к себе внимание не только географов, историков и лингвистов, усилиями которых топонимика как отдельная область знаний заняла свое прочное место в системе научного познания, но и социологов, политологов, культурологов, этнографов и других специалистов смежных наук, благодаря которым эта область исследования приобрела

¹Данная статья подготовлена в рамках научного проекта «Изучение стандартизации и унификации казахстанских топонимов на основе латинского алфавита» в АОО «Назарбаев Университет» на 2020-2021 гг. (SSH2020001).

такой многогранный характер. Как элементы знаковой системы географические названия важны с точки зрения пространственной ориентации людей.

Лингвистический аспект изучения топонимов определяется в основном изучением их лексического и морфологического состава, происхождения (этимологии), диалектологических особенностей, находит применение в исторической лексикологии, лингвистической географии, лингвокультурологии. По мнению А.В. Суперанской, «Только лингвистическими методами могут быть проверены гипотезы относительно происхождения ряда географических названий. Также только лингвисты дают ответы на многочисленные вопросы географов относительно написания географических названий на данном языке и передачи их средствами других языков, целесообразности выбора тех или иных названий и замены старых» [1, 6-7 стр.].

В последнее время пристального внимания ученых заслуживают вопросы, связанные с неразработанностью моделей образования топонимических единиц, системы унификации топонимической лексики. Ученые сходятся во мнении, что необходимо совершенствовать правила орфографии в написании географических названий, повышать культуру нормативно-правовых актов и законотворческой деятельности. Речь идет о единообразном, правильном и обоснованном употреблении географических названий на том или ином языке. Как известно, языковое варьирование топонимов наблюдается не только в границах одного территориального варианта. По замечанию А. Уразымбетовой, «эти единицы языка образуют целостный комплекс взаимосвязанных элементов, обладающих рядом структурно-семантических связей, которые отличают данный комплекс от аналогичных комплексов в других территориальных вариантах и языках» [2, 137 стр.].

Целью данной статьи является рассмотрение вопроса о стандартизации написания топонимов Казахстана. Этот

вопрос приобретает особую актуальность в связи с официально объявленным в стране переходом казахского алфавита на латинскую графику. Авторами исследования поставлены такие задачи, как:

- обобщение опыта других стран в решении подобных вопросов;
- лингвистический анализ существующих несоответствий в написании топонимов Казахстана;
- разработка рекомендаций в целях системного решения вопросов стандартизации и унификации топонимов Казахстана.

Несомненно, топонимия Казахстана нуждается в детальном рассмотрении и систематизации с точки зрения их национальной и международной стандартизации.

История вопроса. Вопрос о необходимости стандартизации географических названий на международном уровне был официально поднят Организацией Объединенных Наций в 1948 году на одном из заседаний Экономического и Социального Совета. На состоявшейся в 1955 году Первой региональной картографической конференции для стран Азии и Африки была принята резолюция 715А ECOSOC. Представители Тихоокеанского региона обратились к Генеральному секретарю с просьбой призвать страны принять участие в международной стандартизации и координации географических названий, создать организацию, которая могла бы взять на себя ответственность за это. В результате была создана группа экспертов (UNCSGN), непосредственной задачей которых была и является координация усилий международных ученых (специалистов) по правильному использованию географических названий. На каждом из заседаний Группы экспертов ООН ведется дискуссия по национальной стандартизации географических названий, обсуждаются вопросы составления национальных инструкций по топонимике для составителей карт и других публикаций. Основными принципами, которыми руководствуются ученые являются: 1) фиксация названий

географических объектов должна опираться на официальный или архивный материал; 2) географические названия должны быть стандартизированы ответственным органом страны; 3) географическому объекту причисляется одно географическое название; 4) страны, применяющие кириллицу и другие нелатинописущие страны, должны писать географические названия буквами латинского алфавита согласно созданной собственной системе транслитерации, предназначенной для международного пользования и утвержденной ООН; 5) написание и правильное произношение географических названий должно опираться на лингвистический аспект.

Многие страны, в особенности те, которые сталкивались с данной проблемой, отреагировали соответствующим образом. Практически в каждой стране есть организация, занимающаяся проблемами наименований и перенаименований. В Эстонии, например, это Правительственная комиссия по географическим названиям, в Индонезии – Национальное геопространственное агентство (BIG), в Сингапуре – Совет по названиям улиц и зданий (англ. Street and Building Names Board, SBNB); в России – Росреестр (специально уполномоченный федеральный орган исполнительной власти) и др.

Говоря о стандартизации, исследователи ссылаются на определение, данное в «Руководстве по национальной стандартизации географических названий», о котором было сказано выше [3]: а) принятие соответствующим уполномоченным органом конкретного набора стандартов или норм, например, для единообразного представления топонимов; б) приведение топонима в соответствие с такими нормами [3, 8 стр.]. Термин кодификация связан с понятием нормы: «эксплицитное (зафиксированное в словарях, грамматиках и т.п.) признание нормативности языкового явления или факта, целенаправленная разработка правил и предписаний, призванная способствовать сохранению литературных норм и их научно обоснованному обновлению»

[4, 89 стр.]. По утверждению И.А. Нефляшевой, «нормализация включает в себя три процесса. Во-первых, это оптимизация – устранение расхождений с традицией употребления, обусловленных экстралингвистическими факторами (недостаточной информированностью и низкой правовой или речевой культурой» [5, 95 стр.]. Соотношение этих понятий довольно подробно рассматривается в работах А.В. Суперанской [6], И.А. Дамбуева [7].

Как известно, на законодательное изменение написания топонима влияют как интра-, так и экстралингвистические факторы. К примеру, на формирование топонимического пространства той или иной страны, его стандартизацию и кодификацию оказывают влияние и изменения в политических установках страны. Так, в течение нескольких последних лет одним из широко обсуждаемых в СМИ и научных кругах стало употребление слова *Ukraine* в английском языке. Некоторые критики, утверждая, что артикль *the* используется для обозначения регионов и территорий, но не в отношении независимых государств, увидели в его использовании (*the Ukraine*) негативно воспринимаемый отдельными гражданами страны коннотативный признак. Ведутся споры и по поводу письменных форм написания слова *Киев* по-английски – *Kyiv* или *Kiev*, где предпочтение отдавалось первому варианту как официально принятой самой Украиной транслитерации. Похожая ситуация сложилась и с топонимом *Грузия*. Одним из вариантов, получивших большое распространение в иностранных языках, является латинское написание – *Georgia* (*Джорджия*), другим – *Sakartvelo*, которое с января 2021 года используется в официальных документах некоторых стран, принявших это название (к примеру, Литвы). В основе переименования таких географических названий, как *Алма-Ата* (в *Алматы*), *Таллин* (в *Таллинн*), также лежит скорее не языковой, а политический фактор.

Лингвистический аспект, который больше всего привлекает внимание исследователей,

касается в основном письменного (графического, орфографического, морфологического и др.) оформления географических имен собственных [8-10; 3]. Ведь язык, представляя собой постоянно развивающееся явление, подвержен происходящим в нем изменениям, касающимся практически всех уровней языковой системы. И поскольку топонимы являются неотъемлемой частью любого естественного языка, они также подвержены различным трансформациям и находятся в довольно сложных и многосторонних отношениях со всей системой языка. Эти трансформации могут касаться как замены отдельных букв, так и масштабных переименований, связанных как с внутриязыковыми, так и экстралингвистическими факторами, среди которых: изменение круга носителей языка, миграционные процессы внутри страны, изменения в общественном сознании, языковые контакты, языковая ситуация и др. А поскольку эти процессы динамичны, вопрос о нормировании географических названий будет всегда открыт для дискуссий и новых подходов к решению проблем.

Нормирование в области орфографии географических названий, по мнению современных лингвистов, является одной из самых сложных проблем. Как подчеркивает известный израильский ученый Н. Кадмон, «работа с такими названиями влечет за собой две отдельные проблемы. Первая – это вопрос произношения, а вторая – письменное или графическое выражение названия. Обе проблемы должны решаться специалистом по топонимике (топонимистом)» [11, 96 стр.]. Российский исследователь Е.Г. Сидорова отмечает, что «до сих пор языковедам не удалось разработать максимально обобщенных, лингвистически обоснованных и четких рекомендаций по написанию имен собственных, которые могли бы реально применяться носителями языка» [12].

Причины трудности кодификации топонимов Д.Ю.Ильин и Е.Г. Сидорова видят в наличии ряда факторов: 1) огромный массив

топонимической лексики, официально закрепленной в различных географических атласах, путеводителях, картах, списках, реестрах и т.п., но практически не представленной в орфографических словарях; 2) значительное разнообразие структурно-семантических моделей подобных ономов; 3) недостаточность имеющихся орфографических рекомендаций; 4) стремление носителей языка к сохранению наименования, воспринимаемого как традиционное, но не отражающего действительную в данный момент орфографическую норму [9, 617 стр.].

Трудности лексикографического оформления топонимов возникают как внутри отдельной языковой системы, так и в их межъязыковом функционировании. Особый интерес для авторов статьи представляют исследования, в которых рассматриваются проблемы национальной нормализации в странах с полиязычной средой, где сосуществуют разные языки, и графическое оформление географических наименований имеет свою специфику. Лингвистами активно обсуждаются вопросы адаптации заимствованных географических названий. Проводя исследования на различном эмпирическом материале, ученые указывают, как, подвергаясь изменениям и переосмыслению с течением времени, эти языковые единицы приспосабливаются к фонетическим и грамматическим особенностям заимствующего языка. К примеру, И.А. Дамбуевым показаны соответствие / несоответствие орфографии хакасских топонимов современным правилам орфографии, их адаптация к фонетическим и орфографическим закономерностям русского языка [8].

Анализируя сложившуюся языковую ситуацию в Казахстане, Э.Д. Сулейменова отмечает следующее: «Экстралингвистические факторы взаимодействия казахского и русского языков в таких условиях становятся более действенными, массово двуязычие зачастую размывает границы между ними, а кодифицирующая способность обоих языков

ослабевает – все вместе это существенно сказывается на смещении и размытости ортологических норм» [13, 94 стр.].

Как видим, несмотря на длительную историю научных изысканий и наличие достаточно обширной литературы по исследуемой проблеме, есть ряд серьезных вопросов, вызывающих острые дискуссии среди ученых и специалистов и требующих своего решения как внутри конкретной страны, так и на международном уровне. Обсуждение возникающих в этой области проблем осуществляется в рамках «топонимической политики» (термин М.В. Голодомидовой), в границах которой и должна проявляться деятельность различных официальных (государственных) и научных организаций по урегулированию всех существующих и появляющихся в результате переименований названий географических и других объектов. Как отмечает М.В. Голодомидова, «топонимическая политика является сложной по структуре деятельностью, которая обладает своими специфическими целями, производными от пространственно-координационной функции топонимов, своей организационно-управленческой стороной, правилами реализации и практическим воплощением» [14, 37 стр.].

Методы исследования

Для решения поставленных в работе задач использовался комплекс методов, включающий такие общетеоретические подходы, как изучение и анализ существующей литературы по проблеме исследования, обобщение и систематизация методологических подходов. Использовались также такие лингвистические методы и приемы, как аналитическое описание языковых фактов (был осуществлен анализ вариантов названий географических объектов городов Нур-Султан и Актобе) в различных источниках (официальных и неофициальных), структурный анализ, метод случайной выборки, количественный анализ, сравнительно-сопоставительный метод. В

качестве материала исследования использован корпус текстов таблиц с названиями улиц, городских и культурных объектов, карт, привлечены данные словарей, справочников, каталогов. В качестве дополнительных источников информации были использованы названия улиц двух вышеуказанных городов на сайтах интернета, на рекламных объявлениях, на открытках и почтовых указателях.

Обсуждение

Топонимическая система Казахстана – это сложившаяся в течение многих десятилетий система, специфическое оформление и функционирование которой обусловлено как динамикой интеллектуального развития человека и изменением его отношения к миру, так и результатами взаимодействия различных общественных институтов.

Вопросы систематизации, обработки и регулирования топонимов, решаются прежде всего на официальном (государственном) уровне. В первую очередь речь идет о топонимах, фиксируемых в текстах административных документов (указах, постановлениях), в нормативных, нормативно-справочных, нормативно-технических материалах (реестры, атласы, справочники, словари, адресные книги др.).

Активизация процесса переименований географических названий произошла после провозглашения независимости, когда страна начала переживать серьезные изменения в социально-экономической, культурно-образовательной и политической сферах. По утверждению Г.Б. Мадиевой, ономастическое пространство Казахстана отличается сегодня «инновациями социального, психологического, исторического содержания: изменились геополитическая и языковая ситуация в Казахстане, изменилась ментальность человека, в связи с этим меняется его отношение к тому, что именовать и как именовать. Это предопределило возникновение новой концепции имени собственного, обусловленной, прежде всего, идеей национального Ренессанса,

проявлением пассионарности в казахстанской ономастике» [15, 5 стр.].

С обретением независимости, утверждением статуса казахского языка как государственного, русского как официального в Казахстане стали разрабатываться новые положения, в которых нашли отражение прежде всего общие правила передачи казахских топонимов на другие языки (транслитерации) [16]. В 1998 году Правительством Республики Казахстан было принято Постановление о создании «Республиканской ономастической комиссии» (от 21 апреля 1998 года № 368), на котором утверждено Положение, в соответствии с которым основными задачами данной комиссии являются: «1) выработка предложений по формированию единых подходов по наименованию и переименованию административно-территориальных единиц, составных частей населенных пунктов, аэропортов, портов, железнодорожных вокзалов, железнодорожных станций, станций метрополитена, автовокзалов, автостанций, физико-географических и других объектов государственной собственности на территории Республики Казахстан, уточнению и изменению транскрипции их наименований и присвоению собственных имен лиц государственным юридическим лицам, юридическим лицам с участием государства, а также восстановлению и сохранению исторических названий как составной части историко-культурного наследия Республики Казахстан; 2) выработка предложений по совершенствованию нормативной правовой базы Республики Казахстан по вопросам ономастики; 3) выработка предложений по восстановлению ранее утраченных исторических топонимов [17].

Большая работа в этом направлении проделана Институтом географии МОН РК, издавшим совместно с РККП «Национальный картографо-геодезический фонд Агентства РК по управлению земельными ресурсами «Государственный каталог географических названий Республики Казахстан» в 32-х томах, в котором приведены названия

крупных орографических, гидрографических, населенных пунктов, административно-территориальных единиц и др. (около 120 000 наименований). Была разработана новая Инструкция, предписывающая нормы передачи казахских географических названий на русский язык и русских на казахский. Это позволило исправить многие существующие на тот период транслитерационные ошибки и искажения [18]. Как отмечает С. Абдрахманов, «...в Казахстане из 34,4 тысяч народных оронимов, учтенных в ГКГН РК, на русском языке искажены 7,7 тысяч (или 23,9%), из 25,9 тысяч гидронимов искажены 8,0 тысяч (31,0%) [19].

Ответственность за процесс именования в регионах, областях страны распределяется между органами местного самоуправления – акиматами, при которых утверждены областные ономастические комиссии [20]. Существует информационная система «Адресный реестр», куда вносятся все изменения топонимических наименований в соответствии с рекомендациями местных акиматов.

Безусловно, на формирование топонимической картины Казахстана оказали влияние сложившаяся исторически языковая ситуация в стране, а также проводимая на государственном уровне языковая политика. «Представленные специфические явления в части ономастической лексики русского языка в Казахстане... – явный результат энергичного взаимодействия казахского и русского языков, провоцирующего на разнообразные отклонения от русской литературной нормы, порождающего сосуществование графических, словообразовательных, грамматических и иных вариантов, число которых постоянно увеличивается», – отмечает Э.Д. Сулейменова [21, 102 стр.].

О сложностях проблем стандартизации свидетельствуют рассматриваемые нами названия географических объектов, письменно-графическое соотношение которых в разных официальных и неофициальных документах (реестрах, картах, справочниках, словарях, адресных

книгах, на рекламных объявлениях и т.д.) отличается вариативностью на разных языковых уровнях. Таким образом, несмотря на проводимую специализированными органами в области топонимики работу, стало понятно, что к настоящему времени в стране нет единого подхода к решению проблем их унифицированного написания. Такая ситуация сложилась во многих постсоветских странах. Так, анализируя ситуацию в России, И.В. Зоц отмечает: «В настоящее время не существует документов, систематически и единообразно описывающих варианты передачи названий объектов городского ландшафта с учётом интересов как жителей города, так и приезжих иностранных граждан» [22, 8 стр.].

Результаты

Объектом наших полевых исследований явились наименования улиц городов Нур-Султан и Актобе на казахском языке, русском и английском языках, а также их передача на латинице.

1. Рассмотрим варианты орфографической представленности названий улиц на казахском языке.

1.1 Варианты дефисно-слитного написания топонимов (см. Таблицу 1):

Таблица 1

№	Вариант 1	Вариант 2
Нур-Султан		
1	Жаяу Мұса көшесі	Жаяу-Мұса көшесі
Актобе		
1	101 атқыштар бригадасы көшесі	101-атқыштар бригадасы көшесі
2	312 Атқыштар Дивизиясы даңғылы	312-атқыштар дивизиясы даңғылы
3	Өз Наурыз көшесі	Өз-Наурыз көшесі

1.2. Варианты написания второго и последующих слов с прописной или строчной буквы (см. Таблицу 2):

Таблица 2

№	Вариант 1	Вариант 2
Нур-Султан		
1	Керей, Жәнібек хандар көшесі	Керей және Жәнібек Хандар көшесі
2	Қабанбай батыр даңғылы	Қабанбай Батыр даңғылы
3	Бұқар жырау көшесі	Бұқар Жырау көшесі
4	Егемен Қазақстан газеті көшесі	Егемен Қазақстан Газеті көшесі
5	ул. Ай-тансык	улица Ай-Тансык
Актобе		
1	Әбілқайыр хан даңғылы	Әбілқайыр Хан даңғылы
2	101 атқыштар бригадасы көшесі	101 Атқыштар Бригадасы көшесі
3	8 Наурыз көшесі	8 март көшесі

1.3. Нельзя не отметить, что изменения, внесенные процессом переименований в сторону казахских топонимов, обнажили ряд проблем связанных с ортологической кодификацией казахского языка (см. Таблицу 3):

Таблица 3

№	Вариант 1	Вариант 2
Нур-Султан		
1	Ағайынды Жұбановтар көшесі	Ағайынды Жубановтар көшесі
2	Сәтбаев көшесі	Сәтпаев көшесі

Факты наличия фонетических вариантов топонимических единиц свидетельствуют об отсутствии единообразного подхода к решению существующих на сегодняшний день проблем с орфографическими нормами, правилами правописания и их унификацией.

2. Аналогичная картина наблюдается и с географическими названиями на русском языке.

2.1 Примеры орфографических вариантов написания топонимов (с дефисом и без дефиса, с прописной и строчной букв) (см. Таблицу 4):

Таблица 4

№	Вариант 1	Вариант 2
Актобе		
1	улица 101 стрелковой бригады	улица 101-й стрелковой бригады
2	просп. Абулхаир хана	пр. Абилкайыр-хана
2	ул. АЗ НАУРЫЗ	улица Аз Наурыз
3	Улица Бухар жырау	Улица Бухар Жырау
Нур-Султан		
1	Улица Абылай Хана	Улица Абылай-хана
2	пр. Кабанбай батыра	проспект Кабанбай Батыра
3	Ул. Керей и Жанибек хана	Ул. Ханов Жанибека и Керей

2.3 Следующий аспект, на который мы считаем должным обратить внимание – это функционирование топонимов с точки зрения вариативности падежных окончаний географических названий (см.Таблицу 5):

Таблица 5

№	Вариант 1	Вариант 2
Нур-Султан		
1	Улица Алия Молдагулова	Улица Алии Молдагуловой
2	ул. Алкей Маргулана	ул. Алкея Маргулана
3	улица Сугир Алиулы	улица Сугира Алиулы
4	Улица Жаяу Муса	улица Жаяу-Мусы

2.4 Разнобой в написании наблюдается у топонимов, состоящих из имени и фамилии: ул. Алтынсарина – улица Ибрая Алтынсарина, улица Тленбергенова – улица Жиенгали Тленбергенова, ул. Баишева – улица Сактагана Баишева (Актобе), Сәтбаев көшесі – Қаныш Сәтбаев көшесі, Әлия Молдағұлова көшесі – А. Молдағұлова көшесі; Рақымжан Қошқарбаев даңғылы – Р. Қошқарбаев даңғылы, ул. К. Сәтпаева – Улица Қаныша Сәтпаева; проспект Қошқарбаева – проспект Рахимжана Қошқарбаева, Тлендиева – проспект Нургисы Тлендиева (Нур-Султан).

Как известно, топонимы вступают в различные родо-видовые отношения, и каждый топоним должен быть обозначен с точки зрения его пространственных отличительных признаков (улица, проспект, тупик, бульвар, проезд, переулок, площадь и д.п.). Поэтому для географических наименований важен процесс унификации в топонимах-апеллятивах. В ходе исследования мы встретили различные варианты в использовании данных пространственных ориентиров: Әлқисса көшесі – Әлқисса орамы – Әлқисса түйық көшесі (улица – переулок – тупик), Бастаңғы орамы – Бастаңғы түйық көшесі (переулок – тупик), Шәкәрім Құдайбердіұлы к-сі – Шәкәрім Құдайбердіұлы даңғылы (улица – проспект), улица Ақжелен – переулок Ақжелең, переулок Аксумбе – улица Аксумбе (Нур-Султан), улица Тауелсиздик – проспект Тауелсиздик (Актобе), но и в передаче их полной или сокращенной формы: көшесі – к-сі, улица – ул., проспект – пр. – просп. – пр-кт, пер. – переулок (312 стрелковая дивизия пр-т. – 312 Стрелковой дивизии – проспект 312 Стрелковой дивизии. Следует принять во внимание и наличие различных вариантов в порядке следования названия и классификатора: Аққайын переулок – переулок Аққайын, улица Алгинская – Алгинская улица, улица Алматинская – Алматинская улица и др.).

Встречаются разные варианты написания прописной и строчной букв подобных нарицательных существительных: ул. К. Сәтпаева – Улица Қаныша Сәтпаева, проспект Победы – Проспект Женис и др.

3. Проблемной является и передача казахских географических названий на русском и английском языках. И если русский язык имеет давнюю традицию присутствия в казахстанском топонимическом пространстве, то ситуация с английским языком является отражением осуществляющихся в области языковой политики реформ, когда ему отводится важное место в формировании полилингвального пространства. Овладение английским языком прописано в таких официальных документах, как Государственная программа развития и функционирования

языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы и др. [23]. Разные варианты оформления казахских наименований в русском и английском языках говорят об необходимости их рассмотрения как с точки зрения фонетических и орфоэпических особенностей казахского языка, так и с точки зрения проблем транскрипции, калькирования и транслитерации. Ниже, в Таблице 6, приведены примеры разночтений на русском языке:

3.1 Варианты транскрипции и калькирования при передаче казахских топонимов на русском языке (см. Таблицу 6): Как видно из вышеприведенных таблиц,

проблема видится в способах передачи в русском языке казахских монофтонгов *і/ы*. Надо отметить, что вопрос о соответствиях этих звуков в русском языке до конца не решен, до сих пор является предметом спора казахстанских филологов (в особенности в последнее время в связи с процессом разработки казахского алфавита на латинице). Безусловно, это стало причиной существующего в написании топонимов разнобоя.

3.2 Наряду с транслитерацией встречаются и варианты буквального перевода казахских географических названий на русский язык (см. Таблицу 7):

Таблица 6

№	Название на казахском	Вариант 1 на русском	Вариант 2 на русском
Актобе			
1	Әбілқайыр хан	пр. Абилкайыр-хана	просп. Абулхаир хана
2	Құлымбетов көшесі	ул. Кулумбетова	ул. Кулымбетова
3	Әліби Жангелдин көшесі	улица Алиби Джангильдина	ул. Жангельдина
4	Ғабит Мүсірепов көшесі	улица Габита Мусрепова	улица Габита Мусирепова
Нур-Султан			
1	Бұқар жырау көшесі	Улица Бухар жырау	Улица Букар жырау
2	Ағадыр көшесі	Улица Агадыр	Улица Агадырь
3	Әлкей Марғұлан көшесі	Улица Алкея Маргулана	улица Алькея Маргулана
4	Ж. Аймауытов көшесі	Улица Аймаутова	улица Аймауытова
5	Күләш Байсейітова көшесі	Улица Куляш Байсеитова	улица Куляш Байсейитовой
6	Таңжарық Жолдыұлы көшесі	Танжарык Жолдыулы	улица Танжарых Жолдыулы
7	Абылай хан даңғылы	пр. Аблай Хана	просп. Абылай Хана
8	Шәкәрім Құдайбердіұлы к-сі	Ш.Кудайбердыулы	проспект Шакарима Кудайбердиулы
9	Ақан Сері көшесі	Улица Акан Серы	улица Акан Сери

Таблица 7

№	Название на казахском	Вариант 1 на русском	Вариант 2 на русском
Нур-Султан			
1	Бейбітшілік даңғылы	просп. Бейбитшилик	проспект Мира
2	Жеңіс даңғылы	Проспект Женис	проспект Победы
3	Ханшайым Сүйінбике көшесі	улица Ханшайым Суйнбике	Улица царицы Сююмбике
Актобе			
1	Балқытушылар тұйық көшесі	переулок Балкытушылар	переулок Плавильщиков

Как видим, в этом случае встречаются два варианта написаний: 1) перевод географического топонима на русский язык, 2) транслитерированная передача топонима.

3.3. Заметна тенденция в сохранении написания топонима, принятого в казахском языке. В этом случае казахское имя используется в русском языке в его исходной графике (см. Таблицу 8). Как отмечает Е.В. Александрова, «как правило, этим способом пользуются в медицинских изданиях или научно-технической литературе. Несмотря на простоту, пользоваться этим приемом переводчику рекомендуется в очень ограниченных случаях, в туристическом же дискурсе такой прием применим только в случае, когда он может помочь сориентироваться на местности» [24, 182 стр.].

Таблица 8

№	На исходном языке	Вариант 1	Вариант 2
1	Айгөлек көшесі	Улица Айголек	Улица Айгөлек
2	Ақжелең көшесі	улица Акжелен	переулок Ақжелең

Другой проблемой является передача русских названий улиц на казахском языке. И здесь мы видим также несколько способов передачи: 1) с сохранением русского варианта написания; 2) транслитерация; 3) перевод русского варианта на казахский язык (см. Таблицы 9, 10, 11):

Таблица 9

№	Название на русском	Вариант на казахском
Актобе		
1	Улица Актюбинская	Актюбинский көшесі
2	Улица Индустриальная	Индустриальный көшесі
3	Улица Орская	Орский көшесі

4	Улица Фестивальная	Фестивальный көшесі
5	Улица Станционная	Станционный көшесі

Таблица 10

№	Название на русском	Вариант на казахском
Актобе		
1	Улица Кандагачская	Қандыағаш көшесі
2	Улица Ташкентская	Ташкент көшесі
3	улица Уральская	Орал көшесі

Таблица 11

№	Название на русском	Вариант на казахском 1	Вариант на казахском 2
Актобе			
1	Улица Мебельная	Жиһазды көшесі	Мебельный көшесі
2	Улица Рабочая	Жұмысшы көшесі	
3	Ул. 8 Марта	8 Март к-сі	8 Наурыз көшесі 8 Март көшесі

Выводы

Необходимость детальной и более глубокой проработки вопросов упорядочения и кодификации ономастического пространства Казахстана не вызывает сомнений. Топонимы, выполняя ряд важнейших для человека функций (культурной, информационной, исторической, адресно-указательной), являясь необходимым географическим ориентиром для человека в любом территориальном пространстве, должны быть системно организованы.

Проведенный анализ географических названий на материале двух городов Казахстана (Нур-Султана и Актобе) свидетельствует о том, что проблема

написания топонимов Казахстана не решена, что находит свое негативное отражение не только в деловой среде, официальной коммуникации, но и в повседневной жизни людей. Ясно, что стандартизация и унификация географических названий страны возможны только при условии углубленного детального изучения топонимического материала каждого региона страны с учетом би-/полилингвальной коммуникационной ситуации, сложившейся в Казахстане. Научная основа такой работы, по мнению казахстанского ученого Э.Д. Сулейменовой, заключается в определении и описании типичных моделей ядерных и периферийных разрядов единиц ономастического пространства Казахстана (включая не только топонимы, но и наименования административно-территориальных единиц, антропонимы, эргонимы и др.), а также их производных и приведение их написания и произношения в строгое соответствие с нормами казахского, русского и английского языков [25, 384 стр.]. Считаем, что, обобщив существующие в области топонимики научные работы, следует изучить и описать все фонетические, морфологические, лексико-семантические возможности трансформации топонимов на казахском языке и способы их передачи на русском и английском языках. Необходимо разработать «Правила написания географических названий на казахском языке», которые должны будут установить единые принципы написания форм топонима, обязательные для использования

в словарях, энциклопедиях и справочниках, научных и учебных изданиях, на картах и в рекламной продукции, в периодической печати и других публикациях; общие принципы транскрипции, транслитерации и калькирования, лежащие в основе перевода названий географических объектов.

Насущной является потребность в активизации издания нормативных справочников, топонимических словарей, карт, атласов, в которых будет отражено единообразное, правильное написание топонимов Казахстана на казахском, русском и английском языках. Разработка единых правил и их размещение на сайтах и в специальных изданиях [25, там же], несомненно, приведут к упорядочению существующих вариантов в употреблении топонимов.

Ономастической комиссии РК следует создать группу ученых, которая, изучив руководство о латинизации географических названий, разработанное и утвержденное группой экспертов ООН, могла бы соотнести эти рекомендации с разрабатываемым вариантом казахской графики на латинице. Выявление и оценка существующих на международном уровне практик позволят разработать приемлемые принципы транслитерации и транскрипции.

Предпринятое исследование открывает перспективы как для более глубокого изучения регионального топонимического пространства, так и для комплексного, систематизированного подхода к этому процессу в международном масштабе.

Список литературы

1. Суперанская А.В. Ономастическая стандартизация. Допустимость. Возможности. Ограничения // Восточно-славянская ономастика: исследования и материалы. Москва: Наука, 1979. – С. 84-113.
2. Уразметова А.В. Топонимическая система в современной лингвистической парадигме // Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития: Сборник материалов XI Международной научно-практической конференции. Чебоксары, 2018. – С. 136-139.
3. Руководство по национальной стандартизации географических названий. Группа экспертов ООН по географическим названиям. Департамент по экономическим и социальным вопросам. – Нью-Йорк, 2007. – 172 с.
4. Словарь социолингвистических терминов. Москва: Институт языкознания РАН, 2006. – 312 с.

5. Нефляшева И.А. Графические средства современного окказионального словообразования: капитализация // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2009. – № 10 (44). – С. 94–97.
6. Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. Москва: Наука, 1978. – 283 с.; Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская. – Москва: Наука, 1985. – 177 с.; Суперанская А.В. Структура имени собственного: Фонология и морфология. Москва: Наука, 1969. – 207 с.
7. Дамбуев И.А. Топонимическое варьирование и вопросы нормализации топонимов // Язык и культура. – 2017. – №38. – С.23-40.
8. Дамбуев И.В. Нормализация орфографического варьирования топонимов Тувы // Новые исследования Тувы. – 2018. – №3. Режим доступа: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/787> (дата обращения: 21.03.2021).
9. Ильин Д.Ю., Сидорова Е.Г. Вариативность языковой нормы при функционировании топонимов: проблемы и противоречия // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2020, 17 (4). – 615-632.
10. Качалкова Ю.А. Лексикографические проблемы урбанонимии: на материале названий топообъектов Екатеринбург и Челябинска // Вопросы ономастики. – 2018. – Т. 15. – № 3. – С. 212–222.
11. Кадмон Н. Язык и передача географических названий // Руководство по национальной стандартизации географических названий. Группа экспертов ООН по географическим названиям. Департамент по экономическим и социальным вопросам. – Нью-Йорк, 2007. – С. 95-102.
12. Сидорова Е.Г. Трудности кодификации географических названий в русском языке (на примере слитно-дефисных написаний) // Грани познания. Электронный образовательный журнал ВГСПУ. – №6. – 2015 с. Режим доступа: www.grani.vspu.ru (дата обращения: 10 января 2021 г.).
13. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. – Қазақ университеті, 2011. – 117 с.
14. Голомидова М.В. Топонимическая политика в сфере номинации внутригородских объектов: теоретические и прикладные проблемы // Вопросы ономастики. – 2018. – Т. 15. – №. 3. – С. 36-61.
15. Мадиева Г.Б. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов) / Автор Мадиева Гульмира Баянжановна /отв. ред.: М.М. Буркитбаев, О. Абдиманулы, Ж.К. Ибраева. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 80 с.
16. Закон о языках в Республике Казахстан. Глава 4, статья 19. Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1008034 (дата обращения: 27.03.2021).
17. Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 апреля 1998 года № 368 «О Республиканской ономастической комиссии при Правительстве Республики Казахстан». Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P980000368_ (дата обращения: 18.01.2021).
18. Инструкция по русской передаче казахских и казахской передаче русских географических названий РК. – Алматы, 2002.
19. Абдрахманов С. Макенова А. Суверенному Казахстану – суверенная топонимика // Мысль, 2013. Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:w0hMLh6Y> (дата обращения: 05.03.2021).
20. Об утверждении Типового положения об областных ономастических комиссиях и ономастических комиссиях городов республиканского значения, столицы Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 апреля 2013 года № 396. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000396> (Дата обращения 19.03.2021).
21. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. – Қазақ университеті, 2011. – 117 с.
22. Зоц И.В. Анализ реализации практической транскрипции в билингвальном контексте языка города. Дисс. на соиск. уч. степ. к.филол. наук.– Москва, 2018. – 192 с.
23. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=3102_4348# (дата обращения: 18.03.2021).
24. Александрова Е.В. Специфика перевода русскоязычных топонимов на английский язык в сфере туризма (на примере топонимов Мурманской области) // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2020. – №5 – С. 181-186.
25. Сулейменова Э.Д. Макросоциоллингвистика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 404 с.

Ш.К. Жаркынбекова, Ж. Агабекова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Қазақстанның топонимикалық кеңістігі: стандарттау және кодификация мәселелері

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан топонимдердерінің емлесін біріздендіруге қатысты жаңа стандарттар әзірлеу мәселесі қарастырылған. Топонимдер қоғам өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар - қоғамдық, мәдени, саяси трансформациялардың көрінісі және халықаралық коммуникацияның ажырамас бөлігі. Географиялық атауларды қайта атау үдерісінің қарқынды жүруі мемлекеттік органдар тарапынан жүйелеу мен стандарттауға негізделген бақылауды талап етеді. Соңғы уақытта елімізде латын графикасына көшу мәселесі қызу талқыланып жатқандықтан, географиялық атауларды стандарттаудың өзектілігі арта түсті. Мақалада түрлі елдердің осыған ұқсас мәселелерді шешудегі тәжірибесі қарастырылып, Нұр-Сұлтан мен Ақтөбе қалаларының географиялық атаулары салыстырылады. Қазақ топонимдерінің жазылуындағы және оларды орыс тіліне аудару кезіндегі сәйкессіздіктер көрсетіледі. Айқындалған заңдылықтар қазақ тілін кодификациялау мен нормализациялау мәселелерін анықтап, шешуге мүмкіндік туғызады. Авторлар Қазақстандағы топонимдерді жүйелеу мен біріздендіру бағытында бірқатар ұсыныстар берген.

Түйін сөздер: географиялық атаулар, Қазақстан топонимиясы, тілдік реформалар, орфографиялық нормалар, стандарттау

Sh.K. Zharkynbekova, Zh.A. Agabekova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Toponymic space of Kazakhstan: issues of standardization and codification

Abstract. The article highlights the need to develop new standards related to the unification of the spelling of toponyms in Kazakhstan. Toponyms play an important role in the life of society. They are a reflection of the social, cultural, political transformations that take place in society at one time or another. They are an integral part of international communication.

The intensification of the processes of renaming geographical names involves their coordination and control by public administration bodies, which means their systematization and standardization. The issue of standardization of geographical names in Kazakhstan is especially important today, as the transition to the Latin alphabet is being actively discussed in the country. The article considers the experience of other countries in resolving such issues, using the example of geographic names of two cities (Nur-Sultan and Aktobe) and shows the reflection of existing discrepancies in the spelling of Kazakh toponyms and their transfer into Russian. Discovered features allowed to reveal the problems concerning the codification and normalization of the Kazakh language. The authors have given some recommendations that are necessary for the systematization and unification of the toponyms of Kazakhstan.

Key words: geographic names, toponymy of Kazakhstan, language reforms, spelling norms, standardization

References:

1. Superanskaja A.V. Onomasticheskaja standartizacija. Dopustimost'. Vozmozhnosti. Ogranichenija [Onomastic standardisation. Admissibility. Possibilities. Limitations] Vostochno-slavjanskaja onomastika: Issledovanija i materialy []. Moscow: Nauka, 1979. – S. 84-113.
2. Urazmetova A.V. Toponimicheskaja sistema v sovremennoj lingvisticheskoj paradigme [East Slavic Onomastics: Research and Materials] Nauka, obrazovanie, obshchestvo: tendencii i perspektivy razvitija: Sbornik materialov XI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii [Science, Education, Society: Trends and Prospects of Development: Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference]. Cheboksary, 2018. – P. 136-139, [in Russian].
3. Rukovodstvo po nacional'noj standartizacii geograficheskikh nazvanij. Gruppa ekspertov OON po geograficheskim nazvanijam. Departament po ekonomicheskim i social'nym voprosam [Guidelines for the National Standardization of Geographical Names. United Nations Group of Experts on Geographical Names. Department of Economic and Social Affairs]. – N'ju-Jork, 2007. – 172 p., [in Russian].

4. Slovar' sociolingvистических terminov [Dictionary of Sociolinguistic Terms], (Institut jazykoznanija RAN, Moscow, 2006. –312 p.), [in Russian].
5. Nefljashaeva I.A. Graficheskie sredstva sovremennogo okkazyional'nogo slovoobrazovanija: kapitalizacija [Graphic Means of Modern Occasional Word Formation: Capitalisation] Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta [News of the Volgograd State Pedagogical University]. – 2009. – № 10 (44). – P. 94-97., [in Russian].
6. Superanskaja A.V. Teoreticheskie osnovy praktičeskoj transkripcii [Theoretical foundations for practical transcription] (Nauka, Moscow, 1978, 283 p.), [in Russian]. Superanskaja A.V. Chto takoe toponimika? [What is toponymy?], (Nauka, Moscow, 1985, 177 p.), [in Russian]. Superanskaja A.V. Struktura imeni sobstvennogo: Fonologija i morfologija [Structure of the proper name: Phonology and morphology], (Nauka, Moscow, 1969, 207 p.), [in Russian].
7. Dambuev I.A. Toponimическое var'irovanie i voprosy normalizacii toponimov [Toponymic variation and toponymic normalisation issues] Jazyk i kul'tura. – 2017. – №38. – P.23-40, [in Russian].
8. Dambuev I.V. Normalizacija orfografičeskogo var'irovanija toponimov Tuvy [Normalisation of orthographic variation in toponyms of Tuva] Novye issledovanija Tuvy [New research on Tuva]. – 2018. – No. 3. Available at: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/787>, [in Russian], (accessed: 21.03.2021).
9. Il'in D.Ju., Sidorova E.G. Variativnost' jazykovoj normy pri funkcionirovanii toponimov: problemy i protivorečija [Variation in linguistic norms in the functioning of toponyms: problems and contradictions] Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jazyk i literatura [Bulletin of St. Petersburg University. Language and literature]. – 2020, 17 (4). – 615-632, [in Russian].
10. Kachalkova Ju.A. Leksikograficheskie problemy urbanonimii: na materiale nazvanij topoob'ektov Ekaterinburga i Cheljabinska [Lexicographic Problems of Urbanonymy: On the Names of Topographical Objects in Yekaterinburg and Chelyabinsk] Voprosy onomastiki [Problems of Onomastics]. – 2018. – V. 15. – № 3. – P. 212-222, [in Russian].
11. Kadmon N. Jazyk i peredacha geografičeskikh nazvanij [Language and Communication of Geographical Names] Rukovodstvo po nacional'noj standartizacii geografičeskikh nazvanij. Gruppy ekspertov OON po geografičeskim nazvanijam. Departament po ekonomičeskim i social'nym voprosam [Handbook on National Standardization of Geographical Names. United Nations Group of Experts on Geographical Names. Department of Economic and Social Affairs]. – New-Jork, 2007. – P. 95-102, [in Russian].
12. Sidorova E.G. Trudnosti kodifikacii geografičeskikh nazvanij v ruskom jazyke (na primere slitno-defisnyh napisanij) [The difficulties of codification of geographical names in Russian (on the example of fused hyphenate spellings)] Grani poznanija. Elektronnyj obrazovatel'nyj zhurnal VGSPU [Frontiers of Cognition. VGSPU e-Learning Journal]. – №6. – 2015, Available at: www.grani.vspu.ru, [in Russian], (accessed 10.01.21).
13. Sulejmenova E.D. Jazykovye processy i politika: monografija [Language processes and politics: a monograph]. – Qazaq universiteti [Kazakh University], 2011. – 117 p., [in Russian].
14. Golomidova M.V. Toponimическая политика v sfere ominacii vnutrigorodskih ob'ektov: teoreticheskie i prikladnye problemy [Toponymic Policy in the Nomination of Intracity Objects: Theoretical and Applied Problems], Voprosy onomastiki [Problems of Onomastics]. – 2018. – T. 15. – №. 3. – P. 36-61, [in Russian].
15. Madieva G.B. Onomastika Kazahstana: analitičeskij obzor (podhody issledovanija onimov) [Onomastics of Kazakhstan: Analytical Review (Onymic Research Approaches)], (Qazaq universiteti, Almaty, 2018, 80 p.), [in Russian].
16. Zakon o jazykah v Respublike Kazahstan. Glava 4, stat'ja 19. [Law on Languages in the Republic of Kazakhstan. Chapter 4, Article 19], Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1008034, [in Russian], (accessed 27.03.2021).
17. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 21 aprelja 1998 goda № 368 "O Respublikanskoj onomastičeskoj komissii pri Pravitel'stve Respubliki Kazahstan"[Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 368 of 21 April 1998 "On the Republican Onomastic Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan"], Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P980000368_ [in Russian], (accessed 18.01.2021).
18. Instrukcija po ruskoj peredache kazahskih i kazahskoj peredache rusских geografičeskikh nazvanij RK [Instruction on Russian rendering of Kazakh and Kazakh rendering of Russian place names of the Republic of Kazakhstan]. – Almaty, 2002, [in Russian].
19. Abdrahmanov S. Makenova A. Suverennomu Kazahstanu – suverennoj toponimika [Sovereign Kazakhstan – sovereign toponymy] Mysl', 2013. Available at: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:w0hMLh6Y>, [in Russian], (accessed 05.03.2021).

20. Ob utverzhdenii Tipovogo polozhenija ob oblastnyh onomasticheskikh komissijah i onomasticheskikh komissijah gorodov respublikanskogo znachenija, stolicy Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 24 aprelja 2013 goda № 396 [On approval of the Standard Provision on Regional Onomastic Commissions and Onomastic Commissions of Cities of Republican Significance, the Capital Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of 24 April 2013 No. 396], Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000396> [in Russian], (accessed 19.03.2021).

21. Sulejmenova E.D. Jazykovye processy i politika: monografija [Language processes and politics: a monograph]. – Qazaq universiteti, 2011. – 117 p., [in Russian].

22. Zoc I.V. Analiz realizacii prakticheskoj transkripcii v bilingval'nom kontekste jazyka goroda. Diss. na soisk. uch. step. k.filol. nauk [Analysis of the Implementation of Practical Transcription in the Bilingual Context of City Language. Candidate of Philological Sciences dissertation]. – Moscow, 2018. – 192 p., [in Russian].

23. Gosudarstvennaja programma razvitija i funkcionirovanija jazykov v Respublike Kazahstan na 2011-2020 gody [State Programme for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan 2011-2020], Available at: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=3102_4348# [in Russian], (accessed 18.03.2021).

24. Aleksandrova E.V. Specifika perevoda ruskoojazychnyh toponimov na anglijskij jazyk v sfere turizma (na primere toponimov Murmanskoj oblasti) [Specifics of translation of Russian toponyms into English in tourism (by the example of toponyms of the Murmansk region)] Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobacheskogo [Bulletin of N.I. Lobachevsky University of Nizhny Novgorod]. – 2020. – №5 – P. 181-186, [in Russian].

25. Sulejmenova E.D. Makrosociolingvistika [Macrosociolinguistics], (Qazaq universiteti, Almaty, 2011, 404 p.), [in Russian].

Сведения об авторах:

Жаркынбекова Шолпан Кызаровна – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Агабекова Жазира Агабековна – кандидат филологических наук, ассистент профессора кафедры казахского языка и тюркологии, Назарбаев Университет, пр. Р. Кошкарбаева, 26, Нур-Султан, Казахстан.

Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna – Doctor of Philology, Prof. of Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11 K. Munaytpasov str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Agabekova Zhazira Agabekovna – Candidate of Philology, Assistant Professor of Department of Kazakh Language and Turkic studies, Nazarbayev University, 26 Koshkarbayev Avenue, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Бедерлі белес, өрнекті өріс

(«Жадымдағылар» жазбасы бойынша филология факультетінің жоғары жетістіктері мен болашақ бағдарлары хақындағы ойлар мен толғаныстар)

Рельефный гребень, узарчатое поле

(Мысли и раздумья о высоких достижениях и будущих ориентирах филологического факультета по записям «В моей памяти»)

A relief ridge, a patterned field

Thoughts and reflections on the high achievements and future benchmarks of the Faculty of Philology on the records of « In my Memory»

Публицистикалық мақала Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 25 жылдық мерейтойына арналады.

Әлемнің көшбасшы мемлекеттерінің қатарына ену – Қазақстанның таяу жылдардағы басты бағыты мен негізгі ұстанымы болып табылады. Ел дамуы мен әлеуметтік бағыттарға, руханият құндылықтарына басымдық беріледі.

Еліміз биыл талайғы тарихтың айшықты тұсы, белесті биігі мен өрнекті өрістерін танытар тәу етер Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығын атап өтеді. Анығында, Президент айтқандай: «Тәуелсіздік – бәрінен қымбат!».

Бұдан басқа, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы негізін қалаған Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (1996 жыл, 26 мамыр) – 25 жылдығын да біліми-ғылыми және тәлім-тәрбие бағыттары бойынша жоғары жетістік, толайым табыстармен қарсы алады. Университет ұжымы, оқытушы-профессорлар құрамы мерейлі мерекеге ерен еңбек, жоғары жауапкершілік, биік талаптар тұрғысынан тыңғылықты дайындықпен

келгенін де айту абзал. Мұның өзі, әрі кәделі де, сауапты істердің қатарына жатады. Алды – Ақмола, бертін – Астана, кейінгі кезеңде – Нұр-Сұлтан атанған айшықты-нақышты және шырайлы шаһарға әр кім-ақ келіп, тұрақты тұрғыны болуға бейіл танытады. Нұр-Сұлтан қаласына ел жастарының көптеп келіп, тұрақтап жатқанын байқасақ, мұның өзі болашаққа батыл қадам, әрі өмірге күштарлықтың басты белгілерінің бірі деуге негіз бар. Өйткені бренд – танымалдылық белгісі болса, Қазақстан астанасы Нұр-Сұлтан қаласын әлем жұртшылығы біледі. Оның мазмұнын адам капиталы құрайды. Халықаралық деңгейдегі іс-шаралар, маңызды басқосулар осында өтеді. Әлеуметтік даму мен бизнес өрісіне, жастардың жаңа буынына мол мүмкіндік, кең өрістер ашылды. Демек, Нұр-Сұлтан – жарқын бренд көрінісі.

Қысқа шегініс жасасақ, менің де Нұр-Сұлтан қаласының тұрақты тұрғыны

атанып, ұстаздық қызметімді үздіксіз де, жүйелі жалғастырып келе жатқаным да он бес жылдан асқан екен. Бәрі-баршасы күні кешегідей жадымда жаңғырып тұр. Қайсыбір тұстарын қайыра еске алып, әсіресе, университет, филология факультетінің ұжымы мен қазақ әдебиеті кафедрасына қатысты тұстарды, ортақ мақсат жолында атқарылған абыройлы да асқаралы, игілікті істер мен ізгілікті жайттарды жан-жүректен қозғап, көңіл толқыны арқылы нақты да, нанымды, жүйелі жеткізуге әбден болады. Бұл бағытта көңілді кеңге салып айтатын жайттар да, жан-жүректі тереңнен қозғап, мадақ сезіммен әсерлі жеткізетін қуанышты сәттер де мол.

Сонымен...

Отбасымызбен «...бестің шәйін» ішіп, емен-жарқын көңілмен беймарал отырған едік. Қалааралық телефон даусы көңілді бөліп, назар аудартқаны анық. Қол созым жерде тұрған телефонды өзім алдым.

- Бұл – Астанадан! Рымғали ағаң ғой! - деп аз-кем тыныстап алды. – Алматыда армансыз жүрдің. Білім-ғылымның да биігіне көтерілдің. Ұстаздық қызметті де абыроймен атқарып келесің. Енді – Астанаға кел! Жұмыс бар. Жалақы жоғары. Үй беріледі. Бәрі жақсы болады. Ойлануға, шешім қабылдауға уақыт тығыз, - деп телефон тұтқасын қойды.

Бұл тамыз айының алғашқы аптасы еді. ҚазМУ-нің профессорымын. Қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық қызметтемін. Талапкерлерді қабылдау кезеңі жүріп жатты. Жаңа оқу жылына дайындық та басталған-ды. Оқытушы-профессорлар құрамы, негізінен еңбек демалысында. Анығында, ойлануға да, шешім қабылдауға да мүмкіндік аз-тұғын. Уақыт та тығыз екені анық.

Ақиқатында, бұл тұста Астананың атақ-даңқы күн өткен сайын еселеп артып, алыс-жақынға жетіп жатты. БАҚ жүйесінен ертелі-кеш болса да әр кез-ақ қанығып жүреміз. Оның үстіне, телерадио арналарынан да жаңа қала келбеті, алқалы басқосу, келелі жиындар мәні, ойын-сауық бағдарламалар да жан-жүректі қозғап, көз тартып, көңілді баурайды. Біліми-ғылыми бағыттардағы елдік дәрістер,

атаулы күндерге қатысты конференциялар, атақты адамдармен кездесу, шығармашылық тұлғалармен сұхбат, жаңа кітаптардың таныстырылымы т.с.с. қызықтырып, тарта түскенін де жасыру қиын. Бастысы, ел ертеңі, жастар мекені, тіпті: Болашақ – Астанада! - деген қағидат орныққандықтан, ойлар мен толғаныстар жан-жүрекке қозғау салды. Тіпті, жасыратыны жоқ, анығын айтсақ: - Астана – брендке айналып (танымалдылық белгісі), оның басты мазмұнын – адам капиталы құрап жатқаны шындық еді. Қазақстанның жаңа елордасы – Астана қаласының халықаралық тұсаукесерінен (1998 жыл) соң көптеген маңызды шаралар өтіп, алар асулардың жаңа көкжиектері көрініп, мол мүмкіндіктер туды.

Еске алу артық емес, Астананың халықаралық тұсаукесерінен кейін-ақ жаңа бағыттар айқындалды. Ел дамуына, жарқын болашаққа кең өрістер ашылды. Елдің көз алдында – Астана асқақ та жарқын брендке айналды. Бәйтерек бой көтерді. Астана алаңында – Иран мәселесі, Сирия келіссөз процесі жүргізілді. 2003 жылдан бері – Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының құрылтай өтіп келеді. 2010 жылы – ЕҚЫҰ-ның Саммиті өтті. Қазақстан аумағы арқылы «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автомагистралі өтеді. Транзиттік әлеует артып, көлік ағындары мен халықаралық туризмге, сауда жүйесіне жаңа жол ашылды. Ұлтаралық татулық пен бейбітшілік, қоғамдық келісімнің жарқын үлгісі – Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) құрылып, татулық пен тұтастықтың бірегей моделіне айналды. Түркі академиясы жүйелі жұмыс жасап, түркі халықтарының бірлігі мен достық қарым-қатнасы жаңа бел-белестерге көтерілді. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы ұлттық мұрат пен елдік мәселелерге негізделіп, дәстүр тағылымына мән беріліп, тарих пен таным көкжиегі кеңі түсті. Назарбаев университеті – білім, ғылым, инновациялар көрсеткіші болды. Университет заманауи жоғары білім берудің моделін қалыптастырған бірегей жоба ретінде қабылданды. Еліміздің өңірлерінде – Назарбаев зияткерлік мектептері (НЗМ) ашылды. Дарынды балалар мен жаңа оқу

жүйесіне негізделген – 20 мектеп (НЗМ) заманауи негізде құрылып, жаңартылған білім бағдарламалары үлгісінде жүйелі жұмыс істейді.

Елбасы саясаты – Қазақстанның білім беру мен ғылымына қатысты бағыт, ұстанымдарынан да кең түрде көрініс тапты. Оның бірқатарын мынадан да көруге болады: «Білім туралы», «Жоғары білім туралы», «Ғылым туралы» Заңдар қабылданды. Білімді мемлекеттік қолдаудың – Ұлттық бағдарламасы дайындалды. Білім саласындағы мемлекеттік саясат Концепциясы бекітілді. Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясы ұйымдастырылды. «Болашақ» халықаралық стипендиясы белгіленді. Бұдан басқа, Қазақстан Орта Азия мемлекеттері арасында алғашқы болып Еуропалық білім беру кеңістігінің толыққанды мүшелігіне енді (2010 жыл, 11 наурыз). Қазақ ғылымының негізін құраған – ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындары ашылды. «Үшінші мыңжылдық ғылымы» (2000 жыл, 11-14 мамыр), Түркістан қаласының 1500 жылдығы аясында ұйымдастырылған – «Қазақстан мен Түркі әлемінің рухани тарихындағы Түркістан және Қ.А. Ясауи» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция (2000 жыл, 20-21 қазан) өтті. «Қазақ хандығына – 550 жыл», «Мәңгілік ел» монументі (Тараз қаласы) сынды елдік мүддені асқақтатқан ұлттық деңгейдегі басқосу, іс-шаралардың да танымдық һәм тағылымдық мәні болды. «Мәңгілік ел» мұраттары мен құндылықтары, «Мәдени мұра» бағдарламасының игілікті һәм ізгілікті іргелі істері, «Рухани жаңғыру» аясында атқарылған маңызды шаралардың мәні де зор болды. Бастысы, бұлар Елбасы саясатының жарқын да нақты көріністерінің бірі болып табылады.

Бұдан байқалатыны, Дала данышпандары Әл-Фарабиден жеткен – «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың хас жауы», «Үнінен, тілінен және дінінен айырылған халық жер бетінен жойылып кетеді», немесе Шоқан айтқан: «Тіл – қай халықтың болсын басты белгісі», Абай аманатынан көрініс тапқан – «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», «Біріңді, қазақ, бірің

дос, көрмесең істің бәрі бос», «Ғылым таппай мақтанба», «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге», «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» т.т. адам мұраты, өмір өрімі, дәстүр тағылымы, тарих мәні, білім-ғылым өрісі кең көлемде көрініс береді. Сондай-ақ, ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлы: «Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» десе, Х. Досмұхамедұлы: «Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетеді. Білімді жұрттардың тілі бай болады», «Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды» немесе жыр жампозы Жамбыл: «Жақсы сөзді ел жаттар, Ел жаттар сөзде салмақ бар», «Шешен кісі сөз бастар, Адал кісі – ел бастар», - дегенді анық айтты. Өз кезегінде Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы: «Өнердің ең асылы – сөз», - десе, сегіз қырлы, бір сырлы дарын иесі Ж. Аймауытұлы: «Ана тілі – халық болып жасағаннан бергі жан дүниесінің айнасы һәм өсіп, өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі», «Бала өз ана тілінде тәрбиеленбесе, өз халқына қызмет ете алмайды», - дегенді алабөтен атап өтеді. Еуразия кеңістігін зерттеуші, мәшһүр түрколог Л.Н. Гумилевтің: «Өзіңнің тарихыңды жете білмей, оған деген көзқарасыңды әбден анықтап алмай тұрып мәдениетті ешқашан дамыта алмайсың», - деген қағидалы ұстанымының бүгінгі заманауи білім-ғылымға да қатысы көп. Әрі қазіргі кезеңде де басшылыққа алатын бағыт-бағдары, маңыз-мәні жоғары екені анық. Ұлт мұраты да, елге қызмет еті үлгісі де, руханият үрдісі де осыған саяры анық. Кешеден бүгінге жеткен халық қағидаты, тәлімді тәжірибесі осы.

...Ел жүрегі – Астана! атанған тұста, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіне табанымыз тиді (2005 жыл, 25 тамыз). Тұңғыш Президент – Елбасы 1996 жылдың 23-мамырында екі ЖОО – Целиноград инженерлік-құрылыс институты мен Целиноград педагогикалық институтының бірігуі негізінде құрылған-ды. Содан бергі уақыттарда бірқатар жаңалықтар мен жетістіктерге қол жеткізді. Атап айтқанда,

Университет – 2005 жылы Болон хартиясына қол қойды, Оксфорд университетінде «Біріккен Еуропа» халықаралық медалін алса (2005), Сократ атындағы қазіргі заманғы қоғамның зияткерлік дамуына қосқан сүбелі үлесі Халықаралық наградаға қол жеткізді (2006). Бұдан басқа, 2010 жылы «QS World Universities» рейтингтік агенттігінің нәтижесі бойынша қазақстандық ЖОО арасынан әлемдік үздік 500 топ оқу орны қатарынан көрінді. ҚР Президентінің «Алтын сапа» сыйлығын алды (2012). Бұдан басқа, білім-ғылым жүйесі, оқу үдерісі дұрыс жолға қойылғаны анық. Оқу корпустары, кітапхана жүйесі, «Студенттер үйі» де қанағаттанарлық деңгейде жұмыс істеді. Тәлім-тәрбие бағытындағы жұмыстар жүйесі мен сапасы да білім алушылардың көңілінен шықты. Әр жыл сайын талапкерлер мен студенттердің саны артып отырды. Бастысы, Қазақстанның жетекші классикалық ЖОО ретінде 3 білім беру сатысы негізінде бакалавриат, магистратура және докторантура бағытында мамандар даярлау жүйесі жолға қойылған. Жаңа бағдарлама, мамандықтар сапасы да артты. М.В. Ломоносов атындағы ММУ-нің қазақстандық филиалы да жүйелі жұмыс істейді.

2005 жылдың 1 қыркүйегінен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Филология факультетінің қазақ әдебиеті кафедрасында профессор ретінде ұстаздық қызметімді жалғастырдым. Факультет деканы – профессор Ш. Жарқынбекова болды. Осы тұста факультеттің оқу мен оқыту ісіне, мәдени-рухани бағыттарға басымдық берілді. Үш сатылы білім беру баспалдағы бойынша (бакалавриат, магистратура және PhD докторантура) мамандар даярлау жүйесі дұрыс бағыт алды. Қазақстан мен әлем университеттерінің, ғылыми орталықтардың жетекші ғалымдарымен берік байланыс орнады. Халықаралық байланыс бағытында әлемдік ЖОО-лармен, Білім беру қорларымен, ғылыми орталықтармен және бірқатар елшіліктермен көптеген келісім-шарттар жасалды. Тәуелсіз агенттік (АРТР), Білім сапасын қамтамасыз ету бойынша

Қазақстандық тәуелсіз агенттік (БСҚҚТА) рейтингісі негізінде жүргізілген бірқатар бақылау-тексеру көрсеткіштерінде де университет арасында бастапқы орындарға ие болды.

Осы кезеңде – Филология факультетінің 50 жылдығы Университет көлемінде кеңінен аталып өтті (2012). Профессор Ш.Қ. Жарқынбекова факультеттің қалыптасуы мен даму тарихын, оқу-тәрбие бағыты мен ғылыми жұмыстарына қатысты кең көлемде байыпты баяндама жасады. Әр жылдары ұстаздық қызмет еткен оқытушы-профессорлар құрамы мен танымал тұлғалардың (С.В. Зейтуния, А.Е. Сон, П.Я. Черных, В.Н. Афанасьева, Г.А. Асқаров, Ш. К. Мертешева, М.К. Қожанов, М. Жолдасбеков, Р.Н. Нұрғалиев, С.А. Қасқабасов, М.С. Серғалиев, А. Қошқари, А. Сейдімбек, А. Қыраубаева, Д. Қамзабекұлы, С. Негимов, Б. Әбілқасымов, Қ. Алпысбаев, Т. Жұртбай, Д. Ысқақұлы, С. Әлісжан т.б.) өмірі мен өнегесін, тәлімді тәжірибелерін жан-жақты сөз етті. Факультет түлектері, атаулы аудиториялар мен зертханалар (Абай, Пушкин қонақжайы, Ә. Шәріпов, Р. Нұрғали, М. Серғалиев), шетелдік қонақтар туралы да кеңінен баяндалды. Факультет мерейтойы тұсында - «Филология факультеті: тарих пен тағылым» атты ұжым бағыты мен тынысына арналған естелік кітап жарық көрді (Астана: KazService Print LTD, 2012.-156 б.). Маңыздысы, кітапта факультет жетістіктері, әрбір кафедраның құрылу кезеңі мен құрылымдық жүйесі, білім-ғылым ісіне қатысты көрсеткіштері, халықаралық байланыстар, атаулы аудиториялар мен зертханалар кең түрде орын алып, оның қоғамдық мәні, мәдени-рухани сипаты, басқа да маңызды қыры мен ұнамды тұстары бейнелі бедерленіп, айшықты-нақышты көріністерге, көркемдік өрнектерге ие болып, барынша анық-қанық қамтылып, жан-жақты сөз етіледі. Факультеттің оқытушы-профессорлар құрамы (ОПК), ұстаздық қызметі де аталады. Әр жылдар жетістіктері мен көрсеткіштері де тиісінше лайықты орын алады.

Еске алу артық емес, университеттің филология факультетінде (декан – ф.ғ.к,

доцент А. Бейсенбай) қазіргі кезеңде білім-ғылым жүйесі мен оқыту ісіне сай келетін 10 кафедра бар (Қазақ тіл білімі, Қазақ әдебиеті, Орыс филологиясы, Аударма теориясы мен тәжірибесі, Шетел филологиясы, Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі, Шетел тілдері, Теориялық және қолданбалы лингвистика, Қытай филологиясы, Практикалық қазақ тілі).

Аталған кафедраларда, әсіресе, оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеулер, халықаралық байланыс, еңбекке орналастыру мен практика ісі, кәсіптік бағдар, әлеуметтік-тәрбие жұмыстары жүйелі бағыт алып, дұрыс жолға қойылған. Әрі білім-ғылым жүйесіне қатысты бағыт-бағдары, даму үрдістері бар. Оқып-үйрету, мамандыққа баулу ісінде өзіндік ізденіс, айқын бағыт, нақты ұстаным, тәлімді тәжірибе де қалыптасқанын анық аңғаруға болады.

Осы орайда, оқу үдерісі – қашықтан оқыту жүйесіне, яғни онлайн-форматқа көшкелі (2020 жыл, наурыз) білім мазмұны мен оның сапасына, әдіс-тәсілдеріне көзқараста, талап пен талғам да өзгерді. Білім беру бағдарламаларының (БББ) мазмұны байытылып, мамандыққа қатысты пәндер жүйесі қайта қаралып, соны қырынан жаңартылды. Операциялық жоспар, оның мазмұны мен құрылымы қайта қаралды. Әсіресе, факультеттің 2021-2025 Даму стратегиясында Білім беру бағдарламасына (БББ), Операциялық жоспар мазмұнына, Халықаралық байланыс арналарына, Қос диплом жүйесіне, Шетелдік әріптестерге, Әлемдегі жетекші журналдарға (Scopus базасы мен Web of science дерекқоры номинациясы) еркін ену, ғылыми жобалар мен зерттеулерді қаржыландыратын гранттарға қатысу, шетелдік тағылымдамадан өтіп, тәжірибе алмасу, қысқасы, ғылым - инновация - технологияға басымдық беру көзделді. Күзгі және көктемгі семестрлердегі оқу үдерісі, қысқы және жазғы сессияның өту барысы мен болашақ бағыт-бағдарлары да жаңа талаптар аясында қарастырылды. Сондай-ақ, бітіру жұмыстарын, магистратура мен докторантураға қатысты диссертациялық

еңбектерді оқып-танысу, талдау-талқылау кезеңдері де жаңашыл бағыт, соны сипаттар негізінде дұрыс бағыт алды. Білімгерлердің жұмысқа орналасуы мен практикадан өту кезеңдері, біліктілікті арттыру мен студенттердің ұтқырлық бағыттары, шетелдік тағылымдама ісі де жаңаша ұйымдастырылды. Сайып келгенде, мұның бәрі-баршасы оқу үдерісін жаңа бағыт-талаптар тұрғысынан ұйымдастырып, нақты нәтижеге жұмыс жасауға мол мүмкіндіктер береді. Білімгерлерді қашықтан оқытуға қатысты ұйымдастыру жұмыстары мен білім платформаларын меңгеру, бейнебайланыс бағдарламаларын оқып-үйрену, оқытушы мен студенттің өзара немесе кері байланыстары, басқа да мақсатты талаптарын, өзекті мәселелерін оңды шешіп, дұрыс бағыт алуына жаңа жол, кең өрістер де ашады. Білім беру мен ғылым жүйесін дамытуда мұның да берері мол.

Бұдан басқа, ғылыми-зерттеу бағыты бойынша оқу үдерісіне қатысты оқу-әдістемелік құралдар мен оқулықтар шығару, студенттер мен магистранттарға, докторанттарға жетекшілік жасау, алыс-жақын шетел ЖОО-мен байланыс орнату, конференция мен симпозиумдарға қатысу ісі оң бағыт алып, тұрақты жолға қойылған. Осы орайда, факультеттің ғылыми-зерттеу бағыттарының да маңызды қырлары мол екенін айтқан жөн. Олардың қатарында, әсіресе, филологияның өзекті мәселелері, қазақ тіл білімінің қазіргі жайы, қазақ әдебиеті мен Алаш кезеңінің басты мәселелері, теориялық лингвистика мен лингводидактиканың келеді жайттары, қазіргі аударматанудың маңызды қырлары, шетел әдебиеттануының теориясы, шетел тілдерін оқытудағы жаңашыл ізденістер, қытайтанудың маңызды тұстары, бүгінгі даму үрдістері соны сипаттарымен назар аудартады.

Бұл бағытта, әсіресе, кейінгі жылдары факультет аясында орындалған әрі жалғасып жатқан бірқатар ғылыми жобаларды да атап өту абзал істердің, ізгілікті қадамдардың қатарына жатады. Факультеттің біліми-ғылыми әлеуетін арттырып, жаңа бағыт,

ізденістерді жүргізу ісінде мұның берері мен маңызы зор. Олардың бірқатарын, әсіресе, білім-ғылым жүйесіндегі айрықша мәнді тұстары ретінде төмендегі Ғылыми жобаларды жатқызар едік:

- «Мәңгілік ел» идеясының қазақ халқының батырлық-эпикалық жыр-аңыздауларында көркем бейнеленуі» (2018-2020). Жетекші – академик С.А. Қасқабасов.

- «ҚР-дағы көптілді (политілді) білім беру жағдайында жаңа үлгідегі кәсіби мультилингвалды тұлғаның қалыптасуы». Жетекші – Ш.Қ.Жарқынбекова.

- «Қазақ фольклорын жанрлық-тілдік тұрғыдан зерттеу» (2018-2020). Жетекшісі – Ж.А. Жақыпов.

- «Мәңгілік ел» идеясының қазақ әдебиетіндегі тарихи-рухани негіздері (2018-2020). Жетекшісі – Р.С. Тұрысбек.

- «5B020500 - Филология: Қазақ тілі» мамандығы бойынша білім берудің ғылыми-концептуалдық негіздемесін «жаһандық бәсеке және ұлттық код» контекстінде жаңарту» (2018-2020). Жетекшісі – Қ.Қ. Сарекенова.

- «Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық мәдени архетиптер» (2020-2022). Жетекшісі – М.С. Оразбек.

- «XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» (2020-2022). Жетекшісі – С.Ш. Айтуғанова.

- «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» (2020-2022). Жетекшісі – Қ.К. Кенжалин.

- «Қазақстанның трансшекара аймағындағы топонимия» (2020-2022). Жетекшісі – Ж.М. Қоңыратбаева.

Факультеттегі білім-ғылым жүйесінің жетістіктері – «ЖОО-ның үздік оқытушылары» арқылы да еселеп артып, белесті биік бедерлене түсті. Олардың қатарында: Р. Нұрғали, М. Серғалиев, Д. Қамзабекұлы, Ш. Жарқынбекова, Қ. Нұрғали, С. Негимов, Қ. Алпысбаев, С. Тәжібаева, Р. Тұрысбек, А. Біжкенова, Е. Журавлева, Р. Жүсіпова, Г. Сағидолла, Г. Сарсекеева, С. Сәтенова, Ж. Бейсенова, С. Жұмағұл, Ш. Құрманбаева, Ж. Жүнісова, Ж. Аймұхамбет, М. Нұртазина, Д. Мәсімханұлы, Ж. Қоңыратбаева, Қ.

Сарекенова, Қ. Байтанасова, К. Булатбаева, С. Айтуғанова, Д. Ақынова, А. Ниязова т.б. бар екенін мақтанышпен атар едік.

Ойға алсақ, алыс-жақын елдер мен университет аясында, филология факультеті мен кафедралар шеңберінде өткен білім-ғылыми Ғәм әдеби-мәдени шаралар (мысалы, конференция, симпозиум, форум, онлайн-дәріс, кеш-кездесу, семинар, сұхбат, пікірталас т.с.с.) да жас ұрпақтың дұрыс бағыт алып, қалыптасу мен даму үрдістеріне оң әсер-ықпал еткені анық. Еске түсірсек, әсіресе, «Абай оқулары» (2005-2020), «М. Әуезов тағылымы» (2005-2020), «Интегративные функции современной компаративистики» (Международный симпозиум – 2013), «Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад» (Международной научно-практической конференции - 2010-2020), «Түркі дүниесі: рухани мұра және бүгінгі мәдениет» (Халықаралық симпозиум – 2014), «Алаш ұранды әдебиет және тәуелсіздік тағылымы» (Дөңгелек үстел - 2016), «Әлихан Бөкейхан және тәуелсіздік мұраты» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция - 2016), «Қазақстандағы Қытайтану ғылымы: тарихы, бүгінгі мен болашағы» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2016), «Рухани жаңғыру: Алаш және азаттық идеясының сабақтастығы» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция-2017), «Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек» (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция-2017), «Рухани жаңғырудың филологиялық жолдары» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2017), «Алаш – қазақтың ұлттық тұтастық идеясы» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2017), «Байырғы түрік құндылықтары» (2017), «Кітап тағдыры – қоғам тағдыры» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция - 2017), «XXI ғасырдағы филология ғылымы: мәселелері мен болашағы» (Халықаралық форум – 2017), «Ана тілі аясы: оқыту, зерттеу мәселелері» (Халықаралық ғылыми-әдістемелік семинар – 2017), « Тұлға тұғыры және ғылыми

дәстүр сабақтастығы» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2017), «Тілдерді оқыту әдістемесін жетілдіру және озық тәжірибелер алаңы» (Халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн семинар – 2015-2020), «Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция – 2010-2020), «Көпұлтты мемлекет жағдайында ана тілін дамыту мен сақтау: мәселелері мен болашағы» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік форум – 2017), «Творчество Чингиза Айтматова в контексте традиций Востока-Запада» (Международной научно-практической конференции-2018), «Қазақ әдебиеті мен әдебиеттануының рухани жаңғырудағы орны мен ролі» (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция–2018), «Әлемдік философияның өзекті мәселелері: адам, оның санасы мен адамгершілігінің дамуы» (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция – 2018), «Ұлы Дала» 3-ғылымдар форумы» (2015-2018), «Тіл. Қоғам. Уақыт» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2018), «Қазіргі білім жүйесіндегі интеграциялық үдерістер және тіл мәртебесін арттыру» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2018), «Тіл мен әдебиет теориясы, стилистика, көркем мәтін» (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция – 2018), «Көркемдік дүниетаным және сөз мәдениеті» (Республикалық ғылыми-теориялық конференция – 2018), «Заман және қаламгер: әдебиет пен журналистиканың жаңа міндеттері» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2019), «Ұлы Дала тарихы: көне дәуірден қазіргі заманға дейін» (Халықаралық Еуразиялық форум – 2019), «Рухани жаңғыру кезеңіндегі әдеби үдеріс: жанрлар ықпалдастығы, мәтін құрылымы және шығармашылық тұлға» (Халықаралық ғылыми-теориялық онлайн конференция – 2019), «Сәкен Сейфуллин: тұлға және уақыт» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2019), «Әбдіжәміл Нүрпейісов әлемі: шеберлік феномені» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2019), «Әбіш Кекілбайұлы және Ұлы дала руханияты» (Халықаралық

ғылыми-теориялық конференция – 2019), «Қазіргі филология ғылымындағы әдеби-жанрлық зерттеулер және әдістемелік-әдіснамалық ізденістер» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2019), «Абай мұрасы» (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция -2020), «Еуразиялық вектор: қазіргі заманның дәстүрі мен мәдениеті» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – 2020), «Гуманитарлық ғылым кеңістігі: академик С.А. Қасқабасов және қазіргі интеграциялық үдеріс». Халықаралық онлайн – конференция - 2020), «Халықаралық Еуразиялық кітап көрме-жәрмеңкесі» (2015-2020), «Абай мұраты және қазіргі айтыс өнері» (Ғылыми семинар – 2020), «Академик М. Қаратаев және қазақ әдебиеті», «Жыр алыбы» (онлайн-дәріс – 2021) т.т. факультет пен кафедра ұжымының құрамына да, білім алушылар үшін де әдеби-ғылыми мәні, мәдени-рухани һәм танымдық-тағылымдық сыр-сипаттары жоғары болды.

Факультет, кафедралар ұжымы - «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», «Мәңгілік ел» жалпыхалықтық тұғырнамасы, «Рухани жаңғыру», «Болашақ», «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» сынды бірқатар байыпты бағдарлама мен жүйелі жобаларға қатысты. Сондай-ақ, ұлт руханиятының мақтаныштары – Әл-Фараби - 1150, Ы. Алтынсарин -180, Абай - 175, Жамбыл - 175, Ә. Бөкейхан – 155, Қажымұқан – 150, Т. Әбдірахманова –100 т.т. мерейтой шараларына қатысты ұйымдастырылған конференция, кеш-кездесу, онлайн-жиындарға да белсене араласып, жауапкершілік жүгін терең танытып, батыл үн қосты.

Сондай-ақ, оқу үдерісі мен тәрбие жұмыстарында Тұңғыш Президент – Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» (ЕҚ, 12. 04. 2017), «Ұлы Даланың жеті қыры» (ЕҚ, 21. 11. 2018), «Абай аманаты» (ЕҚ, 8.10. 2020), ҚР Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» (ЕҚ, 9. 01. 2020), «Абай – рухани реформатор» (ЕҚ, 10. 08. 2020), «Қазақ халқының тағдыры тарих таразысында тұр» («Ана тілі», 25.06.2020) атты бағдарламалық бағыт-мақсаты айқын мақалалары кең көлемде көрініс тапты.

Студенттердің академиялық ұтқырлық бағыттары бойынша әлемнің жетекші жоғары оқу орындарына барып-келгендер саны мен сапасы артып келеді. Бұл қатардағы білім алушылардың мамандыққа көзқарасы мен дүниетанымындағы ерекшеліктерден ел-жерге адалдық, дәстүр-дінге табандылық, өмірге құштарлықтары мен сүйіспеншіліктері терең танылады.

Факультет түлектері – А. Бейсенбай, А. Мүкей, А. Қалиев, Қ. Құлманов, Ә. Құрманова, М. Қосыбаев, А. Найманбай, А. Төлегенова, Г. Түсіпова, Г. Сыздықова, С. Шотанова т.б. бірқатары әріптес ретінде арамызда жүрсе, келесі бір бөлігі қоғамның әр саласында абыроймен еңбек етіп жүр.

Факультетте «Әдеп» жобалық кеңсесі, «Студенттердің ар-намыс және тәртіп кодексі» жүйелі жұмыс жасап, оқу ғимараттары мен «Студенттер үйінде» білім алушыларға арналған әралуан тақырыптар бойынша кездесу, сұхбаттар өткізеді. Сондай-ақ, «Жастар» орталығы, «Абай әлеміне саяхат» ұйымы, «М. Жұмабаев атындағы Әдеби бірлестік», «Алқа» студенттер клубы, «Жас ғалым», «Лағыл», «Топжарған», «Орыс әдебиеті жастардың көзімен» т.т. студент жастардың адамдық әлемі мен адамгершілік қағидаттарын берік меңгеруіне, ұлттық ұстаным мен елдік мұраттарға адалдығын қалыптастыруға, мәдени-рухани тұрғыдан жетілуі жолында әртүрлі бағыттарда, мың сан тақырыптарда жүйелі жұмыстар жасап, қайырымдылық акцияларына қатысып, маңызды іс-шаралар өткізеді.

Кафедраны академиктер Р. Нұрғали мен С. Қасқабасов басқарған жылдары оқу үдерісі басым бағыттарымен, ұнамды қырларымен даму сипатында болды. Оқу бағдарламалары жасалып, бірқатар жаңа мамандықтар ашылды. Студенттер мен магистранттар қатары көбейе түсті. М. Жұмабаев атындағы әдеби бірлестік, «Алқа» және «Абай әлеміне саяхат» студенттер клубы тұрақты жұмыс істеді (жетекшісі, профессор Р.С. Тұрысбек). Ұлттың басты мерекелері – Наурыз бен Тәуелсіздік күндері факультет пен кафедра ұжымы, студенттер мен магистранттар елдік дәстүр,

ұлттық рәміздерге адалдық танытты. Ұлттық дәстүрлерді қайта жаңғыртып, тәрбиелік дәстүрлерге (Сүйінші, Шілдехана, Шашу, Бесікке салу, Тұсаукесер, Бата, Базарлық, Жеті ата, Алтыбақан, Тойбастар т.с.с.) кең жол ашты. Қарашаңырақ мәні, Ислам тағылымы, әдеп әлемі, сөз патшасы, этнографиялық таным арналары да кең орын алды. Қазақ батырлары мен ел саңдақтары да тиісінше сөз етілді. Ел-жер көріністеріне, айтыс өнеріне, ән-күйге көп көңіл бөлінді. Университет ішілік байқаулар мен факультет аралық жас ақындар айтысы да жиі ұйымдастырылды. Сондай-ақ, «Астана опера», «Қ.Қуанышбаев атындағы қазақ мемлекеттік академиялық музыкалық драма театры», «Жастар» театрында, Жаңа жыл кеші мен Аналар мерекесінде болған кездесулердің танымдық-тағылымдық маңызы зор болды. Ал, «Ашық есік» күні, Кәсіптік бағдар мен Түлектер жәрмеңкесі сынды жиындардағы басқосулар, жас ұрпақпен кездесу-сұхбаттар да мәнді, шынайылығымен де ұмытылмастай есте қалды. «Студенттер үйіндегі» әралуан тақырыптарды негіз еткен емен-жарқын кеш-кездесу, сыр-сұхбаттардың да жөні бөлек. «Жас ғалым», «Топжарған» ұйымдары да игілікті іске, ізгілікті шараларға белсене қатысты. Мұның бәрінен елдік мүдде, халықтық тағылым, мәдени-рухани арналар, құндылықтар мәні мен мазмұны кеңінен көрініс берді.

Сондай-ақ, кафедра жанынан - «Көкейкесті әдебиеттану» (10 кітап), «Бүгінгі әдебиеттану» (2 кітап) атты ұжымдық жинақтар жарық көрді. «Кафедра күндері» атты апталық өтіп, онда кафедра ұжымының бел-белесті жетістіктері жан-жақты көрініс тапты. Кафедраның оқытушы-профессорлар құрамының оқу құралдары, оқулықтар мен зерттеу еңбектерінің көрмесі жиналған жұртқа кеңінен таныстырылды. Сондай-ақ, дала данышпандары - Әл-Фарабидің – 1150 және Абайдың – 175 жылдық мерейтойлары ғылыми жиын, семинар түрінде атап өтілді. Өмірбаян беттері айқындалып, жаңаша зерделенді. Адами мұраттары, тұлғалық келбеті мен шығармашылық қырлары кең көлемде ашылды. Бұдан басқа, Алашорда

үкіметі мен Алаш автономиясының – 100 жылдығы, Ә. Нұрпейісовтің – 95, С. Қирабаевтың – 90, сондай-ақ М. Жолдасбеков, Қ. Салғара, Р. Нұрғали, С. Қасқабасовтардың – 80, С. Негимов, Қ. Алпысбаевтардың -70 жылдық мерейтойлары ғылыми конференция түрінде өтіп, оған алыс-жақыннан әріптес қонақтар, магистранттар мен докторанттар көптеп қатысты. Конференция материалдары жарық көрді. Университетке келгелі менің де 50 және 60 жылдығым атап өтілді. «Тарту» атты естеліктер және мақалалар жиынтығынан тұратын мерейтойлық жинақ жарық көрді (Астана: Дана, 2018. – 193 б.). Сонымен бірге, Кафедра аясында - «Мәңгілік Ел» идеясының қазақ әдебиетіндегі тарихи-рухани негіздері» атты Ғылыми жобаны орындап, жетекшілік еттім (2018-2020 жылдар).

Орайлы тұста, бірқатар шетелдерде болғанымды да еске алған жөн (Австрия, Венгрия, Чехия, ҚХР, Қазань, Бішкек, Ташкент, Нөкіс т.т.). Бұл елдерде, негізінен оқу үдерісіне қатысты арнаулы дәрістерге қатысып, сертификат алдық. Мамандық бағыттары бойынша тағылымдамадан өттік. Анығында, алыс-жақын шет елдерге бару, ондағы оңды өзгерістер мен үлгілі үрдістерді, тәлімді тәжірибелерді көзбен көріп, танып-білу – кім-кімге де айрықша әсер, өзгеше сәт-сезім сыйлары анық. Университет ғалымдарының шетелдік ЖОО-дағы кезекті сапарында бұл жайттар кең көлемде көрініп, ОПҚ оқу үдерісіне қатысты жаңа материалдармен алғаны айқын аңғарылды.

Университетінің оқытушы-профессорлар құрамының бір тобы (Т. Әбдіғалиева, А. Қайыржанов, Р. Тұрысбек, Қ. Макенов, М. Жапанова, С. Жұматай, Т. Мұратова, Н. Исина, Қ. Саркенова, Б. Сүлейменова) шетелдік ЖОО-да тағылымдамадан өтті (25 тамыз- 5 қыркүйек, 2012 жыл).

Университет ғалымдары – Австрия, Венгрия, Чехия, Словакия сынды қалаларда болып, ондағы жетекші ЖОО-ғы әріптестерімен кездесті. Отандық мамандар әлемдік білім кеңістігіндегі көкейкесті мәселелер төңірегіндегі дөңгелек үстелге, конференциялар мен конгрестерге

қатысты. Ынтымақтастық пен ықпалдастық жағдайындағы әріптестердің қауышу-кездесулері жылы жүздесу мен еркін әңгімеге ұласты. Кең көлемді сырлы сұхбат өріс алды. Бұдан басқа, білім - ғылым ісі мен шет тілін оқып – үйренудің тиімді жолдары жөніндегі дәрістер де ақпараттық-технологиялық, һәм көрнекілік тұстарымен тағылымды болды. Әріптестер өзара ой-пікірлер алысып, сұрақ-жауаптар беріліп, тәжірибелер алмасты. Еркін әңгіме кең өріс алды. Ұстаздық қызмет пен озат тәжірибелер, тәлім-тәрбие ісіндегі ұлағатты үрдістер жаңашылдық қырларымен һәм сабақтастық тұрғыдан жарасымды жалғасын тапты. Оқу мен оқыту сапасы, бағалау мен бақылау жолдары, жаңа ақпарат пен технологияны меңгеру әдіс-тәсілдері т.с.с. ортақ мәселелер хақында кең көлемді әңгіме, сұхбат пен мәнді талқылаулар өтті.

Университеттің оқытушы-профессорлар құрамы (ОПҚ) білім-ғылым мен жаңа технологиялар, жаңашыл идеялар мен соны бағыттар төңірегіндегі әралуан тақырыптардағы тренинг бағдарламаларына қатысты. Олар, негізінен, бірнеше бағыттарда, жалпы алғанда ЖОО-ның қазіргі кезеңдегі басымдықтарға ие өзекті мәселелерін қамтыды. Бұдан басқа, атап айтқанда: «Халықаралық жоғары мектеп және қоғамдық қатынастар» («Высшая школа международных общественных отношениях») форумы өтіп, онда әлемдік білім кеңістігіндегі жаңашыл бағыттар, жоғары мектептегі оқыту сапасы, тілді оқып-үйренудің тиімді жолдары, жаңа технологияны пайдаланудың әдіс-тәсілдері, тәлімді тәжірибелер тағылымы т.т. кең түрде сөз етілді.

Университет ғалымдарының шетелдік ЖОО-мен әріптестік байланысы, білім-ғылым жүйесі жөніндегі ортақ мақсат, тәлімді тәжірибелері жаңашылдық қырларымен, ынтымақтастық пен ықпалдастық сипаттарымен есте қалды. Әсіресе, әлемдік білім кеңістігінің бағыт-бағдарларын айқындауда, оқу мен оқыту һәм ғылыми-зерттеу жұмытарын жүргізуде, тілді оқып-үйренуде ақпараттық-технологиялық аспектілердің қоғамға, өмір-тұрмысқа еркін

енуін, әсер-ықпалын жан-жақты танып - білуде маңызы зор болды. Әріптестер өз ара ескерткіш белгілер алмасып, суретке түсті. Бастысы, Университет ғалымдарының шетелдік ЖОО-дағы әріптестік сапары біліми – ғылыми һәм тәлімдік-тәжірибелік тұрғыдан мәнді болды.

Демалыс күндері – Карловы Вары курортты аймағы мен Дрезден галереясында болдық. Атап айтқанда, Чехияның курортты аймағы – Карловы Вары алыс-жақынға таулы да орманды көріністерінен өзге, Минералды суы және Фарфор өндірісімен маңызды болып табылады. Оның үстіне, еңселі де тартымды ІҮ Карль ескерткіші, «Диана» мұнарасы, халықаралық фольклор және кинофестивальдары, Әйнек, Өнер, Мотоцикл музейлерінің тұрақты жұмыс істеуі де еріксіз назар аудартады. Емдік қасиеті мол минералды суды демалушылар мен қала қонақтары қажетті температура деңгейінде қалауынша еркін пайдаланады. Емдік-шипалық қасиетін де толық сезінеді.

Дрезден галереясының да әсері мол болды. Көркемсурет галереясының тарихы XVI ғасырдан бастау алса, Саксония жерінде ертеден-ақ көне заман жәдігерлері, сирек кездесетін алтын, күміс, әшекей тастардан жасалған байырғы мүліктер жиынтығы көптеп кездеседі. Үш қабаттан тұратын зәулім үйдің алғашқы бөлігінде жер-жаһаннан жиналған қару-жарақтар орын алса, келесі қабатта – алтын, күмістен жасалған ыдыс-аяқтар жиынтығы көз жауын алады. Ал, жоғарғы қабатта – әлем елдерінің қылқалам шеберлерінің қолынан шыққан көркемөнер шығармалары жүйелі орын алғанын аңғарар едік. Неміс археологы Людвиг Борхардт айтқандай: «Суреттеу пайдасыз, көру керек!», - екенін ескерсек, Дрезден коллекциясы арасынан – Рафаэльдің «Автопортрет», «Сикст мадоннасы», Тицианның «Автопортрет», «Мария Магдалина», «Кесарь динарий», «Ақ жамылғылы қыз», Антонелло да Мессинаның «Әулие Себастьян», Джорджоненің «Ұйқыдағы Венера», «Юдифь», Рубенстің «Брут» т.т. туындыларды көріп, жан-жүрекке рухани сәуле түсіп, көңіл көкжиегі кеңіп,

эстетикалық құндылықтардың бір қанаты - әдемілік пен сұлулықтың қайнарларына кең көлемде қаныға түседі.

Семей өңіріне екі рет жолым түсті. Айшуақ әсер де алып, естелікке де байып қайттым. Бірінде – Жарма ауданында ақын Т. Әбдірахманованы еске алу шарасы өтіп, ескерткіш ашылған-ды. Ақын шығармашылығына арналған конференцияда баяндама жасадым. Осы сапар аясында – Шәкәрім университеті «Шәкәрім мұрасы және әлемдік мәдениет» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырып, ондағы пленарлық мәжіліске арнаулы баяндамамен қатыстым (2018 жыл, 17-20 қазан).

Келесі кезекте - «Абыралы – Дегелең» қоғамдық қоры Шығыс өңірінен шыққан атақты академик-ғалымдарды еске алып, Қайнар ауылында ескерткіш-мүсін ашты (2020 жыл, 1-5 қазан). Алдымен, Шәкәрім университетінде академик Р. Нұрғалидың шығармашылық мұрасына арналған – «Әдебиеттану ғылымының күретамыры» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция өтті. Абай мерейтойымен тұспа-тұс келген сапар аясында - «Ұлы ақын Абай ұлдарымен» ескерткішін көрдік. Абайдың «Жидебай-Бөрлі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалды қорық-мұражайын аралауға мол мүмкіндік алдық (Мұражай 1940 жылы ақынның туғанына-95 жыл толуына орай ашылған еді. Мұның өзі анығында, Қазақстан тарихындағы тұңғыш әдеби-мемориалды мұражай саналады). Бұдан басқа, «Абай – Шәкәрім» мемориалды кешені мен ақынның мұражай-үйінде, Құнанбай қажы мен оның әулеті жерленген - Ақшоқы қорымында, ақынның әкесі – Құнанбай мұражайында болдық. Құнанбай қажы қорымы қайтадан жаңартылып, ұрпақтарының басына жаңа құлпытастар қойылған екен. Демалып, тыныс алатын алаңқайлар да орын алғаны көрініп тұрды. Тегінде, Құнанбай қажы мұражайы алыс-жақыннан көз тартады. Құнды жәдігер, материалдар да орын алғаны байқалады. Ақынның кіндік қаны тамған – Сырт Қасқабұлақты көрдік. Оның

маңына - «Туғанда дүние есігін ашады өлең» деген стелла тұрғызылып, төңірегі толық күрделі жөндеуден өтіп, көз қуанып, көңіл толқынымен масайрап-шаттанатындай абаттандырылған екен. Қадам сайын ақын шығармашылығының үздік үлгілері арнаулы орындарға өрнекті жазылғандықтан, қайыра оқып, жан-жүректі рухани азықпен байытып отырдық. Ақын Б. Жақыптың «Абайдың Қасқабұлағы» ойға оралды. Жол-жөнекей Шаған өзені бойындағы – «Қоңыр Әулие» үңгіріне аялдадық. Тау-тасты өрлеп, арнайы қойылған баспалдақтар арқылы жүрдік. Көз ұшындағы бұлаққа таяу барып, беті-қолды шайып, су іштік. Алыс-жақыннан келген демалушылар кең тыныс алып, бұлақ суына түсіп, ем-домын жасап, емен-жарқын жүргендерін де көз көрді.

Қарауылға бір қонып, жол бойындағы - «Еңлік-Кебек» кесенесіне, Күшікбай батыр мен Ғазиза ескерткішіне бардық. «Туған жерім – Бөрілі» (М. Әуезов) дегендей, «М. Әуезовтің мұражай-үйін» көріп, көңіл өсті. Бастысы, Абай елі, Жидебай жері, ақын ұрпақтарының атқарған істері, жүйелі жұмыстары жан-жүрекке жылы әсер етті. Елбасының: «Абай – қазақ халқының бойтұмары», Мемлекет басшысының: «Абай – рухани реформатор», - деген қанатты да қағидалы сөздерінің шындығына көз жетті. Сапар-барысын ақын-айтыскер, көпшіл көңілді С. Дүйсенғазы жол бойы таныстырып, әлеуметтік желілерге салып, қалың көпке жеткізіп отырды.

Факультет ұжымы мен білім алушылар - «ЕХРО -17» халықаралық мамандандырылған көрмеге, «Қазіргі заманғы сөз энергиясы» (Еуразиялық әдеби форум) мен Еуразия халықаралық кітап көрме-жәрмеңкесі т.с.с. жаһандық мәні мол ауқымды шараларға қатысты. Сондай-ақ, жыл сайынға дәстүрлі – «Күлтегін декадасы», «Жазу тарихы мұражайы», «Қазақ аруы», «Қыз Жібек және Жігіт сұлтаны», «Шаңырақ» театры, «Самұрық» би мектебі» сынды ұжымдық жиын, кеш-кездесу, ойын-сауық шараларына да қатысып, мерейді өсірді. «Кәусар» мәдени-танымдық клубта өткен жылы жүздесу, қызықты кездесу-қауышуларға да әлденеше

рет барып, тамашалаған кездері көп болды. Ол кездерде айтылған естеліктер мәні, сұхбаттар сыры да мағыналы мазмұнымен, көркемдік өрнектерімен де есте қалды. Абай әндерінен Ш. Қалдаяқов әуендеріне дейінгі аралықтағы сазды-сырлы сезім иірімдері, Алтай мен Алатау аралығындағы ән-күй, жыр-шежіренің сарын-сипаттары да жан жадыратып, көңіл толқынын тербеді. Ал, Тәуелсіздік мерекесі қарсаңында өтетін – «Елдік дәрістер» мен ондағы арғы-бергі тарих тағылымына, елдік мүддеге негізделген ерлік шежіресіне, ұлттық құндылықтар қайнарына, танымал тұлғалардың өмірі мен өнегесіне, талайлы тағдырлар талқысына да кең көлемде қанығып, ақиқат жайттарға, тәлімді тәжірибе мен шынайы шындықтарға бұрынғыдан да көз жете түсті.

Бұдан басқа, Зерендідегі – «Тұмар» оқу-сауықтыру орталығына әлденеше рет жол түсті. Демалыс аймағы жыл он екі ай бойы көк жасыл көріністерімен көз қуантып, көңілді баурайды. Көкпен таласқан қарағайлы-қайыңымен, қырлы-сырлы, тал-дарақты, таулы-нулы айшуақ әлемімен жан-жүрекке жылы әсер қалдырады. Мәдени-рухани бастауларға, ойын-сауық, спорттық шараларға да көп көңіл бөлінеді. Білім алушылар мен ОПК мүшелерін, отбасылық құрамға қатысты сапар-саяхатты – Кәсіподақ орталығы жыл бойы жүйелі де тұрақты түрде ұйымдастырады...

Тұжырып айтқанда, 2005-2020 жылдар аралығында (15 жыл) ЕҰУ-нің Қазақ әдебиеті кафедрасында ұстаздық қызметте болдым. «Қазақ әдебиеті тарихынан» бастап «Қазіргі әдеби үдеріс» аралығындағы Білім беру бағдарламаларына енген пәндер бойынша дәріс оқып, семинар сабақтарын жүргіздім. Магистранттар мен докторанттарға да дәріс оқыдым. 2019-20 оқу жылында аталған кафедраның меңгерушісі міндетін атқардым...

* * *

Сонымен...

«Жадымдағылар» жазбасы аясында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіндегі ұстаздық қызметімді Филология факультеті және қазақ әдебиеті

кафедрасымен байланыс-бірлікте баяндадым. Жанды жадыратқан, көңілді өсірген сәулелі сәттер көп екен. Бірлік-берекесі басым берік ұжым, даму үрдістері айқын болашақ бағдарлары, бастысы қоғамның негізгі капиталы – адам мен оның еңбегі жарқын да нұрлы екеніне көз жетті.

Бедерлі белес пен өрнекті өрістерді де көз көріп, көңіл сенді.

Жан-жүректегі жарқын қуаныш пен көңіл толқынын тербеген тебіреністі тұстардың мәнді нәрі, нұрлы шуағы, сәулелі сәттері осы.

Рақымжан Тұрысбек

филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық

университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редактор: **Дихан Қамзабекұлы**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
Филология сериясы. – 2021. – 2 (135). – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 166 б.
Шартты б.т. – 10,4. Таралымы – 15 дана Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды